П-169

АЗӘРБАЙҸАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН

ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 1
ЯНВАРЬ
1953

АЗӘРБАЙҸАН ССР ЭА НӘШРИЙЯТЫ
ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
БАКЫ–БАКУ

П-169

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН

ХӘБӘРЛӘРИ

ИЗВЕСТИЯ

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 1

Январь

1958

ГОД ИЗДАНИЯ ДЕВЯТНАДЦАТЫЙ

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭА НӘШРИЙЯТЫ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

БАКЫ — БАКУ

МҮНДӘРИҸӘ

З. Һ. Зүлфүгаров—Молибден-оксид катализаторлары астарынын ролу һаггында . . . 3
В. Е. Ханн вә В. А. Гроссһейм—Ҹәнуб-шәрги Гафгазын дәниз вә чай террасалары вә гәдим дүзәлмә сәтһләри . . . 21
Н. К. Кәрәмов—Шимал-шәрги Азәрбайҹандакы карст мағаралары һаггында . . . 43
С. М. Әсәдов—Азәрбайҹанда трихостронгилидләр фаунасынын чүйүрдә паразитлик эдән нөвләринин өйрәнилмәсинә даир . . . 59
Мурадхан Ҹаһанкиров—Дилин инкишафы һаггында Сталин тә'лими . . . 67
Әлмәддин Әлибәйзадә—Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин ени әлифба уғрунда мүбаризәси . . . 79
Камал Талыбзадә—М. С. Ордубадинин „Молла Нәсрәддин" журналында чап олунмуш әсәрләри һаггында (1906—1917) . . . 93

Тәнгид вә библиографија

В. Г. Завриев вә А. А. Мәдәтзадә—Ҹоғрафијанын нәзәри мәсәләләриндә бә'зи јанлыш нөгтеји-нәзәрләр һаггында . . . 105

СОДЕРЖАНИЕ

З. Г. Зульфугаров—К вопросу о роли подкладки для катализатора—окиси молибдена . . . 3
В. Е. Хаин и В. А. Гроссгейм—Морские и речные террасы и древние поверхности выравнивания юго-восточного Кавказа . . . 21
Н. К. Керемов—О карстовых пещерах северо-восточного Азербайджана . . . 43
С. М. Асадов—К изучению фауны трихостронгилид у косули в Азербайджане . . . 59
Мурадхан Джангиров—Сталинское учение о развитии языка . . . 67
Элмеддин Алибейзаде—Борьба Джалила Мамедкулизаде за новый алфавит . . . 79
Камал Талыбзаде—О произведениях М. С. Ордубады, напечатанных в журнале „Молла Насреддин" (1906—1917) . . . 93

Критика и библиография

В. Г. Завриев и А. А. Мадат-заде—О некоторых ошибочных взглядах в теоретических вопросах географии . . . 105

П 5810
П 6539
Библиотека Киргизского Филиала А.Н. СССР
60

АЗӘРБАЈҸАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 1, 1953

З. Г. ЗУЛЬФУГАРОВ

К ВОПРОСУ О РОЛИ ПОДКЛАДКИ ДЛЯ КАТАЛИЗАТОРА—ОКИСИ МОЛИБДЕНА

Вопросу носителя и его роли в составе катализатора посвящены многочисленные исследования. Доказано, что носитель не является каталитически инертным и не только диспергирует катализатор благодаря своей развитой поверхности, но является одной из активнейших частей катализатора.

Работами Ададурова [1] установлено, что под действием сил поля носителя атомы и молекулы катализатора деформируются и поляризуются. Это приводит к изменению их внешних полей, что усиливает каталитическое свойство молекул катализатора. Соответствующим подбором можно установить пригодность того или иного носителя для данной реакции и даже изменить ее направление. Вероятно также, что каталитические свойства смешанных катализаторов возникают вследствие того, что атомы или молекулы катализатора или промотора образуют с атомами или молекулами подкладки гальванопары [10], обладающие повышенной электродвижущей силой.

С целью выяснения влияния носителей на активность катализатора—окиси молибдена в реакции ароматизации углеводородных смесей нефтяного происхождения, мы синтезировали один тип окиси алюминия и один образец алюмосиликатной поверхности, на которые наносили окись молибдена в одинаковых количествах.

В дальнейшем мы будем обозначать исследованные носители и катализаторы таким образом:

окись алюминия—носитель № 1,
алюмосиликат—носитель № 2,
окись молибдена, осажденная на окиси алюминия,—катализатор № 1,
окись молибдена, осажденная на алюмосиликате,—катализатор № 2.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ЧАСТЬ

Методика исследования и аппаратура

Опыты проводились в лабораторной электрической печи, стоящей в вертикальном положении, в которую помещался реактор длиной 75 *см* с реакционной зоной на 200 *см*³ катализатора. В верхней части

реактора устанавливалась бюретка, к нижней части на шлифах присоединялся холодильник с приемником. Приемник присоединялся к газовым часам. Температура измерялась с помощью хромельалюминиевой термопары, установленной в кармане реактора. Процесс велся при атмосферном давлении при оптимальной температуре 520—530° С и объемной скорости 0,30 объема на объем катализатора в час. Катализатор после каждого опыта подвергался регенерации в токе воздуха при температуре до 550° С. Количество непредельных и ароматических углеводородов во фракциях катализата определяли методом сульфирования серной кислотой соответствующей концентрации (85% и 98%).

Содержание нафтеновых и парафиновых углеводородов определялось по анилиновым точкам. Газ анализировался на аппарате ОРСа.

В качестве сырья были взяты соответствующие фракции бензинов, физико-химические свойства которых показаны в таблицах 1, 2, 3.

Таблица 1

Фракционный состав бензинов по Энглеру

Бензин	Н. к.	10%	20%	30%	40%	50%	60%	70%	80%	90%	К. к.
Бензин-1	71	99	106	112	117,5	122,5	128	134	140	147,5	164
Бензин-2	70	102	107	111	115	122	130	145	161	183	194
Бензин-3	74	99	106	110	116	119	126	130,5	137	145	160

Табличные данные показывают, что исследованные бензины отличаются друг от друга по своим физико-химическим свойствам.

Особый интерес представляет то, что в некоторых фракциях отсутствуют ароматические углеводороды, а в других содержание их незначительно. Кроме того, соотношение нафтеновых и парафиновых углеводородов в различных бензинах и их фракциях различное. Это соотношение меняется от 0,0687 до 0,818.

Каталитическая ароматизация бензиновых фракций, выкипающих в температурном интервале 95—122° С, над синтезированной подкладкой (образцы №№ 1 и 2)

Каталитическая активность синтезированных подкладок исследовалась в реакции ароматизации бензиновых фракций. Результаты исследований приведены в таблицах 4—8.

Из табличных данных видно, что активность носителей и физико-химические свойства полученных продуктов реакции зависят от характера исходного сырья и носителя. Например, носитель № 1 обладает значительной ароматизирующей и газо-коксообразующей способностью и дает выход катализата 63,5%. У носителя № 2 эти свойства выражены очень слабо, но зато он дает больший выход катализата—до 95,5%.

При сравнении группового состава исходного сырья с групповым составом соответствующей фракции катализата видно, что углеводородный состав первоначальной фракции претерпевает изменения в зависимости от рода носителя и характера сырья. Так, например, при

Таблица 2

Физико-химические константы бензинов и их фракций

Бензин	Пределы выкипания фракции в °C	Выход фракций в весов. %	До сульфирования				После сульфирования с 98% серной кислотой			
			d_{20}^{20}	n_D^{20}	анил. точка	мол. вес	d_{20}^{20}	n_D^{20}	анил. точка	мол. вес
Бензин-1	95—122 (фр. № 2)	41,5	0,7370	1,4100	56,5	105	0,7312	1,4030	56,3	101
"	122—150 (фр. № 3)	41,5	0,7713	1,4210	55,3	127	0,7575	1,4180	58,0	117
"	71—164	100	0,7580	1,4180	56	115	0,7500	1,4110	57,6	114
Бензин-2	95—122 (фр. № 2)	50	0,7590	1,4180	50,0	103	—	—	—	—
"	122—150 (фр. № 3)	25	0,7720	1,4268	52	107,5	—	—	—	—
"	70—194	100	0,7670	1,4250	50,5	106,9	—	—	—	—
Бензин-3	95—122 (фр. № 2)	51,7	0,7663	1,4130	51,8	107,3	0,7450	1,4080	56,0	—
"	122—150 (фр. № 3)	45	0,7520	1,4230	53	121,3	0,7520	1,4100	58,5	—
"	74—160	100	0,7560	1,4180	53,5	114	0,7531	1,4160	57	—

Таблица 3

Групповой состав бензинов и их фракций

Бензин	Пределы выкипания фракций	Групповой состав фракций в %				Отношение парафинов к нафтенам
		непредельные	ароматические	парафины	нафтены	
Бензин-1	95—122 (фр. № 2)	0	0	45,0	55,0	0,818
„	122—150 (фр. № 3)	0	3	34	63,0	0,54
„	73—159	0	2,7	33	64,3	0,513
Бензин-2	95—122 (фр. № 2)	0	0	23	77	0,299
„	122—150 (фр. № 3)	0	0	12	88	0,1365
„	76—160	0	6,6	6	87,4	0,0687
Бензин-3	95—122 (фр. № 2)	0	4	43	53	0,812
„	122—150 (фр. № 3)	0	6	35	59	0,593
„	74—155	0	5	41	54	0,76

проведении реакции над носителем № 1 наряду с ароматизацией бензиновой фракции имеет место крекинг с образованием кокса, газа и тяжелых фракций. Выход продуктов реакции неодинаков для разных видов сырья. Так, катализат фракции № 2 бензина-1 содержит 46,5% фракции, выкипающей при 122—150° С, в то время как при работе с бензином-3 выход той же фракции в катализате составляет 14%.

Совершенно другая картина наблюдается при применении носителя № 2. В этом случае процесс превращения бензиновых углеводородов протекает очень слабо по сравнению с носителем № 1.

Из сопоставления группового углеводородного состава бензиновых фракций с соответствующими фракциями катализата можно предположить, что в случае применения в качестве носителя окиси алюминия типа № 1, в основном, претерпевают превращения нафтеновые углеводороды, в случае же применения алюмосиликатного носителя, повидимому, изменяются парафиновые углеводороды.

Результаты исследований каталитической активности молибденоалюминиевых и молибденоалюмосиликатных катализаторов по отношению к бензиновым фракциям, выкипающим в температурном интервале 95—125° и 125—150° С, приведены в таблицах 9—18.

Экспериментальный материал показывает, что активность катализатора № 1 по отношению к исследованным бензиновым фракциям больше, чем катализатора № 2. Так, например, в случае применения катализатора № 1 при работе с бензиновыми фракциями, выкипающими в температурном интервале 95—122° С, выход продуктов реакции (в зависимости от характера сырья) составляет: катализата—56—62%, кокса—14—17%, газа—22—30%. В случае же работы с катализатором № 2 мы имели выход катализата 77—91%, кокса—1—3%, газа—8—20%. Как видно, газококсообразующая способность алюмомолибденовых катализаторов больше, чем молибденоалюмосиликатных.

Таблица 4

Физико-химические константы катализатов и их фракций

Катализат и его фракции	Подкладка	Выход фракции в весов. % на катализат	До сульфирования d^{20}_{20}	До сульфирования n^{20}_D	Сульфируемость 85% H_2SO_4	Сульфируемость 98% H_2SO_4	После сульфирования 98% серной кислотой d^{20}_{20}	После сульфирования n^{20}_D	После сульфирования анил. точка
Катализат от фр. № 2 бензина-1	Носитель № 1	—	0,7840	1,4420	8	35	0,7480	1,4170	61
Фр. до 122°C	„	49,5	0,7580	1,4266	8	29	0,7520	1,4136	60,5
Фр. 122—150°C	„	46,5	0,7950	1,4460	8	35	0,7470	1,4160	61,3
Катализат от фр. № 2 бензина-3	„	—	0,7800	1,4410	5	33	0,7450	1,4146	58
Фр. до 122°C	„	81	0,7700	1,4330	4	30	0,7420	1,4136	57,5
Фр. 122—150°C	„	14	0,8120	1,4610	7	51	0,7560	1,4215	59
Катализат от фр. № 2 бензина-1	2	—	0,7525	1,4198	2	11	—	—	—
Фр. 90—122°C	Носитель № 2	85	0,7460	1,4146	4	9	0,7382	1,4092	55,5
Фр. 122—150°C	„	10	0,7765	1,4326	2	20	—	—	—
Катализат от фр. № 2 бензина-2	„	—	0,7625	1,4220	3	10	—	—	—
Фр. до 122°C	„	90	0,7612	1,4206	3	7	0,7532	1,4166	51,3
Фр. 122—150°C	„	5	—	1,4310	3	9,5	—	—	—
Катализат от бензина-3	3	—	0,7620	1,4260	5	18	—	—	—
Фр. до 122°C	„	85	0,7580	1,4228	2	18	0,7438	1,4114	57,5
Фр. 122—150°C	„	5	0,7950	1,4410	2,5	15,5	—	—	—

Таблица 5

Фракционный состав катализатов и их фракций по Энглеру

Катализаты и их фракции	Подкладка	Н.к.	10%	20%	30%	40%	50%	60%	70%	80%	90%	К.к.
Катализат от фр. № 2 бензина-1 . .	Носитель № 1	66	100	108	113	117	121	124	128	140	149	178
Фр. катализата от фр. № 2 бензина-1	"	63	83	91	97,5	101	106	110	114	120	130	144
Катализат от фр. № 2 бензина-3 . .	"	79	98	102	106	108	110	114	119	125	137	172
Фр. катализата от фр. № 2 бензина-3	"	80	94	98	100,5	103	105	108,5	110	116	124	138
Катализат от фр. № 2 бензина-1 . .	2	63	88,5	93	96	99	104	108	113	118,5	126	167
Фр. катализата от бензина-1	Носитель № 2	70	86	91	95	99	101	104,5	108	113	120	137
Катализат от фр. № 2 бензина-2 . .	"	71	99	101,5	104	106	107	109,5	111	114	121	157
Фр. катализата от бензина-2	"	93	99	102	104	105	107	109	111	114	122	135
Катализат от фр. № 2 бензина-3 . .	"	65	97	101,3	104	107	109	111	115	117,5	125	155
Фр. катализата от фр. № 2 бензина-3	"	92	99	102	104	106	107	110	112	115,5	121	134,5

Таблица 6

Газ	Подкладка	Состав в %				
		уд. вес газа	CO_2	H_2	C_nH_{2n}	C_nH_{2n+2}
От фр. № 2 бензина-1	Носитель № 1	0,7224	0,5	50,5	7	42
От фр. № 2 бензина-2	"	0,6900	0,8	50,6	7,6	42
От фр. № 2 бензина-1	Носитель № 2	0,6470	0	47	3	50
От фр. № 2 бензина-2	"	0,8700	0	28	3	69
От фр. № 2 бензина-3	"	0,6450	0	44	8	52

Таблица 7

Средний баланс опытов

Сырье	Подкладка	Выход продуктов реакции в весов. %			
		катализат	газ	кокс	потеря
Фр. № 2 бензина-1 . .	Носитель № 1	73,5	20	5	1,5
Фр. № 2 бензина-3 . .	"	63,5	30	5	1,5
Фр. № 2 бензина-1 . .	Носитель № 2	87,5	7,5	3	2
Фр. № 2 бензина-2 . .	"	95,5	3,07	1,43	—
Фр. № 2 бензина-3 . .	"	87,4	7,6	3	—

Таблица 8

Катализат и его фракции	Подкладка	Групповой состав в %				
		непредельные	ароматические	парафины	нафтены	отношение нафтенов к парафинам
Катализат от фр. № 2 бензина-1	Носитель № 1	8	27	37,20	27,8	1,34
Фр. до 122°С	"	8	21	43,3	27,7	1,56
Фр. 122–150°С . . .	"	8	27	34,0	31,0	1,095
Катализат от фр. № 2 бензина-3	"	5	28	31,5	35,5	0,888
Фр. до 122°С	"	4	26	35,4	34,6	1,025
Фр. 122—150°С . . .	"	7	44	18,6	30,6	0,608
Катализат от фр. № 2 бензина-1	Носитель № 2	2	9	25	64	0,390
Фр. до 122°С	"	4	5	26	65	0,400
Катализат от фр. № 2 бензина-2	"	3	7	10	80	0,125
Фр. до 122°С	"	3	4	11	82	0,134
Катализат от фр. № 2 бензина-3	"	5	13	41,5	40,5	1,025
Фракция до 122°С . . .	"	2	16	41,5	40,5	1,025

Таблица 9

Физико-химическая характеристика катализата и его фракций, полученных от бензиновых фракций, выкипающих в температурном интервале 95—125° С

Катализат и его фракции	Катализатор	Выход фр. на катализат в вес. %	Физ.-хим. константы до сульфирования		Сульфируемость		Физ.-хим. константы после сульфир.		
			d^{20}_{20}	n^{20}_{D}	85 % H_2SO_4	98 % H_2SO_4	d^{20}_{20}	n^{20}_{D}	анил. точка
Катализат от фр. № 1 бензина-1	№ 1	—	0.7962	1,4490	10	48	—	—	—
Фр. 90—122°C	"	74,5	0,7720	1,4366	8	42	0,7265	1,4042	60,3
Фр. 122—150°C	"	25,5	0,8100	1,4632	10	55	0,7562	1,4172	60,5
Катализат от фр. № 2 бензина-3*	"	—	0,8140	1,4600	6	62	—	—	—
Фр. 90—122°C	"	78	0,80250	1,4580	6	55	0,7380	1,4092	59
Фр. 122—150°C	"	22	0,84150	1,4840	6	80	0,7512	1,4172	60
Катализат от фр. № 2 бензина-1	№ 2	—	0,7537	1.4214	10	18,5	—	—	—
Фр. до 122°C	"	93	0,7482	1,4182	10	17	0,7415	1,4094	61,5
Фр. 122—150°C	"	7	0,7780	1,4332	9	20	0,7475	1,4164	61,5
Катализат от фр. № 2 бензина-3	"	—	0,760	1,4240	8,5	17	—	—	—
Фр. до 122°C	"	94	0,7551	1,4200	9	15	0,7452	1,4084	60
Фр. 122—150°C	"	6	0,7826	1,4360	8	21	0,7560	1,4174	59,5
Катализат от фр. № 2 бензина-2	2	—	0,7620	1,4238	5	12	—	—	—
Фр. до 122°C	"	98	0,7620	1,4208	6	12	0,7521	1,4152	51
Фр. 122—150°C	"	2	0,7750	1,4238	4	16	0,760	1,4192	54
Катализат от фр. № 2 бензина-2	1	—	0,8215	1,4658	8	62	—	—	—
Фр. до 122°C	"	84	0,8075	1,4568	8	58	0,750	1,4140	53
Фр. 122—150°C	"	16	0,8525	1,4848	4	82	—	1,4213	54,3

*Данные заимствованы из статьи Ю. Г. Мамедалиева и др., опубликованной в „Известиях АН Азерб. ССР" № 4, 1951.

Таблица 10

Фракционный состав катализатов и их фракций по Энглеру

Катализат и его фракции	Н к.	10%	20%	30%	40%	50%	60%	70%	80%	90%	К.к.	Катализатор
Катализат от фр. № 2 бензина-1	80	98	104	106	109,5	113	118	123	129	139	151	№ 1
Фр. 95—122°C	80	87	92	96	99	102,5	105,8	109	113,8	122	131	"
Катализат от фр. № 2 бензина-3	80	103	106	109	111,2	114,5	118	121	125	134,5	160,5	"
Фр. 95—122°C	89	98	102	104	106	108	110	114	118	126,5	142	"
Катализат от фр. № 2	89	102	105	108	110	112	115	119	125	135	164	"
Фр. 95—122°C	90	97	100	101	104	106	108	111	115	122	135	"
Катализат от фр. № 2 бензина-1	65	96	100	103	106	110	112,5	116	120	127	157	№ 2
Фр. 95—122°C	63	91	95	99	102	104,5	107	109,5	113,5	120	137	"
Катализат от фр. № 2 бензина-3	70	97	100	104	105,5	107	110	112	116	120	145	"
Фр. 95—122°C	75	96	100	102	103,5	105,5	108	110	113	118	131	"
Катализат от фр. № 2 бензина-2	70	99	102	104	106	107	109	112	115	123	152	"
Фр. 95—122°C	70	98	100	102,5	104	105,5	108	110	113	118	136	"

Таблица 11

Состав газа

Газ	Катализатор	Состав газа в %				Уд. вес
		CO_2	H_2	C_nH_{2n}	C_nH_{2n2+}	
От фр. № 2 бензина-1	№ 1	—	80	2	18	0,305
От фр. № 2 бензина-3	„	—	77	1	22	0,296
От фр. № 2 бензина-2	„	—	82	2,5	15,5	0,300
От фр. № 2 бензина-1	№ 2	1,4	43	9	26	0,820
От фр. № 2 бензина-3	„	1.8	47	6,2	47	0,765
От фр. № 2 бензина-2	„	0.5	52	2	45,5	0,7120

Таблица 12

Материальный баланс опытов

Сырье	Катализатор	Выход продуктов реакции в вес. %		
		катализат	кокс	газ и потеря
Фр. № 2 бензина-1	№ 1	62	16	22
Фр. № 2 бензина-3	„	56	14	30
Фр. № 2 бензина-2	„	61	17	22
Фр. № 2 бензина-1	№ 2	77	3	20
Фр. № 2 бензина-3	„	88	2	10
Фр. № 2 бензина-2	„	91	1	8

Таблица 13

Групповой состав катализатов и их фракции

Катализат и его фракции	Катализатор	Групповой состав продуктов в вес. %			
		непредельные	ароматика	нафтены	парафины
Катализат фр. № 2 бензина-1 . .	№ 1	10	38	23,8	28,2
Фр. 95—122°С	„	8	34	23,6	34,4
Фр. 122—150°С	„	10	45	24,2	20,8
Катализат фр. № 2 бензина-3 . .	„	6	56	18	20
Фр. 95—122°С	„	6	49	19,2	25,8
Фр. 122—150°С	„	6	74	10,6	9,4
Катализат фр. № 2 бензина-2 . .	„	8	54	26	12
Фр. 95—122°С	„	8	50	27,2	14,8
Фр. 122—150°С	„	4	78	14,6	3,4
Катализат фр. № 2 бензина-1 . .	№ 2	10	9	31	50
Фр. 95—122°С	„	10	7	29	54
Фр. 122—150°С	„	9	11	38,4	41,6
Катализат фр. № 2 бензина-3 . .	„	8,5	8,5	37	46
Фр. 95—122°С	„	9	6	34,8	50,2
Фр. 122—150°С	„	8	13	40,6	38,4
Катализат фр. № 2 бензина-2 . .	„	5	7	63,5	24,5
Фр. 95—122°С	„	6	6	63,2	24,8
Фр. 122—150°С	„	4	12	65	19

Таблица 14

Физико-химические свойства катализатов и их фракций, полученных от бензиновых фракций, выкипающих в температурном интервале 122—150°С

Катализат и его фракции	Катализатор	Выход фр. на катализат в вес. %	Физ.-хим. константы до сульфирования		Сульфируемость		Физ.-хим. константы после сульфирования		
			d^{20}_{20}	n^{20}_D	85% H_2SO_4	85% H_2SO_4	d^{20}_{20}	n^{20}_D	анил. точка
Катализат от фр. № 3 бензина-1 .	№ 1	—	0,8173	1,4670	8	60	—	—	—
Фр. до 122°С	„	25	0,7910	1,4478	13	58	0,7482	1,4128	55,7
Фр 122—150°С	„	75	0,8130	1,4598	5	61	0,7567	1,4178	59
Шир. фр до 150°С	„	94	0,8078	1,4590	7	60	—	—	—
Остаток свыше 150°С*	„	6	—	—	—	—	—	—	—
Катализат от фр. № 3 бензина-3 .	„	—	0,8245	1,4668	5	63	—	—	—
Фр. до 122°С	„	31	0,8040	1,4552	10	58	0,7520	1,4158	63
Фр. 122—150°С	„	69	0,8263	1,4652	3	68	0,7600	1,4208	62
Шир. фр. до 150°С	„	95	0,8182	1,4632	5	65	—	—	—
Остаток свыше 150°С	„	5	—	—	—	—	—	—	—
Катализат от фр. № 3 бензина-2 .	„	—	0,8372	1,4810	6	67	—	—	—
Фр. до 122°С	„	30	0,8202	1,4620	10	70	0,760	1,4180	60,3
Фр. 122—150°С	„	70	0,8330	1,4720	3	65	0,7651	1,4230	60,7
Шир. фр. до 150°С	„	93	0,8275	1,4702	6	66	—	—	—
Остаток свыше 150°С	„	7,0	0,8640	1,4982	10	85	—	—	—

Продолжение таблицы 14

Катализат и его фракции	Катали-затор	Выход фр. на катализат в вес. %	Физ.-хим. константы до сульфирования		Сульфируемость		Физ.-хим. константы после сульфирования		
			d_{20}^{20}	n_D^{20}	85% H_2SO_4	98% H_2SO_4	d_{20}^{20}	n_D^{20}	анил. точка
Катализат от фр. № 3 бензина-1	№ 2	—	0,7780	1,4370	6	24	—	—	—
Фр. до 122°C	„	43	0,7150	1,4276	8,5	16	0,7365	1,4040	62,5
Фр. 122—150°C	„	57	0,7760	1,4336	7,5	22	0,7582	1,4210	59,5
Шир. фр. до 150°C	„	94	0,7760	1,4316	8	20	—	—	—
Остаток	„	6	—	—	—	—	—	—	—
Катализат от фр. № 3 бензина-3	„	—	0,7870	1,4398	8	30	—	—	—
Фр. до 122°C	„	22	0,7650	1,4262	8	30	0,7480	1,4162	58
Фр. 122—150°C	„	78	0,7865	1,4392	8	28	0,7685	1,4232	60
Катализат от фр. № 3 бензина-2	„	—	0,7780	1,4342	9	18	—	—	—
Фр. до 122°C	„	35	0,7725	1,4304	9	21	—	—	—
Фр. 122—150°C	„	65	0,7825	1,4344	5	13	—	—	—
Шир. фр. до 150°C	„	95	0,7760	1,4314	7	16	—	—	—

* Исследованию подвергались фракции, выкипающие до 150°C, более высококипящие фракции не анализировались.

Таблица 15

Фракционный состав катализата и его фракций

Катализат и его фракции	Разгонка по Энглеру в %											Катали-затор
	Н.к.	10%	20%	30%	40%	50%	60%	70%	80%	90%	К.к.	
Катализат от фр. № 3 бензина-1	83	117	123	126	129	131,5	135	139	145	159	197	№ 1
Фр. катализата	83	115	120	123	126,5	128,5	131,5	135	138,5	148	169	„
Катализат от фр. № 3 бензина-3	84	118	123	126	129	131,5	134,5	138	142	152	191	„
Шир. фр. катализата	84	112	117	121	125	127	130,5	133	136	140	152	„
Катализат от фр. № 3 бензина-2	95	117	123	127	129	132	136	140	146	158	191	„
Шир. фр. катализата	95	117	120	126	128	131	134	138	140	147	161	„
Фр. 95—122°C	123	126	129	130,5	132,5	134	136	138	140	144	157	„
Катализат от фр. № 3 бензина-1	66	112,5	118	121	124	126	129	132	135,5	143	168,5	№ 2
Шир. фр. катализата	66	113,5	119	123	125	127	129	132	135	140	160	„
Катализат от фр. № 3 бензина-3	65	114	122	126	129	132	134	138	142	147	173	„
Фр. 122—150°C	125	129	131	132,5	134	135	137	139	142	148	169	„
Катализат от фр. № 3 бензина-2	73	120	126	129	131	133	135	138	141	147	173,5	„
Шир. фр. до 150°C	63	113	124	128	129,5	131	133,5	135	138	142	157	„
Фр. 122—150°C	120	127	129	130	132	133	134	136	138	143	152	„

Таблица 16

Состав газа

Газ	Катализатор	CO_2	H_2	C_nH_{2n}	C_nH_{2n+2}	Уд. вес
От бензина-1	№ 1	0,4	64,4	5	30,2	0,3060
От бензина-3	"	—	61	3	36	0,3670
От бензина-2	"	—	63,5	2	34,5	0,3340
От бензина-1	№ 2	—	50	12,4	37,6	0,7300
От бензина-3	"	1	34	5	50	0,7650
От бензина-2	"	1	45	7	47	0,7500

Таблица 17

Материальный баланс опытов (в вес. %)

Сырье	Катализатор	Катализат	Кокс	Газ и потери
Фр. № 3 бензина-1	№ 1	52	16	32
Фр. № 3 бензина-3	"	57	14	30,0
Фр. № 3 бензина-2	"	55	16	29
Фр. № 3 бензина-1	№ 2	83	5	12
Фр. № 3 бензина-3	"	78	4,5	17,5
Фр. № 3 бензина-2	"	86	1	13

Таблица 18

Групповой состав катализата и его фракций

Катализат и его фракции	Катализатор	Групповой состав в вес. %			
		непредельные	ароматика	нафтены	парафины
Катализат от фр. № 3 бензина-1	№ 1	8	52	16	24
Фр. до 122°С	"	13	45	18,5	23,5
Фр. 122—150°С	"	5	56	15,6	23,4
Катализат от фр. № 3 бензина-3	"	5	60	14,5	20,5
Фр. до 122°С	"	10	48	13	29
Фр. 122—150°С	"	3	65	15	17
Катализат от фр. № 3 бензина-2	"	6	61	16	17
Фр. до 122°С	"	10	60	12	18
Фр. 122—150°С	"	3	62	18	17
Катализат от фр. № 3 бензина-1	№ 2	6	18	35	41
Фр. до 122°С	"	8,5	7,5	28	56
Фр. 122—150°С	"	7,5	14,5	45	33
Катализат от фр. № 3 бензина-3	"	8	22	39	31
Фр. до 122°С	"	8	22	34	36
Фр. 122—150°С	"	8	20	40	32
Катализат от фр. № 3 бензина-2	"	9	9	82	
Фр. до 122°С	"	9	11,5	87	
Фр. 122—150°С	"	5	8	87	

Анализ показывает, что содержание ароматических углеводородов в катализатах, полученных над алюмомолибденовым катализатором, значительно больше, чем в катализатах, полученных над молибденоалюмосиликатным катализатором. Количество ароматических углеводородов в катализате, полученном над катализатором № 1, составляет 34—78% против 6—13% в случае применения катализатора № 2. Таким образом, ароматизационная способность алюмомолибденового катализатора гораздо выше, чем молибденоалюмосиликатного катализатора.

Содержание ароматических углеводородов в катализате зависит также от характера и природы взятых для процесса бензиновых фракций. Так, например, содержание ароматических углеводородов в катализатах, полученных от бензиновых фракций №№ 2 и 3, в случае работы катализатора № 1 больше, чем у катализата, полученного от бензиновой фракции № 1.

Распределение ароматических углеводородов во фракциях катализата в зависимости от температуры процесса различно. С повышением температуры кипения фракций процентное содержание в катализате ароматических углеводородов увеличивается и доходит для фракции, выкипающей в температурном интервале 122—150° С, до 78%.

Интересно отметить, что начало кипения катализатов и их фракций в случае работы катализатора № 2 значительно ниже, чем в случае работы катализатора № 1. Фракционный состав исходных бензиновых фракций при использовании молибденоалюмосиликатного катализатора в процессе ароматизации глубокого изменения не претерпевает.

Аналогичная картина наблюдается при переработке бензиновых фракций, выкипающих при 122—150° С. Ароматизирующая способность катализатора № 1 в этом случае выше, чем катализатора № 2, причем ароматизирующая способность последнего также выражена слабо. В случае работы катализатора № 1 наибольший выход ароматических углеводородов получается во фракции, выкипающей до 122° С, от сырья № 2.

Следует отметить, что при применении катализатора № 1 выход катализата от фракции 95—122° С составляет 74,5—84%, а при применении в качестве сырья фракций тех же бензинов, выкипающих в температурном интервале 122—150° С, — 25—31%. Степень ароматизации этих фракций различна, причем соответствующие фракции бензинов-2 и 3 дают больше ароматических углеводородов, чем фракции бензина-1.

Нужно также отметить, что содержание ароматических углеводородов в катализате, полученном от бензиновых фракций, выкипающих в температурном интервале 95—122° С, меньше, чем в катализате, полученном от бензиновых фракций 122—150° С.

В случае работы катализатора № 2 углеводородный состав бензиновых фракций 95—122° С подвергается меньшему превращению, чем углеводородный состав фракций 122—150° С.

Следовательно, носители в составе ароматизирующего катализатора—окиси молибдена играют существенную роль как в направлении реакции, так и в активности катализаторов.

Из экспериментальных данных видно, что в процессе ароматизации бензиновых фракций исследованный носитель—окись алюминия—обладает значительной разлагающей способностью (образование большого количества газа), тогда как после нанесения на него окиси молибдена реакция идет в сторону образования ароматических углеводородов, кокса и газа.

п 65[illegible] п 5910
Библиотека Бакинского
Филиала А.Н. СССР

Приведенные факты можно объяснить тем, что совместное действие окиси молибдена и окиси алюминия (катализатор № 1) в процессе ароматизации бензиновых фракций направляет реакцию на образование ароматических углеводородов за счет других побочных реакций. Степень ароматизации зависит не столько от группового состава и выкипаемости исходного сырья, сколько от характера и активности носителя и катализатора.

С другой стороны, необходимо отметить, что если носитель в чистом виде сильно разлагает бензиновые фракции, то совместно с окисью молибдена он ускоряет реакцию ароматизации. Если же носитель в чистом виде мало активен, то его совместное действие с окисью молибдена также невелико.

Следует отметить также следующие моменты.

Выход продуктов реакции (катализата, кокса и газа) для алюмомолибденовых катализаторов мало зависит от группового состава и характера исходных исследованных бензинов. Далее, изменение отдельных групп углеводородов в составе катализата исследованных фракций бензинов зависит как от природы сырья, так и от природы носителя и катализатора.

Результаты экспериментальной работы приводят к мысли, что в случае смешанного катализатора, в котором одной из составных частей является подкладка, роль последней сводится к тому, что она должна подготовить углеводороды к данной реакции (путем разложения, дегидрогенизации, изомеризации и т. д.). Осажденный на носителе катализатор, в совместном действии с подкладкой, должен завершить желаемую реакцию (путем циклизации, дегидроциклизации, дегидрогенизации в ароматику).

На основании сказанного, повышенная ароматизирующая способность катализатора № 1, повидимому, объясняется, с одной стороны, выдвинутым Ададуровым [1] положением, с другой стороны,—тем, что носитель № 1 обладает повышенной способностью подготовки углеводородов к реакции ароматизации. У носителя № 2 эта способность выражена слабо, поэтому ароматизирующая способность катализатора № 2 низкая.

Выводы

1. Исследован процесс каталитической ароматизации бензиновых фракций, выкипающих в интервалах 95—122° С и 122—150° С при атмосферном давлении, над носителями типа окиси алюминия, алюмосиликата и над катализаторами алюмомолибденового и молибденоалюмосиликатного типа.

2. Активность молибденовых катализаторов в значительной мере зависит от характера носителя. Если носитель—окись алюминия в чистом виде обладает разлагающим действием по отношению к бензиновым фракциям, то совместное его действие с окисью молибдена ускоряет реакцию ароматизации. Если же носитель (алюмосиликат) в чистом виде мало активен, то совместное действие его с окисью молибдена также незначительно.

3. Высказано предположение о роли носителя в процессе ароматизации, заключающееся в следующем. При применении катализатора, одна из составных частей которого считается подкладкой, роль ее сводится к тому, что она должна подготовить углеводороды к данной реакции, а осажденный на носителе катализатор должен завершить реакцию ароматизации.

4. Выход продуктов реакции (катализат, кокс, газ) для исследованных фракций бензина в случае алюмомолибденовых катализаторов мало зависит от группового состава исходного сырья.

5. Алюмосиликат в реакции ароматизации бензиновых фракций, как носитель для молибденового катализатора, непригоден.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ададуров и Крайний—ЖФХ, 3, 497, 1932.

2. Н. Д. Зелинский - Избранные труды, т. 1.

3. А. Ф. Платэ—Каталитическая ароматизация парафиновых углеводородов. Изд. АН СССР, 1948.

4. А. Ф. Платэ—Каталитические превращения некоторых циклических углеводородов. Изд МГУ, 1949.

5. В. И. Каржев, Д. И. Орочко, Е. М. Хейфец—Каталитическая ароматизация бензинов. Труды Всес. научно-исследов. ин-та искусств. жидк. топлива и газа, вып. 1, Гостоптехиздат. М.—Л., 1950.

6. М. П. Масива и Д. И. Орочко—Каталитическая ароматизация синтетического бензина и его смесей. Труды Всес. научно-исследов. ин-та искусств. жидк. топлива и газа, вып. 1, Гостоптехиздат, М.—Л., 1950.

7. Е. М. Хейфец—Современные методы получения толуола из нефти. Гостоптехиздат, 1948.

8. Ю. Г. Мамедалиев, З. Г. Зульфугаров, С. П. Тевосов, Б. А. Дадашев Н. А. Данилова, Р. М. Эфендиев—Каталитическая ароматизация бензиновых фракций. Изв. АН Азерб. ССР № 4, 1951.

9. З. Г. Зульфугаров, Н А. Данилова, С. П. Тевосов—Каталитическая ароматизация бензиновых фракций. ДАН Азерб. ССР № 5, 1951.

10. Смешанные катализаторы, Refiner, июль, 1940.

З. Һ. Зүлфүгаров

Молибден-оксид катализаторлары астарынын ролу һаггында

ХҮЛАСӘ

Мәгаләдә, көстәрилмишдир ки, ароматикләшдирмә просесиндә ишләдилән молибден катализаторларынын активлийи мүәййән дәрәҹәдә онун астарындан асылыдыр. Әкәр катализаторун астары, тәкликдә карбоһидрокенләри йүксәк дәрәҹәдә парчаламаг габилиййәтинә маликдирсә, о заман онун молибден-оксидлә гарышығы да активдир.

Мәгаләдә көстәрилмишдир ки, алүминиум-оксид тәкликдә алүмосиликатдан артыг дәрәҹәдә карбоһидрокенләрә парчаланмаг габилиййәтинә малик олдуғундан, онун молибден-оксидлә гарышығы да ароматикләшмә просесиндә активдир. Әксинә, алүмосиликат астарынын тәкликдә карбоһидрокенләрә парчаланмаг габилиййәти зәиф олдуғундан, онун молибден-оксидлә гарышығыда ароматикләшмә просесиндә зәиф активлийә малик олур.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 1, 1953

В. Е. ХАИН и В. А. ГРОССГЕЙМ

МОРСКИЕ И РЕЧНЫЕ ТЕРРАСЫ И ДРЕВНИЕ ПОВЕРХНОСТИ ВЫРАВНИВАНИЯ ЮГО-ВОСТОЧНОГО КАВКАЗА

Апшеронский полуостров и прилегающие районы явились участками побережья Каспийского моря, на которых впервые была разработана стратиграфия антропогеновых осадков Каспийского бассейна. Несмотря на это, сколько-нибудь полная и отвечающая современным требованиям сводка по упомянутым образованиям для области юго-восточного Кавказа до настоящего времени отсутствует[1]. Несомненно, что создание капитальной работы требует специальных и длительных исследований. В настоящее время представляется целесообразным дать хотя бы сводку того материала, который содержится в разрозненных источниках. Такая сводка будет полезной для лиц, занимающихся четвертичной геологией, геоморфологией и историей геологического развития Кавказа.

Стратиграфическим расчленением четвертичных морских осадков, отлагавшихся на периферии юго-восточного Кавказа, и, в частности, на Апшеронском полуострове, мы обязаны Д. В. Голубятникову (1914). Эти образования, названные им древнекаспийскими отложениями, он подразделяет на:

1) нижний, или бакинский ярус с *Didacna catillus* Eichw;
2) средний ярус, или слои с *Didacna surachanica* Andrus., *D. crassa* Eichw.;
3) верхний ярус, или слои с *Didacna trigonoides* Pall.

В настоящее время данная схема должна считаться уже устаревшей. Это касается прежде всего бакинского яруса Д. В. Голубятникова, в качестве прототипа которого был взят разрез горы бакинского яруса (несколько юго-западнее г. Баку). Богатая фауна этого разреза описана Д. В. Наливкиным (1914). Последующие работы на восточном Апшероне показали, что собственно бакинский ярус в объеме разреза горы бакинского яруса с фауной *Didacna parvula* Nal., *D. catillus* Eichw., *D. rudis* Nal. составляет лишь нижнюю часть мощной серии осадков, залегающих между кровлей апшеронского яруса и подошвой горизонта с *Didacna surachanica* (Дашевская, 1940).

---

[1] Работа Л. А. Варданянца „Постплиоценовая история Кавказско-Черноморско-Каспийской области“ (1948) лишь отчасти восполняет этот пробел.

Верхняя часть этой серии, названная О. В. Дашевской гюргянской толщей, охарактеризована своеобразной фауной дидакн, в большинстве новых, не описанных еще видов. Гюргянская толща залегает с некоторым несогласием на собственно бакинских слоях и является, таким образом, по отношению к ним вполне самостоятельной стратиграфической единицей.

Кроме того, на восточном Апшероне и в Алято-Сальянской зоне было обнаружено, что в мульдах и на далеких крыльях антиклиналей, где разрез наиболее полон, между апшеронским ярусом и слоями с бакинской фауной залегает толща осадков, мощностью в несколько десятков метров, заключающих исключительно пресноводные формы. Эту толщу, впервые отмеченную в районе сел. Тюркяны на восточном Апшероне, в качестве „переходной" от апшеронского к бакинскому ярусу, В. Е. Хаин (1950) предложил назвать тюркянским горизонтом.[1]

В отношении слоев с *Didacna surachanica* и более молодых древнекаспийских осадков мы считаем целесообразным применение стратиграфических терминов, введенных для соответствующих образований Прикаспия П. А. Православлевым (1908).

Наконец, самыми юными являются осадки, содержащие в низах *Cardium edule* L. var. *magna* Golub., а выше—*C. edule* L., к которому в наиболее молодых слоях присоединился *Mytilaster lineatus* Gmel. (1918). Для этих осадков представляется удачным термин „новокаспийский ярус", предложенный П. В. Федоровым (1948).

В итоге, стратиграфическая схема древнекаспийских осадков, которой мы здесь будем пользоваться, примет следующий вид:

1) тюркянский горизонт—слои с пресноводной фауной;

2) бакинский ярус—слои с *Didacna parvula* Nal., *D. rudis* Nal., *D. carditoides* Andrus., *D. catillus* Eichw., *D. evlachia* Bog.;

3) гюргянский ярус (горизонт?)—слои с *Didacna kovalevskii* Bog., *D. nalivkini* Wass. (=*D. incrassata* Bog.), *D. parens* Dasch., *D. cristata* Dasch., *D. trigonula* Dasch.;

4) хазарский ярус—слои с *Didacna surachanica* Andrus., *D. crassa* Eichw. (=*D. incrassata* Bog.);

5) хвалынский ярус—слои с *Didacna praetrigonoides* Nal., *D. trigonoides* Pall.,

6) новокаспийский горизонт[2]—слои с *Cardium edule* L. var. *magna* Golub., *Cardium edule* L., *Mytilaster lineatus* Gmel.

Первые три горизонта, во многих районах значительно дислоцированные, мы относим к нижнему антропогену. Остальные, в соответствии с общепринятыми взглядами, образуют верхнеантропогеновую серию осадков.

К моменту сдачи настоящей работы в печать на кафедре палеонтологии и исторической геологии Азербайджанского Индустриального института под руководством проф. К. А. Ализаде была закончена кандидатская диссертация Е. Х. Гейвандовой по морским четвертичным образованиям Апшеронского полуострова. Эта работа содержит много нового фактического материала по указанным отложениям, в особенности по их фауне. В части стратиграфической схемы автор не признает самостоятельности гюргянской толщи, включая ее в объем хазарского яруса. Что касается палеогеографических выводов, то они

[1] Вероятно, отвечает скифским глинам Азово-Черноморья.

[2] Сарайский ярус по П. А Православлеву (1908) и С. А. Ковалевскому (1936), послехвалынская свита М. М. Жукова (1945).

существенно не расходятся с нашими, дополняя их новыми ценными деталями.

В только что появившейся статье П. В. Федорова „О новейших движениях земной коры в области Каспийской впадины" („Бюллетень Московского общества испыт. прир.", отд. геол., № 3, 1952) принимается разделение морских четвертичных каспийских отложений на ярусы: бакинский, хазарский, хвалынский и новокаспийский, причем хазарский ярус делится на два горизонта—гюргянский и собственно хазарский. Повидимому, следует согласиться с подчинением гюргянской толщи хазарскому ярусу (при условии выделения ее в самостоятельный горизонт), но тогда для собственно хазарских образований, в прежнем смысле этого термина, необходимо ввести новое наименование. Надо также учитывать проявление перерыва и местами несогласия между гюргянскими и собственно хазарскими слоями. Кроме того, вряд ли целесообразно считать новокаспийские отложения ярусом, равноценным бакинскому, хазарскому и хвалынскому, скорее это верхний горизонт хвалынского яруса. Аналогичный вопрос возникает относительно тюркянского горизонта, который следует считать подчиненным бакинскому ярусу. Все обсуждаемые изменения стратиграфической схемы древнекаспийских отложений не влияют на излагаемую в настоящей работе картину пространственного распределения литофаций и их смены во времени в течение новейшего отрезка геологической истории юго-восточного Кавказа.

Тюркянский горизонт

Тюркянский горизонт распространен в восточной части Апшеронского полуострова и в Алято-Сальянской зоне. Он представлен в обоих этих районах различными фациальными комплексами.

Восточно-апшеронский фациальный комплекс изучен в пределах синклинальных депрессий, а также на погружении калинского поднятия. В основном тюркянский горизонт сложен серыми глинами, с прослоями бурых глин. В кровле горизонта местами серые глины сменяются глинистыми песками. По всей толще наблюдаются мелкие *Gastropoda*, а в бурых глинах редкие *Dreissensia* ex. gr. *rostriformis* Desh.

В направлении подъема шарниров мульд и их замыкания мощность осадков тюркянского горизонта резко сокращается. К данному горизонту, вероятно, относятся и немые отложения, залегающие в основании бакинского яруса бакинской мульды.

В северной части Алято-Сальянской зоны тюркянский горизонт выражен по преимуществу песчано-глинистыми и галечными породами. На юге развиты исключительно глины, местами пестроцветные. Из палеонтологических остатков в рассматриваемых фациях тюркянских слоев были обнаружены лишь *Dreissensia* sp., *Clessinia* sp. (Каламадын), мелкие обломки пресноводных гастропод (Бяндован), *Ostracoda* и растительные остатки плохой сохранности. Залегает тюркянский горизонт в этой зоне с заметным несогласием (до 8—10°) на размытых апшеронских слоях.

Бакинский ярус

Мы включаем в объем бакинского яруса, согласно О. В. Дашевской (1940), помимо слоев горы бакинского яруса, и несколько более молодые отложения с *Didacna carditoides* Andrus., *D. evlachia*

Bog., основываясь на том, что в районе Харами и Мишовдага указанные формы были встречены вместе с такими типично бакинскими видами как *Didacna parvula* Nal. и *D. catillus* Eichw. Подразделение бакинского яруса Д. В. Голубятниковым на три горизонта (нижний с *D. parvula*, средний с *D. catillus* и верхний с *D. rudis)*, основанное на детальном изучении разреза горы бакинского яруса, в более широком масштабе, очевидно, неприемлемо. В соответствии с данными О. В. Дашевской практически удобно выделить в бакинском ярусе лишь два горизонта — нижний с *D. parvula* и *D. catillus* и верхний с *D. caraitoides* и *D. evlachia*.

Рассмотрим основные фациальные комплексы бакинского яруса.

Дивичинский фациальный комплекс. Бакинские осадки известны в приморской полосе, где они представлены серыми песчанистыми глинами с прослоями песков, отдельными пропластками углистого вещества и включениями окатанной гальки. Свита, не вскрытая до основания, содержит типичную бакинскую фауну: *Didacna parvula* Nal., *D. cf. parvula* Nal., *D. catillus* Eichw., *D. aff. catillus* Eichw., *Dreissensia rostriformis* Desh., *D. celekenia* Andrus[1].

Восточно-апшеронский фациальный комплекс. В синклинальных депрессиях и на крыльях антиклиналей восточного Апшерона собственно бакинский ярус представлен двумя пачками:

1. Бурыми глинами с бедной в видовом отношении, но количественно очень богатой фауной, иногда скопляющейся в прослои ракушечников — *Didacna parvula* Nal., и изредка *D. catillus* Eichw.

2. Серыми глинами, в которых в центральной части бакинской мульды собрана следующая фауна: *Didacna parvula* Nal., *D. catillus* Eichw., *Dreissensia ponto-caspia* Andrus., *Dr. anisoconcha* Andrus.., *Dr. rostriformis* Desh., *Dr. polymorpha* Pall., *Micromelania* sp., *Clessiniola* sp.

Интересно отметить здесь наличие вулканических пеплов до 60 *см* мощностью. В направлении сводов антиклиналей осадки становятся более песчанистыми.

Западно-апшеронский фациальный комплекс. Бакинский ярус на западном Апшероне известен лишь в районе Патамдар—Шихово. Классические обнажения горы бакинского яруса, описанные Д. В. Голубятниковым (1914), принадлежат этому комплексу. Бакинские слои залегают здесь на размытом апшероне с угловым несогласием в 5°, начинаясь пачкой конгломератов. Выше они представлены песками и песчанистыми глинами, вверху с прослоями известковистых песчаников и известняков.

Хараминско-алятский фациальный комплекс. Осадки бакинского яруса в этой фации представлены преимущественно грубообломочными накоплениями. Особо грубокластический характер и пестрый состав эти осадки имеют в районе Алятской гряды (Ушейкин, 1915; Федоров, 1930 и др.), где их характеризует фауна: *Didacna* ex. gr. *catillus* Eichw., *D. catillus-rudis* Nal., *D.* ex. gr. *rudis* Nal., *D. rudis* aff. var. *vulgaris* Nal., *D. rudis* aff. var. *varia* Nal., *D. parvula* Nal., *D.* aff. *baeri* (=*D. delenda* Bog.).

В области Каламадынского хребта в состав бакинских отложений входит сопочная брекчия, которую некоторые авторы считают „тектонической“. В южной части хребта Малый Харами бакинский ярус сложен уже песчано-глинистыми фациями.

[1] Приводимые в статье определения фауны моллюсков принадлежат в основном О. В. Дашевской.

Бакинские слои в районе Алятской гряды залегают с резким угловым несогласием на нижележащих толщах. На Каламадынском хребте они нормально подстилаются пресноводной толщей тюркянского горизонта, на Малом Харами залегают на апшероне без признаков несогласия, а на г. Мишовдаг образуют с апшероном несогласие в 10°.

Сальянский фациальный комплекс. Толща глин бакинского яруса этой фации содержит редкие и тонкие прослои мелкозернистых песков и вулканических пеплов со следующей фауной: *Didacna parvula* Nal., *D. catillus* Eichw., *D. parvula-catillus* Nal., *D.* ex. gr. *carditoides* Andrus., *Monodacna caspia* Eichw., *Monodacna* sp., *Dreissensia polymorpha* Pall., *Dr. rostriformis* Desh., *Corbicula* sp., *Micromelania* sp., *Theodoxus pallasi* Lindh., *Theodoxus* sp., *Valvata* sp., *Helix* sp. В присводовой части складок бакинские отложения становятся более песчанистыми. Местами они заключают в своем составе пласты сопочной брекчии. В синклиналях бакинские слои лежат спокойно на тюркянских, а в наиболее повышенных частях складок несогласно перекрывают апшерон.

Карамарьянский фациальный комплекс. В полосе Карамарьянского увала бакинский ярус представлен резко нарушенными песчанистыми глинами с *Didacna* ex. gr. *carditoides* Andrus., *D.* aff. *evlachia* Bog., *Dreissensia polymorpha* Pall., *Dr. celekenica* Andrus. (Вебер, 1933; Ковалевский, 1936).

Уштальский фациальный комплекс. В междуречье Гердыманчая и Геокчая бакинскому ярусу соответствует нижний отдел уштальской свиты С. А. Ковалевского (1936), сложенный песчанистыми глинами, суглинками, песками, песчаниками с прослоями галечников и вулканических пеплов. Из фауны встречены: крупные *Helix*, *Pupa*, *Cyclostoma*, *Parmacella*, *Pisidium amnicum* Müll. var. *danubialis* Serv., *P. castertanum* Pol. Переход от апшерона к уштальской свите, соответствующей в низах тюркянскому горизонту, постепенный.

В бакинских слоях встречены следующие представители *Ostracoda*: *Pontocypris guriana* Liv., *P. acronasuta* Liv., *Paracypris caramella* Evl., *P. acronasuta* Liv., *Cythera bicornis* Liv., *C. nostras* Liv., *C. olivina* Liv., *C. bacuana* Liv., *C. oforta* Liv., *C. palimpsesta* var. *compressa* Liv., *C. schachdagica* Ad.-Asl. (n. nod.), *C. torosa* Ad.-Asl. (n. nod.), *C. tenerica* Ad.-Asl. (n. nod.), *C. multituberculata* Liv., *C. picturata* var. *venuta* Liv., *C. malva* Liv., *Cytherissa bogatschovi* var. *triformis* Liv, *C. lacustra* Liv., *Cytheridea torosa littoralis* Brady, *Cytheridea subulata* Liv., *Eucythere naphtatscholana* Liv., *Loxoconcha bairdia* Müll., *L. petasus* Liv., *L. eichwaldi* Liv., *L. impressa* Liv., *L. gibboides* Evl., *L. bifidis* Ad.-Asl. (n. nod.), *L. caucasica* Ad.-Asl. (n. nod.). В верхнем горизонте (с *Didacna evlachia* Bog.) отмечено большое количество пресноводных форм: *Darwinula aurea* Brady, *Iliocypris gibba* Ramd., *Il. bradyi* Ad.-Asl. (n. nod.), *Limnocythere* sp. Из фораминифер приводятся: *Globigerina bulloides* d'Orb., *Gl. triloba* Egger, *Gl. dubia* Egger, *Gl. aequilateralis* Egger, *Elphidium striatopunctatum* (Ficht. et Moll.), *Gyroidina* ex. gr. *exculpta* d'Orb., *Triloculina* sp., *Gümbelina globulosa* (Ehrenb.), *Bolivina beyrichi* Reuss., *Bolivina* sp., *Nonion* sp., *Nonionina* sp., *Rotalia beccarii* L. Большая часть этих форм является переотложенной.

Гюргянский ярус

Ревизия соответствующего материала, произведенная О. В. Дашевской, показала, что гюргянские слои на юго-восточном Кавказе распространены шире бакинских и отличаются более мелководным характером и меньшим фациальным разнообразием.

Дивичинский фациальный комплекс. Гюргянскому ярусу в Дивичинском районе распространения данного комплекса соответствует толща песчанистых глин с прослоями песков и гальки. Северо-западнее в Хачмасском и Худатском районах непосредственно на среднем апшероне залегает мощная толща песчанистых глин, песков и глинистых ракушечников с *Didacna hospes* Bog. (in coll.), *Dreissensia celekenica* Andr. и др. („шолларский горизонт“).

Восточно-апшеронский фациальный комплекс. С некоторым несогласием, увеличивающимся с приближением к сводам антиклиналей, на бакинских слоях, выполняющих крупные мульды, залегает песчано-глинистая толща с прослоями ракушечников с богатой фауной *Didacna nalivkini* Wass. (=*D. incrassata* Bog.), *D. delenda* Bog., *D. kovalevskii* Bog., *D. parens* Bog. (n. nod.), *D. trigonula* Dasch. (in coll.), *D. cristata* Dasch. (in coll.), *Monodacna* n. sp., *Dreissensia rostriformis* Desh., *D. cf. celekenica* Andr., *Micromelania elegantula* Dyb., *M. spica* Dyb., *M. dimidiata* Eichw., *M. caspia* Eichw.

Западно-апшеронский и восточно-кобыстанский фациальный комплекс. На западном Апшероне и в юго-восточном Кобыстане гюргянская толща представлена галечниками и песками, залегающими в виде высоких (от 130 до 240 *м*) террас с *Didacna nalivkini* Wass. (=*D. incrassata* Bog.), *D. carditoides* Nal. et Anis. non Andrus. etc. Возможно, что часть этих террас является еще бакинской.

Алято-сальянский фациальный комплекс распространен очень широко, слагая крылья антиклиналей и мощной толщей выполняя синклинальные прогибы. Он отличается значительной изменчивостью фаций. Можно выделить два фациальных подкомплекса— северный, более грубокластический, с участием ракушечников, и южный—песчано-глинистый с *Didacna colossea* Dasch. (in coll.), *D. parens* Dasch. (in coll.), *D. kovalevskii* Bog., *D. delenda* Bog., *D. nalivkini* Wass. (=*D. incrassata* Bog.), *D. trigonula* Dasch. (in. coll.), *D. cristata* Dasch. (in coll.), *D.* aff. *carditoides* Nal. et Anis. non Andrus., *D.* cf. *evlachia* Bog., *D.* aff. *catillus* Eichw. (последние две в единичных случаях), *Monodacna caspia* Eichw., *Monodacna* sp. (напоминающая *M. colorata* Eichw.). *Adacna plicata* Eichw., *A. grimmi* Eichw., *Dreissensia polymorpha* Pall., *D. rostriformis* Desh., *D.* aff. *celekenica* Andrus., *Corbicula fluminalis* Müll., *Unio*, различные *Gastropoda*.

Уштальский фациальный комплекс. В молассовых предгорьях южного склона Большого Кавказа континентальным эквивалентом гюргянского яруса служит верхняя, или собственно уштальская свита С. А. Ковалевского (1936), выраженная чередованием галечников (конгломератов) и суглинков. В суглинках этой свиты содержится наземная фауна: *Pupa*, *Cyclostoma*, *Helix*, *Parmacella*. Изредка отмечаются пропластки вулканических пеплов. В северном направлении материал грубеет и суглинки выклиниваются. Эта галечниковая толща по М. Д. Гаврилову соответствует ивановской свите С. А. Ковалевского. Верхнеуштальская и ивановская свиты залегают со значительным несогласием то на апшеронских (сел. Падар), то на морских верхнебакинских (там же), то на нижнеуштальских (сел. Тюбикенд) отложениях.

Хазарский ярус

По хазарским отложениям для разных участков интересующей нас области имеется очень неравноценный материал, однако общая картина распространения этих образований все же является достаточно ясной. Различаются два горизонта хазарских террас—древнехазарский с *Didacna vulgaris*[1] и новохазарский—с *D. surachanica*.

В Дивичинском районе древнехазарский возраст имеет, повидимому, терраса, сложенная галечниками с *Didacna* aff. *surachanica* Andrus., *D. incrassata* Bog., *D. artemiana* Bog., *D.* aff. *incrassata* Bog. и т. д. и прослеживающаяся на высоте от 150 до 250 *м*. Аналогичная по высоте терраса, но без фауны, установлена южнее на склонах Бешбармакского хребта. Здесь же установлена и более низкая, не достигающая 200 *м*, терраса, очевидно, уже новохазарская; она протягивается к ст. Яшма. Сложены эти террасы преимущественно галечниками.

В пределах Апшеронского полуострова хазарские осадки сохранились, главным образом, в синклиналях. На правобережье р. Сумгаит хазарские террасы располагаются на меньших высотах (50—100 *м*). Они сложены песками с прослоями гравия, галечника и песчанистых ракушечников с фауной: *Didacna surachanica* Andrus., *D. crassa* Eichw., *D. postcarditoides* Nal. и т. д. К юго-востоку отсюда эти же, вероятно, террасы снова сильно повышаются (до 150 и более метров). Клочки высоких, заведомо хазарских, террас известны на западном Апшероне на высотах до 200 *м*. Они сложены галечниками, песками и ракушечниками с *Didacna crassa* Eichw., *D. baeri* Grim. (=*D. delenda* Bog.), *D. surachanica* Andrus., *D. postcarditoides* Nal., *D. incrassata* Bog. и др.

Такой же характер носят и примерно на той же высоте располагаются хазарские террасы на склонах горы Гамидкаласы и в других местах (Сулин и Султанов, 1931; Голубятников, 1927). В отложениях этих террас О. В. Дашевская определила *Didacna nalivkini* Wass. (=*D. incrassata* Bog.) и *D. surachanica* Andrus. Южнее и восточнее хазарские террасы сильно понижаются. В масазырской синклинали хазарские отложения, дислоцированные согласно с плиоценом, на небольшом расстоянии изменяют свою высоту на 50 *м*. В ряде районов северного Апшерона хазарские террасы сложены детритусовыми известняками, ракушечниками и конгломератами. Высота их сильно колеблется—от 20 до 130 *м*. В районе с. с. Кюрдаханы и Маштаги имеется целая серия низких (от 4 до 64 *м*) хазарских террас. Самая низкая терраса сложена на севере песками, а южнее—раковинными известняками с *Didacna surachanica* Andrus. и др. Следующая терраса образована галечниками. В ракушечниках наиболее высокой террасы собраны *Didacna surachanica* Andrus., *D.* aff. *incrassata* Bog. (переходная к *D. surachanica* форма), *D.* aff. *vulgaris* Andrus.

[1] Возможно, что древнехазарский горизонт частично или полностью совпадает с гюргянской толщей.

Восточнее, в районе с. с. Бузовны и Кала хазарские террасы местами располагаются уже на отрицательных отметках.

В наиболее восточной из синклиналей Апшеронского полуострова хазарские осадки залегают уже не в виде террас, а в составе согласно пластующейся серии древнекаспийских отложений; мощность их здесь измеряется уже десятками метров. К югу от сел. Кала высота террас с *Didacna surachanica* снова несколько увеличивается. На южном побережье Апшеронского полуострова хазарские террасы повышаются от нескольких метров на берегу до почти 60 *м* в немногих километрах севернее. Наиболее высокая из этих террас содержит такую же, как и нижняя, фауну: *Didacna surachanica* Andrus., *D. incrassata* Bog. и т. д.

В районе Биби-Эйбата к хазарскому ярусу должны быть отнесены три или четыре нижних террасы из пяти, описанных Д. В. Голубятниковым (1914) как террасы среднего отдела древнекаспийских отложений. Все террасы сложены конгломератами. В средней найдена *Didacna crassa* Eichw. На горе Отманбозыдаг имеются два клочка террас с *Didacna surachanica* Andrus. и *D. crassa* Eichw. (= *D. incrassata* Bog.) (60—80 *м*). На горе Малый Кянииздаг на несколько большей высоте залегает ракушечник с *Didacna surachanica* Andrus., *D. delenda* Bog., *D.* cf. *incrassata* Bog., *D.* aff. *kovalevskii* Bog.

В районе Алятской гряды к хазарским отложениям отнесены песчано-ракушечниковые террасы, содержащие *Didacna* aff. *surachanica* Andrus., *D. crassa* Eichw., *D. vulgaris* Andrus., *D. postcarditoides* Nal.

На северо-западном конце гряды террасы с той же фауной залегают на значительной высоте (до 230 *м*) с заметным наклоном, причем в соответствии с уменьшением высоты террасы уменьшается грубость осадков. По периферии малохараминской антиклинали слои с *Didacna surachanica*, достигающие нескольких десятков метров мощности, сильно дислоцированы. На хребте Мишовдаг амплитуда хазарских террас уже не достигает 100 *м*. На юго-западном склоне хребта Каламадын на несколько больших высотах отмечены обрывки наклонной древнехазарской террасы с фауной *Didacna surachanica* Andrus., *D. carditoides* Nal., *D. crassa* Eichw. (=*D. incrassata* Bog.), *D. vulgaris* Andrus. и т. д. На Кюровдаге хазарскому ярусу, очевидно, соответствует серия террас более молодых, чем гюргянские, так как последний ярус здесь представлен весьма полно. Западнее меридиана Казимагомеда хазарские осадки в морской фации встречены в районе Мингечаурского ущелья Куры (Приклонский, 1932).

Важной чертой хазарских отложений юго-восточного Кавказа является их повсеместная и иногда сильная дислоцированность, особенно ярко выраженная в Алято-Сальянской зоне, а также в западной и центральной частях Апшеронского полуострова. На хр. Малый Харами слои с *Didacna surachanica* с угловым несогласием в 20° залегают на осадках нижнего антропогена. На Апшеронском полуострове хазарские отложения приурочены к мульдам и дислоцированы вместе с более древними осадками, иногда до 65°. И. М. Губкин (1915) для района сел. Перекишкюль описал надвиг коунских слоев на хазарские образования. На северо-западном окончании фатьмаинской антиклинали И. А. Меликов и К. С. Магатаев (устное сообщение) отмечают разрыв, смещающий не только третичные пласты, но и хазарские террасы.

Хвалынский ярус

Террасы хвалынского яруса отличаются преобладанием *Didacna praetrigonoides* Nal. (в новохвалынских осадках замещаются *D. trigonoides* Pall.) и *D. parallela* Bog., наряду с которыми, особенно в древнехвалынских отложениях, продолжают встречаться *D. delenda* Bog. (Федоров, 1948). Здесь исчезают известные в хазарских отложениях *Didacna vulgaris* Andrus., *D. incrassata* Bog., *D. crassa* Eichw. (=*D. incrassata* Bog) и т. д. В остальном фауна близка к современной. Дислокация хвалынских террас является обычно довольно слабой, за исключением Алято-Сальянской зоны. Хвалынскому ярусу отвечает серия террас (не менее двух), из которых нижняя (новохвалынская, или кемрудская по П. А. Православлеву, 1908, и С. А. Ковалевскому, 1936, 1939) характеризуется появлением *Didacna trigonoides* Pall., а верхняя (древне - или собственно хвалынская)—присутствием *D. praetrigonoides* Nal. Древнехвалынский возраст имеет Шолларская наклонная равнина, сложенная аллювиальными и прибрежно-морскими накоплениями. Она отделена уступом от Хачмасской приморской равнины новохвалынского возраста (Пустовалов, 1936). В восток-юго-восточном направлении терраса суживается, в ней появляется морская фауна и у сел. Дивичи она является уже типично морской террасой. Далее к юго-востоку эта галечниковая терраса имеет широкое распространение (Голубятников, 1938; Пустовалов, 1936; Ясенев и Али-заде, 1936; Гроссгейм, 1948 и др.), располагаясь на уровне около 100 *м*. В этих же районах имеется более низкая, но также древнехвалынская терраса, постепенно понижающаяся к устью р. Сумгаит; на правом берегу этой реки сохранился ее береговой вал.

На Апшеронском полуострове слои с *Didacna praetrigonoides* выражены песками, галечниками, глинами и ракушечниками. На северном Апшероне они образуют террасу, высота которой изменяется от нескольких метров до 20—30 *м* над уровнем Черного моря. На восточном Апшероне эти осадки залегают уже на отрицательных отметках, снова несколько повышаясь в юго-западной части полуострова. В Ясамальской долине и у Отманбозыдага высота террасы повышается вглубь материка на несколько десятков метров. В районе Шорбулага отмечено три хвалынских террасы на высотах примерно от 30 до 120 *м*. Песчано-глинистые, с галечником в основании террасы с *Didacna praetrigonoides* окаймляют побережье юго-восточного Кобыстана и отчетливо выделяются в Алятском районе (С. Ф. Федоров, 1930 и др.). К югу от Алят нижнехвалынские осадки вдаются глубоким заливом в область Куринской депрессии. А. Л. Путкарадзе в одном из районов по северному борту депрессии отмечает дислоцированную террасу, сложенную ракушечниками, песками и суглинками с валунами более древних пород на высотах до 100 и более метров (устное сообщение). Из осадков этой террасы О. В. Дашевская определила *Didacna praetrigonoides* Nal., *D.* aff. *praetrigonoides* Nal., *D.* cf. *delenda* Bog., *D.* aff. *kovalevskii* Bog. и т. д. На хр. Мишовдаг С. А. Якуббеков (устное сообщение) отметил террасу с древнехвалынской фауной примерно на той же высоте. На западном склоне этой возвышенности имеются более низкие террасы, также древнехвалынские, сложенные глинами с прослоем песка (Приклонский, 1932). К югу эти террасы быстро погружаются и в депрессии между Мишовдагом и Кюровдагом находятся на высоте, близкой к уровню Черного моря. К западу одна из террас этой серии сливается с ров-

ной поверхностью Ширванской степи. В ней М. П. Воронин собрал богатую фауну: *Didacna* cf. *praetrigonoides* Nal., *D. parens* Dasch. (in coll.), *D.* cf. *plana* Dasch. (in coll.), *Adacna laevigata* Eichw. и т. д. В верхней пачке грубозернистых песков, содержащей линзу вулканического пепла, были обнаружены *Didacna* aff. *incrassata* Bog. Далее на запад террасы с *Didacna praetrigonoides* имеют значительное распространение на низких, но положительных отметках (Приклонский, 1932). Крайний западный пункт, в котором известна терраса с *Didacna praetrigonoides*—это Мингечаурское ущелье р. Куры, где она отмечена на высоте около 50 *м* (Приклонский, 1932).

В то время, как в Алято-Сальянской зоне древнехвалынские образования дислоцированы хотя и слабо, но вполне ощутимо, на Апшеронском полуострове, Кобыстане и в Килязинско-Дивичинской полосе они почти горизонтальны и лишь незначительно поднимаются от берега вглубь материка.

Новохвалынские отложения с *Didacna trigonoides* Pall. связаны в общем с современной береговой линией и, за исключением Алято-Сальянской зоны, далеко от нее не встречаются. Новохвалынская терраса в Дивичинском и Сиазанском районах образует приморскую равнину, постепенно повышающуюся от берега моря к подножью гор и пересекающую при этом нулевую изогипсу. Она расширяется в области равнины Богаз, где в осадках ее найдены *Helix*. Повидимому, это отложения древнего эстуария р. Сумгаит. Ближе к морю среди глин появляются прослои детритусового песка и ракушечника с *Didacna trigonoides* Pall., *Dreissensia polymorpha* Pall. и т. д.

На Апшеронском полуострове хвалынские террасы залегают клочками, имеют отрицательные отметки и сложены глинистыми и грубозернистыми песками и ракушечниками. На южном побережье полуострова новохвалынскому горизонту соответствуют, вероятно, две террасы—одна ниже, другая выше нулевой изогипсы. Клочки второй из этих террас встречаются и на южнокобыстанском побережье.

В районе Аджикабульского озера новохвалынской террасе отвечает, вероятно, II терраса В. А. Приклонского, приуроченная к нулевой изогипсе. В районе Ленкорани Н. И. Лебедев (1941) отмечает две новохвалынские террасы на отрицательных отметках. Ближе к морю эти террасы погружаются под более молодые осадки с *Cardium edule*. Подошва их располагается на глубине более 50 *м* от уровня Каспия.

По данным В. Р. Волобуева (1945), в пределах Куринской депрессии и Ленкоранского побережья хорошо выделяется терраса примерно на уровне нулевой изогипсы, причем почвы, образовавшиеся на этих террасах и на четырех более низких, резко различаются по солевому составу и другим признакам. Здесь мы, очевидно, имеем дело с древнехвалынскими (0 *м*), новохвалынскими и новокаспийскими террасами.

Новохвалынские террасы нигде не показывают сколько-нибудь отчетливой дислоцированности, но высотные отметки их обнаруживают заметные колебания, указывая на некоторое изогнутие, вызванное в основном волновыми движениями.

Новокаспийский ярус

Новокаспийскими осадками заканчивается разрез антропогеновых отложений области. Осадки этого яруса характеризуются появлением, наряду с новохвалынской фауной, *Cardium edule* L. Фаунистически можно различить три горизонта. Наиболее древними являются осадки, содержащие вымершую форму *Cardium edule* L. var. *magna* Golub. Подобно тому как *Cardium edule* L., проникнув в XIX в. из Средиземного моря в Красное, образовал новую форму *Cardium isthmicum* так же, вероятно, и ранее, попав из Черного моря в новые условия существования Каспийского бассейна, *Cardium edule* перешел в другую разновидность—*Cardium edule* var. *magna* Golub. Осадки горизонта с *C. edule* var. *magna* Golub. известны на о. Артема (Голубятников, 1908), в районе сел. Бузовны (Абрамович, 1914), в районе оз. Зых и в районе мыса Бяндован. И. П. Сантурян, отметивший эту террасу на Бяндоване, указал, что здесь в состав ее входят потоки сопочной брекчии.

Осадки среднего горизонта новокаспийского яруса, содержащие уже только *Cardium edule* L., узкой лентой окаймляют все побережье юго-восточного Кавказа, как правило, не поднимаясь выше минус 16—17 *м*, а чаще не достигая этой высоты.

Литологически слои с *Cardium edule* представлены песками, обычно грубыми, плохо отсортированными, из обломков ракуши. Пески иногда глинистые, в других случаях содержат примесь гальки. Местами отчетливо выражены береговые валы. В районе сел. Бильгя осадки с *Cardium edule* L. представлены ракушечником мощностью в несколько метров, причем подошва этого пласта заметно опущена ниже современного уровня Каспия (Селимханов и Тихомиров, 1947).

На склонах ряда грязевых вулканов Алято-Сальянской зоны осадки с *Cardium edule* L. нарушены (до 10° на Дуровдаге) и подняты на высоту, значительно превышающую нормальное их положение. Явления эти обусловлены деятельностью грязевых вулканов (выпирание сопочной брекчии из кратера вулкана влекло за собой поднятие отложенных вокруг кратера осадков).

Наконец, наиболее юные осадки, содержащие моллюск *Mytilaster lineatus* Gmel., появившийся в Каспийском море лишь в 1918 г., составляют верхний горизонт новокаспийского яруса. Они выступают узкой полоской вдоль современной береговой линии Каспия, обнажившись, главным образом, благодаря понижению уровня моря за последние 10—12 лет. Однако кое-где мощность песчаных накоплений этого горизонта достигает уже более метра.

Сделанный нами обзор морских антропогеновых образований юго-восточного Кавказа убеждает нас в том, что нарушенность их значительно более интенсивная, чем это обычно принято думать. Дислокации эти в общем согласуются с тектоникой третичных слоев. При этом в наиболее крупных чертах они воспроизводят основные структурные формы, созданные волновыми движениями и, прежде всего, изолиниями высот залегания обрисовывают юго-восточную периклиналь сводового воздымания Большого Кавказа, расчленяющуюся на два наиболее далеко выдающихся на восток выступа—один в пределах Апшеронского полуострова и другой—в полосе Алятской гряды. В деталях же наклон террас, особенно более древних, соответствует складчатым деформациям неогеновых слоев.

Конечно, при использовании изменений высотных отметок террас для суждения о направлении и амплитуде тектонических движений постоянно необходимо иметь в виду, что эти отметки могут испытывать значительные колебания вне всякой зависимости от тектонических деформаций, в силу различной удаленности отдельных точек древнего морского дна, соответствующих ныне наблюдаемым клочкам террас, от береговой линии и различной глубины бассейна в этих точ-

ках (Зенкович, 1948). Это в особенности справедливо для наиболее молодых (хвалынских и новохвалынских) террас южного побережья Апшеронского полуострова и юго-восточного побережья Кобыстана, поскольку эти террасы обнаруживают постепенное повышение своих отметок от современного берега вглубь материка (Ясамальская долина, Карачухур и другие районы).

Подобное изменение отметок наиболее естественно связывать с первичным уклоном дна бассейна. В. П. Зенкович и П. В. Федоров совершенно справедливо указывают, что необходимо сопоставлять высотные отметки лишь древних береговых линий. Однако подобные наблюдения по юго-восточному Кавказу пока отсутствуют, и мы вынуждены пользоваться лишь материалом по самим террасам. То обстоятельство, что отметки этих террас испытывают колебания в весьма значительных пределах, от отрицательных по отношению к современному уровню Черного моря до положительных, и притом колебания вполне закономерные, согласующиеся для различных террас между собой и обнаруживающие очевидную согласованность со структурой,— убеждает нас в том, что главной причиной изменения высот террас являются все же тектонические движения и что с известной поправкой составленные нами схемы (Хаин, 1950) отражают режим этих движений.

Речные террасы

Террасы, выделенные для долин различных рек юго-восточного Кавказа отдельными исследователями, сравнительно легко поддаются сопоставлению. Первая терраса (высота 1—3 *м*) прослеживается повсеместно и притом почти на одном и том же уровне. То же может быть сказано относительно второй террасы (высота 4—10 *м*), которая не выявлена лишь в местах, хуже всего изученных в этом отношении,—в долинах р.р. Пирсагат и Ахсу. Третья терраса (высота 10—19 *м*) не отличается постоянством—в ряде долин она не выдержана. Четвертая (высота 20—60 *м*) несколько более устойчива, так же, как и пятая (высота 30—120 *м*). Вполне удовлетворительно обстоит дело с шестой террасой (высота 60—210 *м*), хотя во многих долинах она не сохранилась. Все эти террасы имеют аккумулятивный характер. В некоторых долинах отмечены и более высокие террасы, в основном эрозионные. С. А. Ковалевский обнаружил по р. Геокчай шесть террас на уровне от 150 до 450 *м* и по р. Дамирапаранчай три террасы на уровне от 150 до 200 *м*. Э. Ш. Шихалибейли (устное сообщение) по р. Курмухчай отмечает две высокие террасы. К. Н. Паффенгольцем (1931) отмечена по р. Белокан-ор одна высокая терраса, Н. Н. Ростовцевым по р. Самур выявлены три подобные террасы. Эти террасы должны быть увязаны с поверхностями выравнивания.

Далее перед нами встает задача увязки речных террас с морскими с целью установления возраста первых. Фактический материал в этом отношении доставляется реками северного склона—от Самура до Сумгаита.

И. Ф. Пустовалов (1936) установил, что харушинская терраса Вельвелячая, отвечающая по Кудиалчаю террасе, на которой расположен г. Куба, по Кусарчаю—террасе, на которой стоят Кусары, и на Самуре—койсунской террасе В. Д. Голубятникова, переходит в морскую террасу, по которой к востоку-юго-востоку от Вельвелячая следует шоссе Куба—Дивичи (четвертая морская терраса нашей номенклатуры). И. Ф. Пустовалов считал эту террасу верхнебакинской,

основываясь на определениях В. В. Вебера фауны из ее отложений. Однако, по новейшим данным, эту террасу следует считать верхней древнехвалынской, т. е. относить ко времени *Didacna praetrigonoides* Nal. Необходимо отметить, что представление И. Ф. Пустовалова гармонировало с материалами В. Д. Голубятникова (1937), установившего переход койсунской террасы в балке Сугют-Дере (к западу-юго-западу от ст. Белиджи Азербайджанской ж. д.), в также верхнебакинскую, по его мнению, морскую террасу с *Didacna rudis* Nal., *D. rudis* var. *catillus rudis* Nal., *D.* cf. *parvula* Nal., *D catillus* Eichw., etc. (определения А. Г. Эберзина). Терраса эта занимает относительное гипсометрическое положение, совершенно идентичное IV террасе Дивичинского района. Фауна, найденная В. Д. Голубятниковым, несомненно нуждается сейчас в переопределении.

Для террас долины Тегчая переход в морские террасы установлен В. А. Гроссгеймом и С. А. Ковалевским. По сообщению С. А. Ковалевского, „современная долина Тегчая, отвечающая второй речной террасе, поднимается над руслом метров на 5—6. Долина эта при выходе к морю сливается с Килязинской приморской равниной, т. е. с террасой с *D. praetrigonoides*. Далее С. А. Ковалевский отмечает переход третьей террасы Тегчая в четвертую морскую, что еще раньше было указано В. А. Гроссгеймом. В то же время вторую террасу Тегчая мы считаем соответствующей четвертой речной террасе общей номенклатуры Таким образом, последняя должна отвечать верхней древнехвалынской террасе.

Наконец, для четвертой террасы Тегчая (пятой общей номенклатуры) С. А. Ковалевским констатирована связь с первой террасой хребта Варафта, т. е. с пятой морской, новохазарской террасой.

В долине Сумгаита, согласно И. М. Губкину (1914), террасы среднего яруса древнекаспийских отложений залегают на высоте 40 и 60 *м* над рекой, в то время как IV речная терраса проходит на уровне 20 *м* над руслом. Это дало основание В. В. Веберу (1936) сопоставить пятую речную террасу и отвечающую ей „нижнюю аллювиальную мантию" со средним ярусом древнекаспийских террас, т. е. хазарским. Повидимому, будет правильным приравнять пятую террасу Сумгаита к 40-метровой морской террасе, т. е. новохазарской. III и IV террасы Сумгаита В. В. Вебер приравнивает к верхнему ярусу древнекаспийских террас, что в общем также согласуется с данными по Тегчаю. Вызывает сомнение в схеме В. В. Вебера лишь отнесение II террасы Сумгаита уже к эпохе отложения осадков с *Cardium edule*, между тем гораздо более логичным является ее параллелизация с террасой с *D. trigonoides*.

В итоге всех приведенных данных намечается приводимое ниже сопоставление речных и морских террас юго-восточного Кавказа. Для сравнения в этой таблице отражены также представления других исследователей.

Поверхности выравнивания

Древние поверхности выравнивания (денудационные поверхности), широко развитые вообще на Большом Кавказе (Варданянц, 1933 и др.), были изучены нами в юго-восточной части Кавказа. В настоящее время нами выделяется здесь пять древних поверхностей выравнивания: 1) Шахдагская, 2) Салаватская, 3) Ковдагская, 4) Дибрарская и 5) Гюрдживанская.

Ш а х д а г с к а я п о в е р х н о с т ь выравнивания является наиболее высокой на юго-восточном Кавказе, располагаясь на уровне

Сопоставление речных и морских террас юго-восточного Кавказа

Речные террасы	Морские террасы		
	По В. Д. Голубятникову и И. Ф. Пустовалову	По В. В. Веберу	По В. Е. Хаину и В. А. Гроссгейму
I		Отложения с *Cardium edule* L.	Новокаспийская терраса с *C. edule* L.
II	Хвалынская терраса (с *D. praetrigonoides* N a l.)		Новохвалынская (кемрудская) терраса с *D. trigonoides* P a l l.
III		Верхний ярус древнекаспийских террас	I древнехвалынская терраса с *D. praetrigonoides* N a l.
IV	Хазарская терраса (с *D. crassa* E i c h w., *D. catillus* E i c h w)		II древнехвалынская терраса с *D. praetrigonoides* N a l.
V	Верхнебакинская терраса	Средний ярус древнекаспийских террас	Новохазарская терраса с *D. surachanica* A n d r u s.
VI	Нижнебакинская терраса		Древнехазарская (сингильская) терраса с *D. vulgaris* A n d r u s.

около 3800—4000 *м*. К ней относится плоская поверхность массива гор Шахдаг и Кизылкая, постепенно снижающаяся к востоку, а также противолежащие вершины Главного Водораздельного хребта, имеющие почти такие же высоты, как и горная группа Шахдага. Учитывая общее снижение данной поверхности выравнивания к востоку, можно предположить, что еще ряд более восточных вершин Главного водораздела, вплоть до горы Бабадаг, представляет собой останцы Шахдагской поверхности выравнивания, возможно, дополнительно сниженные в процессе молодой денудации.

Салаватская поверхность выравнивания, прослеживающаяся на высоте 2800—3200 *м*, имеет широкое развитие в пределах южного склона до меридиана горы Бабадаг на востоке. Она занимает приводораздельные участки южного склона Главного хребта и вытягивается вдоль него узкой, но отчетливой полосой. На северном склоне, восточнее горной группы Шахдага, эта поверхность занимает более широкое пространство, очерчивая как бы периклиналь высокогорной части Большого Кавказа. Возможно, что более пологий север-

ный склон Главного водораздела с несколькими плоскими вершинами, за исключением горы Бабадаг, является частью Салаватской поверхности выравнивания.

Ковдагская поверхность выравнивания, располагающаяся ниже перечисленных, на высоте 2000—2400 *м*, сохранилась лучше и полнее всего в районе Ковдаг-Агриэйлагского нагорья и Ниалдагского хребта. К этой поверхности принадлежит также вершина горы Дибрар. Ковдагская поверхность выравнивания обрывается к Автаранской (Алазано-Агричайской) долине, в то время как восточнее р. Гердыманчай, южнее ниалдагских обрывов, мы видим новую ступень, о которой речь будет ниже. В области северного склона к Ковдагской поверхности должно быть отнесено плоское нагорье Судурских эйлагов и хребтов Каракая, Сарыкая и Кизылкая и восточное продолжение Шахдагского массива (к востоку от р. Кудиалчай), а также обширное плоское нагорье по обе стороны долины р. Вельвелячай.

Дибрарская поверхность выравнивания. В области южного склона к этой поверхности относятся столовые возвышенности хребтов Зардакямар и Алаташ, плоские водораздельные высоты, носящие характерное название Тахтаэйлаг (тахта—по-азербайджански доска), и, наконец, на самом юге—высокое плато Набурдаг у сел. Хильмили. На склонах горы Дибрар средняя высота поверхности выравнивания достигает 1500—1600 *м*. К югу она постепенно уменьшается и для Набурдагского плато уже едва достигает 1000 *м*. Здесь эта поверхность выравнивания круто обрывается к югу.

К западу от р. Пирсагат к Дибрарской поверхности принадлежат пологие возвышенности к северу от Шемахи и Баскальское нагорье. Западнее на южном склоне мы не обнаруживаем Дибрарской поверхности вплоть до р. Фильфиличай. Она появляется вновь к западу от этой реки, прослеживаясь, согласно Э. Ш. Шихалибейли, на высоте от 1200 до 1600 *м*.

Продолжение данной поверхности выравнивания мы находим в столовых высотах Фындыгана и водораздела между реками Дудар и Тегчай. На северном склоне в качестве останцев Дибрарской поверхности должны рассматриваться снивелированные древней эрозией вершины правобережья р. Гильгинчай, а также Хизинское плато. Дибрарская поверхность выравнивания окаймляет также высоты, принадлежащие к более древней Ковдагской поверхности в бассейне р. Вельвелячай. К этой же поверхности должна относиться плоская возвышенность Сааданско-Бешбармакского хребта, а также самая верхняя из террасовидных площадок склонов хребта Варафта в районе сел. Килязи.

Особенностью Дибрарской поверхности выравнивания является то, что кое-где на ней сохранились древние степные почвы (чернозем), которые не могут образоваться в высокогорных условиях. К участкам с такими почвами относится, например, Астраханское плато (Смирнов-Логинов, 1934) с реликтами ковыля на нераспаханных участках (устное сообщение А. А. Гроссгейма), а также ковыльные черноземные степи Нагорного Дагестана (Гуниб, Леваши и др., отвечающие Дибрарской поверхности плоскогорья) (Гроссгейм, 1925; Кузнецов, 1913; Голубятников, 1937).

Вопрос о происхождении этих почв и растительности окончательно не решен. Н. И. Кузнецов (1913), например, считал, что ковыльные степи зародились в горных условиях и в дальнейшем распространились на обширные низменности. По нашему мнению, наличие чер-

ноземов и ковыльных степей на высоте более 1000 *м* говорит о первоначально гораздо более низком их положении. Ниже мы вернемся к этому вопросу при определении возраста поверхностей выравнивания.

Гюрдживанская поверхность выравнивания, наиболее низкая из древних поверхностей выравнивания юго-восточного Кавказа, выделена была впервые в междуречье Ахсу—Гердыманчая к югу от Баскальского нагорья (Хаин, 1937). Здесь эта поверхность находится на высоте 600—700 *м*. Местами на ней сохранились клочки молодых галечников (древнеаллювиальных или, быть может, флювиогляциальных). К западу от р. Гердыманчай Гюрдживанское плато переходит в обширное междуречное плоскогорье Аджиноурских степей, отделяющее Алазано-Агричайскую долину от долины среднего течения р. Куры. Гюрдживанская поверхность здесь тектонически деформирована в соответствии со складчатостью Ширакско-Аджиноурской полосы. В результате мы имеем не плато, а ряд антиклинальных возвышенностей и синклинальных понижений. На всем этом пространстве Гюрдживанской поверхности соответствует покров уштальско-ивановских галечников, также изогнутых в пологие складки. Еще дальше на запад продолжением деформированной Гюрдживанской поверхности служат Ширакские степи. К востоку от р. Гердыманчай Гюрдживанское плато уже повсюду носит характер плоской поверхности, примыкающей на севере к Дибрарской поверхности, а к югу обрывающейся к Куринской низменности.

Продолжением Гюрдживанского плато в этом направлении служит полого волнистая возвышенность, распространяющаяся к югу и юго-востоку от г. Шемахи и ограниченная на юго-западе невысоким Ленгебизским хребтом, сложенным денудационно устойчивой серией песчаников продуктивной толщи. Средний уровень этой возвышенности превышает 500 *м* и приближается к 1000 *м*. Далее к востоку, примерно на тех же высотах, мы находим платообразную поверхность, развитую в районе сел. Маразы и отмеченную еще в трудах Н. И. Андрусова. Это плато резко контрастирует с сильно расчлененным рельефом южного Кобыстана. Возможно, что еще восточнее останцами галечникового покрова той же поверхности является выделенная В. В. Вебером „верхняя аллювиальная мантия" Боянатинского района, постепенно снижающаяся к востоку от 400 до 300 и менее метров. Она хорошо выражена на водоразделе хр. Дженгичай и Джейранкечмес.

Галечники этой „мантии" облекают некоторые возвышенности, однако, принимая во внимание наклон всех денудационных поверхностей от центра горной страны к периферии, указанные высоты укладываются в понятие Гюрдживанской поверхности выравнивания. Пологоволнистый рельеф отдельных наиболее повышенных участков южного Кобыстана, плоская поверхность („платообразная", по выражению М. М. Жукова) Алятской гряды, на которой сохранились обрывки террас гюргянского возраста, дают нам указания о распространении Гюрдживанской поверхности к югу от описанных участков. Постепенно снижаясь до 300—200 *м*, Гюрдживанская поверхность резко обрывается затем в сторону Нижне-Куринской равнины и Каспийского моря.

На северном склоне юго-восточного Кавказа к Гюрдживанской поверхности должны быть отнесены высокие (до 400—500 *м*) террасы в районе горы Бешбармак (Голубятников, 1930), у сел. Ак-Сиазань и на хребте Варафта. К западу от Гильгинчая эта терраса повышается

до 500—700 и даже 800 *м*. Возможно, что к данному стратиграфическому уровню принадлежит также высокая терраса в районе сел. Дагбилиджи, близ Дивичей. Есть основания относить к тому же возрасту и поверхность Кусарской наклонной равнины, спускающуюся на севере до высоты около 200 *м*, но поднимающуюся на юге до 1800—2000 *м* и более, что свидетельствует об интенсивном сводообразном поднятии этой части юго-восточного Кавказа в начале антропогена.

Таким образом, мы видим, что лучше всего сохранилась наиболее низкая поверхность выравнивания—Гюрдживанская, с покровом галечников. Дибрарская поверхность несет лишь кое-где остатки древних почв и растительности. Ковдагская поверхность хорошо прослеживается в рельефе, но ее останцы разобщены более, чем у двух предыдущих. Наконец, Салаватская и Шахдагская поверхности очень сильно пострадали от размыва, и на обширных пространствах иногда можно отметить лишь общее тяготение высот к определенному уровню.

Прежде чем перейти к выяснению возраста указанных поверхностей выравнивания, надо сказать, что вообще под возрастом последних следует понимать тот иногда достаточно длительный промежуток времени, в продолжение которого вырабатывался рельеф почти предельной равнины. Повидимому, поверхности выравнивания могут образовываться при преобладании различных факторов (эрозия, абразия и др.), и в каждом конкретном случае надо особо осветить эту сторону вопроса. Нельзя давать (как это делает Б. Л. Личков, 1945) универсальную схему как стратиграфии, так и происхождения (кстати сказать, мало вероятного) нагорных лестниц. Даже только на Кавказе мы имеем, повидимому, поверхности выравнивания, образовавшиеся различным путем.

На нашем примере видно, что Гюрдживанская поверхность с мантией галечников и Дибрарская с ковыльными степями приобрели свою форму под влиянием различных агентов. Нельзя также согласиться с мнением К. К. Маркова (1947), что всегда в горных странах мы имеем дело с одной, поднятой на разные уровни, поверхностью. Вряд ли возможно одновременное образование чернозема ближе к центру горной страны и покрова галечников дальше от него. Отсутствие разрывов вдоль границ между различными поверхностями, а также извилистость этих границ на юго-восточном Кавказе подтверждает, что мы наблюдаем в этой области ряд поверхностей различного возраста.

Генезис поверхностей выравнивания продолжает оставаться остро дискуссионным вопросом в геоморфологической литературе (Марков, 1948; Щукин, 1948; Николаев, 1949 и др.). Несомненно, что эти поверхности возникают в отличных гипсометрических условиях, чем те, в которых мы их в настоящее время находим. Они первоначально полого поднимаются от береговой линии морского или озерного бассейна и представляют, повидимому, в подавляющем большинстве случаев древние наклонные аллювиальные равнины со смытым и перевоначально, вероятно, маломощным чехлом аллювиальных накоплений. В некоторых случаях эти поверхности или их наиболее пониженные (первично) участки могли образоваться и ниже уровня моря, т. е. представлять собой абразионные или абразионно-аккумулятивные подводные равнины, сначала покрытые относительно тонким покровом мелководных морских осадков, впоследствии удаленным эрозией.

В общей форме следует принять, что поверхности выравнивания

возникают в условиях достаточно длительного сохранения примерного равенства скоростей восходящих тектонических движений и процессов денудации, т. е. в условиях пониженной интенсивности поднятий, сменяющих фазы интенсивного воздымания. Само выравнивание осуществляется совместным действием различных агентов денудации, причем абразия начинает или завершает этот процесс, боковая речная эрозия выполняет значительную часть работы, а деятельность ветра, атмосферных вод, временных потоков, а иногда и ледников способствует выработке поверхностей выравнивания.

В платформенной обстановке такое состояние относительного равновесия между тектоническими поднятиями и денудационными процессами могло длиться весьма долго и лишь изредка прерываться оживлением тектонических движений. Поэтому мы здесь находим многочисленные, нередко восходящие к достаточно отдаленному геологическому времени денудационные поверхности, залегающие на относительно низких гипсометрических уровнях. Наоборот, в геосинклинальных областях образование денудационных поверхностей могло начаться лишь в последней стадии геотектонического цикла, когда устанавливалось окончательное господство континентального режима Оно занимало сравнительно короткие промежутки времени. Число возникающих поверхностей здесь нередко довольно значительно, а их гипсометрические уровни достигают нескольких тысяч метров над уровнем моря.

Поверхности выравнивания, обладая вначале относительно небольшими превышениями над уровнем моря, в геосинклинальных зонах втягиваются затем в сводовое поднятие и оказываются в центральной части хребтов поднятыми на значительную высоту. Результатом этого поднятия является общее врезание речной сети и усиление извилистости русла, развивающееся снизу вверх, от основных рек к их притокам, которое влечет за собой перестройку склонов и водоразделов и кладет начало образованию новой денудационной поверхности, уже на более низком уровне.

Постепенное затухание поднятия будет способствовать дальнейшему выравниванию этой поверхности путем накопления аллювиальных наносов. В случае наступления некоторого погружения денудационная поверхность может быть легко захвачена, благодаря ее предварительно выравненному рельефу, даже слабой морской трансгрессией, которая довершит ее формирование сначала абразией, затем отложением осадков в оставшихся углублениях. Между тем, в более удаленных от моря участках речных бассейнов, в верховьях рек еще продолжается перестройка русел, долин и водораздельных пространств. Если бы этот процесс мог итти до конца, он привел бы к полному разрушению более древней и более высокой денудационной поверхности. Однако колебательный ритм тектонических движений приводит к новому усилению поднятий и к новому врезанию гидрографической сети. Теперь почти вся энергия денудационных процессов сосредоточится на выработке следующей, соответствующей новому положению основного базиса эрозии, денудационной поверхности, а разрушение более древних и более поднятых поверхностей выравнивания существенно замедлится и создадутся условия для их сохранения в течение достаточно длительного времени. Мало того, может продолжаться их развитие в направлении дальнейшего сглаживания рельефа.

Таково наиболее вероятное объяснение возникновения многоярусных поверхностей выравнивания, основывающееся преимущественно

на недавнем анализе этого вопроса И. П. Герасимовым (1948), данном применительно к Приуралью. Основное в этой концепции—представление об образовании многоярусных поверхностей выравнивания на фоне общего поднятия горной страны и признание роли местных базисов эрозии в сохранении более древних и поднятых денудационных поверхностей. Необходимо подчеркнуть, что взгляды советских исследователей (И. П. Герасимов, К. К. Марков, Н. И. Николаев и др.) свободны от одной крупной ошибки, допущенной В. Пенком и подмеченной К. К. Марковым (1948). В. Пенк допускает образование ступенчато расположенных денудационных поверхностей в условиях плавного поднятия (хотя и состоящего из мелких дифференциальных подвижек). Это и невозможно и, как правильно отметил Н. И. Николаев (1949), идет вразрез с тем, что нам известно о закономерностях проявления тектонических движений. Следует вполне согласиться с Н. И. Николаевым в том, что возникновение поверхностей выравнивания, будучи в общем приурочено к областям поднятия, совпадает с периодами заметного ослабления темпа этого поднятия и даже временной смены его по окраинам воздымающейся зоны слабыми погружениями.

Перейдем теперь к определению возраста описанных нами поверхностей выравнивания юго-восточного Кавказа. Относительно просто удается выяснить возраст лишь нижней из этих поверхностей—Гюрдживанской. Поскольку галечники, покрывающие ее и дислоцированные вместе с ней, имеют гюргянский возраст, а местами эта поверхность срезает морские бакинские слои (Алятская гряда), постольку необходимо датировать возраст Гюрдживанской поверхности как послебакинский и предхазарский. Вместе с тем, пологое залегание трансгрессивной серии бакинских осадков является свидетельством того, что выработка данной поверхности началась с абразии Алятской гряды бакинским морем. В Дагестане, по наблюдениям В. А. Гроссгейма, Гюрдживанской поверхности соответствуют три самостоятельных поверхности выравнивания—Бовтугайская (Каякентская), Буйнакская и Изатлинская.

Буйнакская поверхность местами покрыта галечниками, переходящими в отложения морского апшерона (верхнего, по В. Д. Голубятникову—см. ниже). Это дает основание думать, что под названием Гюрдживанской поверхности мы выделили целую серию близко расположенных поверхностей, обнимающих время от конца апшерона до начала хазарского века.

Для определения возраста следующих поверхностей приходится прибегать к более косвенным методам. Дибрарская поверхность поднята выше и, следовательно, древнее Гюрдживанской; наиболее молодые слои, срезаемые ею на хребте Алаташ, датируются понтом. Пологое и трансгрессивное залегание понтических слоев на хребте Алаташ и в междуречье Чикильчая и Козлычая показывает, что выработка Дибрарской поверхности была уже подготовлена понтической абразией. Закончилась она, во всяком случае, к акчагылу, так как у сел. Новодмитровки, к западу от Шемахи, акчагыл залегает на погружающемся продолжении этой поверхности. Следующая, Ковдагская поверхность в районе Судурских эйлагов на северном склоне срезает понтические отложения, будучи в этом районе наклонена к север-северо-востоку. Мысленно прослеживая ее дальше в последнем направлении, мы находим на соответствующем уровне к запад-северо-западу от сел. Геджали (бассейн р. Самур) небольшой останец галечников продуктивной толщи, залегающих со слабым несогласием на

понте все с тем же север-северо-восточным наклоном. Это дает нам право сопоставить Ковдагскую поверхность с продуктивной толщей и считать время ее образования среднеплиоценовым. Тем самым для Салаватской поверхности наиболее вероятным явится нижнеплиоценовый возраст. Что же касается Шахдагской поверхности, наиболее высокой и древней, то она может восходить уже к концу миоцена.

В заключение необходимо подчеркнуть, что предложенная нами схема стратиграфии поверхностей выравнивания является рабочей гипотезой и что дальнейшие специальные геоморфологические исследования должны будут ее уточнить, исправить и дополнить.

ЛИТЕРАТУРА

1. М. В. Абрамович—Предварительный отчет о геологических исследованиях в северо-восточной части Апшеронского полуострова и в окрестностях ст. Каякент. Изв. Геол ком., т. 33, 1914.
2. С. М. Апресов—Геологический очерк Дамламаджинской нефтеносной площади. Тр. Азерб. нефт. геол. разв. треста, вып. 10, 1934.
3. В. П. Батурин—Отложения понта и акчагыла по Геокчаю и Агричаю. „Азерб. нефт. хоз." № 8—9, 1929.
4. Л. А. Варданянц—О четвертичной истории Кавказа. Изв. Гос. геогр. о-ва, т. 65, вып. 6, 1933.
5. Л. А. Варданянц—Постплиоценовая история Кавказско-Черноморско-Каспийской обл. Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1948.
6. В. В. Вебер—Рекогносцировочный объезд полосы кайнозойских отложений между Шемахой и Аджинаурской степью.—Тр. Нефт. геол.-разв. ин-та, вып. 33, 1933.
7. В. В. Вебер—От Вандама до Нухи (Маршрутные пересечения южного склона Главного Кавказского хребта). Тр. Нефт. геол.-разв. ин-та, серия Б, вып. 67, 1936.
8. В. В. Вебер—Геологическая карта Кабристана. Планшет II—3 (Боян ата). Тр. Нефт. геол.-разв. ин-та, серия А, вып. 62, 1935.
9. В. Р. Волобуев—О новейших каспийских террасах восточного Закавказья. ДАН СССР, т. 47, № 9, 1945.
10. Е. В. Вульф—Историческая география растений. М. Л., изд. АН СССР, 1944.
11. И. П. Герасимов—Основные черты геоморфологии Среднего и Южного Урала в палеогеографическом освещении. Труды ин-та географии АН СССР, вып. 42, 1948.
12. Д. В. Голубятников—Святой остров. Тр. Геол. ком., нов. серия, вып. 28, 1908.
13. Д. В. Голубятников—Детальная геологическая карта Апшеронского полуострова. Биби-Эйбат. Тр. Геол. ком., нов. серия, вып. 106, 1914.
14. Д. В. Голубятников—Детальная геологическая карта Апшеронского полуострова. Аташкинский район. Тр. Геол. ком., нов. серия, вып. 130, 1927.
15. В. Д. Голубятников—Нефтеносные районы Килязи и Хыдырзинде (Бешбармак). Изв. Гл. геол.-разв. упр., т. 49, № 5, 1930.
16. В. Д. Голубятников-Морские и речные террасы Дагестана. Тр. Сов. секции Междунар. ассоц. по изучению четверт. периода, т. 3, Л.-М., 1937.
17. А. А. Гроссгейм—Типы растительности северной части Нагорного Дагестана. Изд. Дагест. научно-иссл. ин-та. Тифлис, 1925.
18. В. А. Гроссгейм—Некоторые черты рельефа юго-восточного Кавказа. Изв. Всес. геогр. о-ва, т. 80, № 1, 1948.
19. И. М. Губкин—Геологические исследования в западной части Апшеронского полуострова. Листы Учтапинский и Коунский. Изв. Геол. ком., т. 34, № 2, 1915.
20. И. М. Губкин—Геологические исследования в северо-западной части Апшеронского полуострова. Лист Перикишкюльский (Предварительный отчет). Изв. Геол. ком., т. 35, № 2, 1936.
21. О. В. Дашевская—О бакинском ярусе восточной части Апшеронского полуострова. ДАН СССР, т. 26, № 3, 1940.
22. С. А. Ковалевский—Континентальные толщи Аджинаура (стратиграфия и генезис). Тр. треста „Азнефтеразведка". Баку, 1936.
23. С. А. Ковалевский—Кюр-сангя и уровень „Сарайской трансгрессии" Каспия. Сб. „Тр. по вопросам нефтяной геологии", Баку, 1939.
24. Н. И. Кузнецов—В дебрях Дагестана. Изв. Русск. геогр. о-ва, т. 49, № 1—3, 1913.
25. Н. И. Лебедев—Географический очерк Талыша. Тр. Почвенного ин-та им. В. В. Докучаева АН СССР, т. 26, М.—Л., 1941.

26. Б. Л. Личков—О горных денудационных поверхностях и их происхождении. Изв. Всес. геогр. о-ва, т. 77, № 4, 1945.
27. К. К. Марков—О горных денудационных поверхностях и их происхождении. Вопросы географии, сб. 3, М., 1947.
28. К. К Марков—Основные проблемы геоморфологии. Географгиз, М., 1948.
29. Я. С. Медведев—Растительность Кавказа, Опыт ботанической географии Кавказского перешейка, т. 1, вып. 1. Тифлис, 1915.
30 И. А. Меликов—К параллелизации апшеронских и надапшеронских образований западного Азербайджана. „Азерб. нефт. хоз." № 7—8, 1935.
31. Д. В. Наливкин—Моллюски горы бакинского яруса. Тр. Геол. ком., нов. серия, вып. 116, 1914.
32. Н. И. Николаев—Новейшая тектоника СССР. Тр. Комисс. по изучению четвертичн. периода, т. 8, АН СССР, М.—Л., 1949.
33. К. Н. Паффенгольц—Геологический очерк бассейна р. Белокан-ор. Тр. Всес. геол.-разв. объедин., вып. 131, 1931.
34. П. А. Православлев—Материалы к познанию нижневолжских каспийских отложений. Варшава, 1908.
35. В. А. Приклонский—Геологический очерк низменности Восточного Закавказья. Материалы к общей схеме использов. водных ресурсов Кура-Араксинского бассейна. вып. 6. Тифлис, 1932.
36. И. Ф. Пустовалов—Геологический очерк Кусарской наклонной равнины в Азербайджане. Тр. ЦНИГРИ, вып. 83, 1936.
37. А. Л. Рейнгард—Исследования по четвертичной геологии в районе Шахдага и Кусарской наклонной равнины (Азербайджан) летом 1930 г. Изв. Всес. геол., разв. объед., т. 51, вып 13, 1932.
38. В. Е. Руженцев—Некоторые результаты нефтяных исследований хребта М. Харами в Азербайджане. Прилож к журн. „Азерб. нефт. хоз." № 2, 1931.
39. Н. М. Селимханов и В. В. Тихомиров—О генезисе месторождений ракуши на северном побережье Апшеронского полуострова. Изв. АН Азерб. ССР, № 2, 1947.
40. В. П. Смирнов-Логинов—Почвы Азербайджана. Азернешр, Баку, 1934.
41. В. А. Сулин и Б. Султанов—Геологические исследования и разведочные работы в Шорбулахском районе. Изд. Геол.-разв. упр. Азнефти. Баку, 1931.
42. Р. Г. Султанов—К геологии среднего яруса древнекаспийских отложений в окрестностях Баку. Изв. АН Азерб. ССР № 11, 1947.
43. Н. И. Ушейкин—Геологический очерк Алятского района. Изв. Геол. ком., т. 34, № 10, 1915.
44. П. В. Федоров—Морские террасы восточного побережья Каспия. ДАН СССР, т. 59, № 9, 1948.
45. С. Ф. Федоров—Геологические исследования юго-восточной части Алятской гряды. „Азерб. нефт. хоз." №№ 2, 3, 1930.
46. В. Е. Хаин—Геологические исследования и поиски нефти в Лагичских горах. Баку—Москва, Азнефтеиздат, 1937.
47. В. Е. Хаин—Геотектоническое развитие юго-восточного Кавказа, Азнефтеиздат, 1950.
48. И. С. Щукин—К вопросу о древних поверхностях денудации в горных странах. „Землеведение", нов серия, т. 2 (42), 1948.
49. Б. П. Ясенев и А. А. Ализаде—Дивичинский нефтеносный район. Тр. треста „Азнефтеразведка", вып. 16, 1936.

В. Е. Хаин вә В. А. Гроссһејм

Чәнуб-Шәрги Гафгазын дәниз вә чај террасалары вә гәдим дүзәлмә сәтһләри

ХҮЛАСӘ

Мәгаләдә, чәнуб-шәрги Гафгазда Хәзәр һөвзәсинин антропокен чөкүнтүләринин стратиграфиясы, буларын тәшкил етдији чај вә дәниз террасалары вә гәдим дүзәлмә сәтһләри һаггында мә'лумат верилир.

Мүхтәлиф әдәбијјат мәнбәләриндән истифадә едәрәк, мүәллифләр гәдим Хәзәр чөкүнтүләринин стратиграфик схемини ашағыдакы шәкилдә гејд едирләр:

1) Түркан һоризонту;
2) Бакы мәртәбәси;

3) Күркан мәртәбәси;
4) Хәзәр мәртәбәси;
5) Хвалын мәртәбәси;
6) Ени Хәзәр һоризонту.

Биринчи үч һоризонту мүәллифләр алт антропокенә аид эдирләр. Галан үч һоризонт исә антропокен чөкүнтүләринин үст ярысыны тәшкил эдир.

Бакы вә Күркан мәртәбәләриндә бир нечә фасия комплекси айрылыр.

Антропокен чөкүнтүләри чәнуб-шәрги Гафгазда вә Абшерон ярымадасында кениш яйылмышдыр. Һәмин чөкүнтүләр әһәмиййәтли дәрәчәдә позулмушдур. Бу позулмалар үчүнчү дөвр гатларынын тектоникасына уйғундур.

Антропокен чөкүнтүләринин тәшкил этдийи террасаларын һүндүрлүйү даима дәйишир. Буна сәбәб тектоник һәрәкәтләрдир. Һәмин һәрәкәтләр мүәллифләрин дүзәлтдикләри схемләрдә әкс этдирилмишдир.

Чәнуб-шәрги Гафгазын мүхтәлиф чай вадиләри үчүн бир нечә террасалар да гейд олунур.

Мүәллифләр, чәнуб-шәрги Гафгазда 5 дүзәлмә сәтһи олдуғуну гейд эдирләр ки, бунлар да 500 *м*-дән башлаяраг 4000 *м*-ә гәдәр мүхтәлиф һүндүрлүкләрдә ерләшмишдир. Бу сәтһләр үмумиййәтлә тектоник һәрәкәтләрин (мүвәггәти галхмаларын) зәифләмәси нәтиҹәсиндә әмәлә кәлмишди.

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 1, 1953

Н. К. КӘРӘМОВ

ШИМАЛ-ШӘРГИ АЗӘРБАЙЧАНДАКЫ КАРСТ МАҒАРАЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Карст[1] һадисәси кимйәви ашынмая асан уғраян вә суда һәлл олуна билән сүхурларда инкишаф эдир. Һәлл олуна билән дағ сүхурларыны, һәлл олунма габилиййәтләринә көрә, бир-бириндән фәргләнән үч әсас група бөлмәк олар:

1) карбонатлы сүхурлар—әһәнкдашылар, доломитләр вә бунлар арасында олан кечичи сүхур формалары;
2) кипсләр вә анһидритләр;
3) галолитләр (17).

Бу үч групун ичәрисиндә карбонатлы сүхурлар даһа аз һәлл олунма габилиййәтинә маликдир. Магнезит вә доломит минералынын калситә нисбәтән һәлл олунма габилиййәти йүксәкдир. Лакин Н. М. Страховун [18, 19] көстәрдийи кими, бурада һәлл олуна билмәни, һәлл олунма сүр'әти илә гарышдырмаг лазым дейилдир. Доломит минералынын һәлл олунма сүр'әти калситә көрә үч-дөрд дәфә аздыр. Доломит вә калсит минералларынын һәлл олунма сүр'әтләринин мүхтәлифлийи әһәнкдашылар вә доломитләр арасында кечид тәшкил эдән сүхурларда әмәлә кәлән карстын характеринә чох тә'сир эдир. Бу сүхурларда биринчи нөвбәдә калсит һәлл олунур, доломит исә „доломит уну" адланан галыг мәһсул шәклиндә сүхурларда әмәлә кәлән ярыглары вә бошлуглары долдурур.

Г. А. Максимович [13] бу үч групла әлагәдар олараг, карстлары үч литоложи типә бөлүр: карбонатлы, кипсли вә галолит (калокраст) карстлар.

Һәлл олуна билән бу үч груп сүхурлардан тәбиәтдә ән чох яйыланлары карбонатлы, сонра кипс вә анһидритләр, ән нәһайәт калолитләрдир [17].

Һесабламаларла мүәййән эдилмишдир ки, карбонатлы сүхурлар дүнйа гит'әләриндә 40 *млн. км*^{2}., кипс вә анһидритләр—7 *млн. км*^{2}, галолитләр исә 4 *млн. км*^{2} гәдәр саһә тутур [13]. Бу сүхурларын интишар этдийи ерләрдә ашынма нәтиҹәсиндә хүсуси микрорел'еф формалары да әмәлә кәлир. Әһәнкдашыларын яйылдығы саһәләрдә гыфвари, финчанвари, нәлбәкивари вә конусвари формаларла бәрабәр ярыглар, чала-чухурлар, дахилдә исә мағаралар, каналлар вә с. әмәлә

[1] Карст сөзү, Карст һадисәләринин биринчи дәфә өйрәнилдийи вә онун ән яхшы инкишаф этдийи Карст яйласындан (Триестин шимал-шәргиндәдир) көтүрүлмүшдүр.

кәлир. Бу формаларын әмәлә кәлмәсиндә әһәнкдашы лайларынын нә вәзиййәтдә ятмаларынын да хүсуси әһәмиййәти вардыр.

Карст һадисәси кеоложи просесдир [6, 10, 17]. Карстын интенсивлийи сүхурун нә дәрәчәдә һәлл олуна билмәси, онун сукечирмә габилиййәти, су алмасынын интенсивлийи вә нәһайәт, суюн һәлләдичи габилиййәти илә сых әлагәдардыр [16]. Карст һадисәси Уралда, Волгабоюнда, Ленинград вә Москва вилайәтләриндә, Крымда, Балкан, Алп вә Карпатда, Франсада, Шимали Юкатанда, Кичик Асияда, Мәркәзи Асияда, Мексикада, Флоридада вә и. а. кениш яйылмышдыр.

Белә бир просес Бөйүк Гафгаз сыра дағларында,—кениш вә чох саһәдә олмаса да,—галын әһәнкдашы лайларынын инкишаф этдийи мүәййән саһәләрдә кетмиш вә типик карст формалары әмәлә кәтирмишдир. Белә формалар Азәрбайчан ССР әразисинин шимал-шәрг һиссәсиндә дә инкишаф этмишдир. Өйрәндийимиз саһәдә юра вә гисмән тәбашир яшына малик әһәнкдашыларда инкишаф этмиш карст формаларынын классик нүмунәләрини Гусар вә Гонагкәнд районлары саһәсиндә көрмәк олур.

* * *

Тәбии йолла әмәлә кәлмиш мараглы рел'еф формаларындан бири олан карст чохдан тәдгигатчылары өзүнә чәлб этмәкдә иди. Буна көрә дә шимал-шәрги Азәрбайчандакы карст формалары һаггында данышмаздан әввәл, карстын өйрәнилмәси тарихи вә ону әмәлә кәтирән әсас сәбәбләр һаггында бир нечә сөз гейд этмәк истәйирик.

Д. С. Соколов [17] карстын кеоложи просес олдуғуну сүбут эдир, XVIII—XIX әсрләри вә XX әсрин башланғычыны карст һадисәләринин яйылмасы һаггында фактик материалларын топланмасы дөврү адландырыр.

М. А. Зубашенко [7] о мүддәти карстын өйрәнилмәсиндә „формал тәсвир“ адландырыр вә ону үч дөврә бөлүр:

1. XVIII әср вә XIX әсрин биринчи ярысы. О, көстәрир ки, „Бу мүддәт карстын яйылмасы вә карст һадисәләринин характери һаггында үмуми мә'луматын топланмасы дөврү иди“. О, даһа сонра гейд эдир ки, „Бизим натуралистләрин көрүшләри вә ишләри Гәрби Авропанын о дөвр алимләринин көрүшләриндән чох йүксәк иди“.

2. 1840—1900-чу илләри әһатә эдән дөвр. М. А. Зубашенко бу мүддәти карстын өйрәнилмәсиндә „чоғрафи-кеоложи“ дөвр адландырыр. О көстәрир ки, бу дөврдә әсас фикир карст морфолокиясынын өйрәнилмәсинә верилмишдир. Бөйүк тикинти ишләринин апарылмасы, хүсусилә дәмир йолларын чәкилмәси вә с. карстын мүәййән саһәләрдә өйрәнилмәсинә әһәмиййәтли тәкан верир.

3. XX әсрин әввәлләриндән 1917-чи илә кими олан мүддәт.

Бу дөвр мәшһур карст тәдгигатчысы А. А. Круберин ады илә сых әлагәдардыр. Онун „Дағлыг Крымын карст саһәләри“ [9] вә „Карстын һидрографиясы“ [8] һаггында яздығы әсәрләр диггәтәлайиг классик әсәрләрдир.

Бөйүк Октябр сосялист ингилабындан сонра карстын өйрәнилмәсиндә ени дөвр башлайыр вә онун өйрәнилмәси тәчрүби ишлә сых әлагәләндирилир.

„Һидротехника, сәнае, шахта, дәмирйол тикилишләриндә, су тәчһизатында вә саирәдә тәдгигатчылар карст һадисәләрини һәртәрәфли вә дәриндән өйрәнмәйи тәләб эдирди... Карстын өйрәнилмәсиндә ени методларын, хүсусилә кеофизик методун тәтбигинә башламышлар... Хүсусилә элми конфранслар вә сессиялардан башга, карст мәсәләләринә һәср эдилмиш ики конфранс чағырылмышдыр. Бунлардан бири 1933-чү илдә Кизелов һөвзәсиндәки, о бири исә 1947-чи илдә Молотов областындакы карстлара һәср эдилмишдир“ [17, сәһ. 26].

Совет алимләри карстын өйрәнилмәси вә ону өйрәнмәк үсулу, эйни заманда карстын инкишафы нәзәриййәләри барәдә буржуазия элмини чох кеpидә бурахмышлар. Гәрби Авропада вә АБШ-да һәлә индийә гәдәр Девисин карст тсикләри һаггындакы формал, дар, механики теориясы һаким олдуғу һалда, бизим алимләримиз арасында бу чохдан рәдд эдилмишдир [16].

Алимләр арасында карст истилаһынын мәзмуну һаггында һәлә гәт'и бир фикир бирлийи йохдур. Буну Молотов шәһәриндә 1947-чи илдә чағырылмыш карст конфрансы даһа айдын көстәрди.

Д. С. Соколов [17] карст истилаһынын мәзмунуна А. С. Барков [3], Г. А. Максимович [13], В. А. Апродов [2], Д. В. Рыжиков [16], Е. В. Милановски [14] вә нәһайәт, Н. А. Гвоздески [6] тәрәфиндән верилән тә'рифләрин чатышмаян чәһәтләрини көстәрир. О, В. А. Апродовун фикриндә даһа чох чатышмаян чәһәтләр олдуғуну гейд эдир.

Д. В. Рыжикова [16] көрә, карст, „эпейрокенетик һәрәкәтлә идарә олунан денидасион һидрокеоложи просесдир“. Д. С. Соколовун көстәрдийи кими, олдугча схематик олан бу тә'риф карстын әсас мәзмунуну верә билмир.

А. С. Барков [3] карст истилаһына вердийи тә'рифдә карстын әмәлә кәлмәсини нәзәрә алмамыш, она чоғрафи нөгтейи-нәзәрдән бахмышдыр.

Н. А. Гвоздески [5] 1947-чи илдә карста „Кеоморфоложи просес...“ кими бахдығы һалда, 1950-чи илдә она кеоложи просес кими бахыр. Беләликлә, Гвоздескинин 1950-чи илдә карста вердийи тә'риф Е. В. Миланевскинин 1937-чи илдә вердийи тә'рифә яхындыр [17].

Е. М. Миланевски [14] карста белә тә'риф верир: „Карст һадисәси—ер сәтһиндә су кечирән вә суда асан һәлл олуна билән дағ сүхурларынын яйылдығы районларда мүшаһидә олунан вә хүсуси сәтһ формалары әмәлә кәтирән кеоложи просесдир“. Миланевски бу тә'рифиндә, карстын дәринликдә әмәлә кәлмәсини көстәрмәйи унудурса да, сонрадан ону гейд эдир.

Д. С. Соколова [17] көрә, бу вә башга бир саһәдә карст просесинин инкишафы үчүн ашағыдакы дөрд шәртин эйни вахтда олмасы лазымдыр: „1) суда нисбәтән асан һәлл олуна билән сүхурлар; 2) бу сүхурларын сукечирмә габилиййәти; 3) сүхурда һәрәкәт эдән суларын олмасы вә 4) бу суларын һәлләдичи габилиййәти.

Һәр һансы тәбии шәраитдә көстәрилән бүтүн бу шәртләр оларса, бурада карст бу вә я башга интенсивликлә инкишаф эдәчәкдир...“.

Суларда карбон газынын (карбон анһидридинин) мигдарындан асылы олараг, онларын ашындырма габилиййәти чохалыр.

Карстын яхшы инкишафы үчүн о сүхурларын эйни тәркибли олмасынын[1], лайларын галынлығынын, орадакы чатламаларын, хүсусилә үфүги чатламаларын олмасынын да әһәмиййәти бөйүкдүр. Чатламалар тектоник йолла, эйни заманда о сүхурларын әмәлә кәлдийи заман төрәнә биләр. Экзокен гүввәләр нәтичәсиндә дә чатламалар әмәлә кәлир. Лакин бунлар эндокен гүввәләрин әмәлә кәтирдийи чатламалара нисбәтән чох кичик олур.

[1] Мәсәлән, әһәнкдашылар ичәрисиндә кил данәчикләри оларса, о, дашда әмәлә кәлә билән чатламалары тәдричән тутар вә бу, суюн һәрәкәтинә мане олар, беләликлә карстын интенсив инкишафы ләнкидиләр вә и. а.

Карстын инкишафы үчүн хүсусилә тектоник чатламанын вә сынма дислокасиясынын ролу бөйүкдүр. Сәтһ суларынын пайланмасы вә инфилтрасиясы, иглим вә битки өртүйүнүн хүсусиййәти карстын инкишафына мүәййән дәрәчәдә тә'сир эдир.

Бир карст областында белә карст бәрабәр инкишаф эдә билмир. Эйни саһәдә су дөвраны чох олан ердә карст даһа сүр'этлә вә чох инкишаф эдир.

Карст килли саһәләрдә дә инкишаф эдир. Лакин килли саһәләрдә инкишаф эдән карст формалары типик карст дейилдир.

Н. А. Гвоздески [5] килли карст һадисәсини карст-суффозион просес групуна дахил эдир вә лийосларда карстын суффозион йолла әмәлә кәлдийини көстәрир.

* * *

Әһәнкдашы лайлары яйылмыш саһәләрдә сулар сүзүлмә нәтичәсиндә хейли дәринлийә кетдийи үчүн, о ерләр сәтһ сулары илә йохсул олур. Белә саһәләрдә бә'зән ералты чайлар вә „воклюз" адланан чох сулу даими булаглар олур. Лаза кәндиндән 5 *км* чәнуб-гәрбдә Гарадағ дағындакы Гарабулаг булағыны буна мисал көстәрмәк олар. 1800 *м* йүксәкликдә ерләшән вә юра әһәнкдашылары арасындан чыхан бу булаг өз гаршысында көл әмәлә кәтирмишдир.

17 июл 1950-чи илдә күндүз саат 12-дә апардығымыз мүшаһидә нәтичәсиндә әтрафдакы һаванын температуру 17 C° олдуғу һалда, суюн температуру 5,2° иди. Булағын сую кичик чай голу шәклиндә сағдан Шаһнобат[1] чайына төкүлүр. Бундан да йүксәк дебитли ики булаг Шаһдағын чәнуб ямачында ерләшмишдир.

Гусар районунда типик карст мағараларыны әсасән Шаһдаға яхын саһәләрдә, ондан шүа шәклиндә (шимал, гәрб, шимал-шәрг истигамәтиндә) айрылан сыра дағларын юхары һиссәсиндә (башланғыч һиссәләринә яхын ердә) көрмәк мүмкүндүр.

В. Е. Хаинә көрә [20], „Шаһдағ зонасында юхары юранын Титон гырмызы әһәнкдашылары вә доломитләр яйылмышдыр. Титонун гырмызы доломитләри ачыг лайлы әһәнкдашылар гаты илә өртүлүр ки, бу да валенжиндән Апта гәдәр дөврү әһатә эдир. Бу зонада әһәнкдашыларын галынлығы 700 *м*-ә чатыр".

Самурчайын сағ голларындан олан Таһирчалчайын юхары ахынында сол, һәм дә сағ саһилә бахан ямачда карст мағаралары вардыр.

Сол саһилдәки мағаралар Судур силсиләсинин суайрычына яхын һиссәсиндә—Судур вә Гохур кәндләри арасындадыр. Бурада мәнзәрәли субалп чәмәнликләри ичәрисиндә галын юра әһәнкдашылары саһәсиндә 4 карст мағарасы әмәлә кәлмишдир. Сонрадан учуб дағылдыглары үчүн онлар типик карст мағарасы дейилдирләр. Ағыз һиссәләриндә һүндүрлүйү вә эни 0,5 *м*-дән артыг олмадығы һалда, ичәрийә тәрәф хейли узундурлар вә кетдикчә эн вә һүндүрлүкләри бир гәдәр артыр. Мағаралар сыра илә бир-биринә яхын мәсафәдә ерләшир.

Судур силсиләсинин шәрг ямачы нәинки карст мағаралары илә, һәтта бөйүк сүрүшмәләрилә дә мәшһурдур. Бурада Гохур кәндинин шималында су айрычына яхын һиссәдән башлаяраг, чайын сол саһилинә гәдәр давам эдән бөйүк сүрүшмә олмушдур. Гохур кәндинин шәргиндә олмуш сүрүшмә даһа мараглыдыр.

Бурада бөйүк саһәдә кил гатлары үзәриндә галын әһәнкдашы лайлары яйылмышдыр. Атмосфер суларынын тәдричән сүзүлмәси нә-

[1] Бә'зи әдәбиййатда Гусарчайын юхары ахыныны, йә'ни Шаһдүзүндән ахан һиссәсини Шаһдүзү чайы язырлар. Әслиндә исә бу чайын, башланғычындан Лаза вә Кузун кәндләринә кими олан һиссәси Шаһнобат чайы адландырылмалыдыр.

тичәсиндә алтдакы кил гаты исланмыш, буна көрә дә ағырлыг вә мейиллилик нәтичәсиндә галын әһәнкдашы гатлары сүрүшмүш, беләликлә, үстдә хейли мәсафәдә сынма әмәлә кәлмиш вә сынмыш лай бир нечә метр шәргә һәрәкәт этмишдир.

И. Г. Мириманов [15] сүрүшмәләрин характериндән вә онларын тәснифатындан данышаркән, сүрүшмәләри әмәлә кәтирән амилләрлә әлагәдар олараг, онлары үч група бөлүр вә бу группары да алты ярымгрупа айырыр. Сонра о көстәрир ки, сүрүшмә һадисәсини әмәлә кәтирән 60-а гәдәр мүхтәлиф сәбәб вардыр.

О, биринчи група сәтһ вә ералты сулары, икинчи група харичи тә'сири (ерин титрәмәси, ямачларын сүн'и кәсилмәси вә с.), үчүнчүйә исә торпаг лайларынын ятма хүсусиййәтләри вә тәркиби илә әлагәдар олан сүрүшмәләри дахил эдир.

Гохур кәнди сүрүшмәләрини Миримановун тәснифаты үзрә, биринчи вә үчүнчү група дахил этмәк олар.

Судур кәндиндән 2 *км* чәнубдакы Таһирчалчайын юхары ахынынын сағ саһилиндә, Зирик гаясында да карст мағарасы вардыр. Мағара о гәдәр һүндүр дейилдир (ағзынын кенишлийи 80 *см*, һүндүрлүйү исә 70 *см*-ә яхындыр), ичәрийә тәрәф алчаларағ кенишләнир. Зирик мағарасы вахтилә хейли бөйүк олмуш, лакин сонрадан учмушдур.

Әтрафда гар вә буздан һеч бир әламәт олмадығы һалда, бу мағарада 1950-чи ил июлун 15-дә күндүз саат 12-дә хейли буз олдуғуну көрдүк. Буз мағарада илин яй фәсли ярысында азалырса да, бүтүн или галыр. Бурада бузун әмәлә кәлмәсинә сәбәб, пайызын ахырларында вә я гышын мүәййән дөврләриндә чатламалардан мағарая дахил олмуш (яхуд сүзүлмүш) суларын шахталы вахтларда донмасы вә галын буз гатлары әмәлә кәтирмәсидир. Бу йолла Судур мағараларында буз әмәлә кәлир. Мағаранын бириндә буз бүтүн или галыр.

Яй фәслиндә буз мағараларынын ағзында (0,5 *м* ичәридә) зәиф сојуг һава ахыны һисс олунур. Буна сәбәб, мағаранын ичәриләриндән ағзына тәрәф бир гәдәр союг һаванын[1] кәлмәсидир. Бу ахын харичдән бә'зи чатламалар васитәсилә мағарая дахил олан нисбәтән исти һаваны да союдур. Белә һава мағаранын ағыз һиссәсинә яхын ердә топланан гар вә буз йығыны саһәсинә чатанда даһа да соююр. Она көрә дә белә һава орадакы гар вә буз йығынларыны яй мүддәтиндә әридиб гуртара билмир. Гышда исә әксинә, харичдәки даһа союг һава мағарая дахил олур. Бу чүр вә буна охшар вәзиййәти бу типдә олан дүнядакы бүтүн мағараларда, о чүмләдән Молотов вилайәтиндәки мәшһур Кунгур буз мағарасында көрмәк мүмкүндүр.

Лаза кәнди әразисиндәки мағараларын, хүсусилә кәндин шимал-шәргиндә Тәкитпел дағындакы нәһәнк шишучлу, әһәнкдашылы гаяда әмәлә кәлмиш мағаранын (1-чи шәкил) өйрәнилмәси әһәмиййәтлидир. Бу мағарая, мәрмәрә бәнзәр сәрт хырда юра әһәнкдашы парчалары илә сых өртүлмүш дик ямачдан чәтинликлә чыхмаг олур.

Ағыз һиссәсиндә мағаранын эни 3 *м* 13 *см*, һүндүрлүйү исә 4 *м* 40 *см*-дир. Мағара ичәрийә тәрәф бир гәдәр даралыр, сонра енә дә кенәлир. Мағаранын узунлуғу 10 *м*-дир. Чыхачаг һиссәсинә яхын ердә кенишлийи 1 *м* 12 *см*-дир. Анчаг гуртарачаг һиссәсиндә 7 *м*-ә гәдәр һүндүрләшир.

Мағара вахтилә даһа бөйүк олмушдур. Гаянын парчаланмасы нәтичәсиндә мағаранын бир һиссәси учмуш вә о, тунел шәклинә дүшмүшдүр. Ичәри һиссәсиндә эни 1 *м* 2 *см*-дир.

[1] Бу һава, чох кичик чатламалардан узун вә әйри йолларла мағаранын диб һиссәсинә дахил олан һавалардыр. Дар әһәнкдашы чатламаларындан кечән белә һава асанлыгла союя билир.

Тәкитпел мағарасында сталактик вә сталакмит формалары чох зәиф инкишаф этмишдир. Юра әһәнкдашылары ичәрисиндә әмәлә кәлмиш бу мағара өзүнүн гочалыг дөврүнү кечирир.

1-чи шәкил

Лаза кәндинин гәрбиндә көзәл көрүнүшү илә инсаны һейрәтә салан, тамамилә әһәнкдашылардан ибарәт чылпаг гаяда әмәлә кәлмиш мағара да өйрәнилмәк үчүн әһәмиййәтлидир. Бу гая да чох бәрк ағымтыл юра әһәнкдашыларындан ибарәтдир. Гусарчайын башланғычыны тәшкил эдән Шаһнобат чайынын сол саһилинә паралел узанан Күнәдағ (Лаза кәндинин шимал-гәрбиндәдир) силсиләсинин су айрычына яхын ердә, дивар шәклиндә ерләшмиш әсасән гумдашылардан вә гисмән әһәнкдашылардан ибарәт олан гаяда сыра илә йүксәк сүтунлу мағаралар инкишаф этмишдир. Бир чәркәдә бир-биринә яхын мәсафәдә узанан бу мағараларын биринчисинин ағыз һиссәсиндә дүз хәтт үзрә узунлуғу 50 *м*, орта һиссәсиндә эни 10 *м*, һүндүрлүйү исә 8 *м*-дир. Икинчи мағаранын узунлуғу 30 *м*, орта һиссәсиндә исә эни 8 *м*, һүндүрлүйү 5 *м*-дир. „Балам гейзар" адланан үчүнчү мағаранын кенишлийи ағыз һиссәсиндә 75 *м*, орта һиссәсиндә 15 *м*, һүндүрлүйү ағызда 15 *м*-дир.

Үмумиййәтлә, бу мағаралар ярымдаирә шәклиндәдир. Онлар ичәрийә тәрәф даралыр вә алчалыр. Ән кениш вә һүндүр һиссәләри ярымдаирәнин ағзында хүсусилә ярымдаирәни кәсән дүз хәттин орта һиссәсиндәдир. Бунларын ән алчаг ери гуртарачагларындадыр. Белә мағаралар „Зар" адланыр. Юра гумдашыларындан вә әһәнкдашыларындан ибарәт олан бу мағараларын таванында, лайларда экзокен гүвәләр нәтичәсиндә кәскин сынма һадисәләри баш вермишдир. Мағараларын ярымдаирә шәклиндә олмасы, ағыз һиссәләриндә кәскин сынма һадисәләринин кетмәси, дик диварларда сынма нишанәләринин айдын көрүнмәси һәмин мағараларын вахтилә даһа бөйүк олмаларыны вә сонрадан бир һиссәләринин учдуғуну айдын көстәрир. Биринчи

мағаранын үстүндән күчлү шәлалә ахыр. Вахтилә баш вермиш бөйүк сынмада вә учмада бу шәлалә дә чох әһәмиййәтли иш көрмүшдүр.

Лаза кәндинин шәргиндәки Гованкил дағынын гәрб ямачында „Чихи-Зар" мағарасы Лазадан 1,5 *км* чәнуб-шәргдә ерләшир[1]. „Чихи-Зар" мүшаһидә этдийимиз ярымдаирә шәкилли мағараларын ән бөйүйүдүр. Мағаранын дөшәмәсиндәки чатламадан тәмиз, сәрин вә шәффаф су чыхыр. Бу гайнаманын ахымы зәифдир. „Чихи-Зар" вахтилә даһа бөйүк олмуш вә сонрадан бир һиссәси учмушдур.

Бундан 100 *м* чәнубда ики бөйүк шәлалә дүшүр. Бунлардан Гованкил адланан шәлалә тәхминән 100 *м* һүндүрдән, биринчидән 121 *м* чәнубда Доггузулчай шәлаләси исә 130 *м* йүксәкдән дүшүр. Лакин икинчи шәлалә, юхары һиссәсиндә үч ердән бир гәдәр маили ахыр. Тәхминән 100 *м* йүксәкликдән башлаяраг тамамилә дик дүшүр. Биринчи шәлаләнин сую чох тәмиз вә чох да союгдур. Икинчи шәлалә юхары һиссәсиндә мүәййән ердә килли шистләрлә өртүлмүш саһәдән ахдығына көрә сую буланыгдыр.

Бу шәлаләләрин әсрләр бою этдикләри тә'сирләр нәтичәсиндә бөйүк учмалар олмушдур. Буна көрә дә дағ хейли саһәдә чәнуба тәрәф дик дивар шәклиндә дүшүр.

2-чи шәкил

Гованкил дағы зирвәсиндә башга бир типик карст мағарасы вардыр. Бунун ағыз һиссәсиндә эни 80 *см*, һүндүрлүйү исә 1 *м*-ә яхындыр. Ичәрийә тәрәф эни 15 *м*, һүндүрлүйү исә 1,5 *м*-ә гәдәр чатыр. Узунлуғу 26 *м*-дир. Мағаранын таванындан сүзүлмүш су дамчыларынын таванда әмәлә кәтирдийи ашынма изләри айдын көрүнүр. Белә бир мағара һәмин дағда Лаза-Күзүн йолунун шәрг кәнарында да вардыр (2-чи шәкил). Бунун ағыз һиссәсиндә һүндүрлүйү 1,5 *м*, эни 2 *м* вә узунлуғу 3 *м*-дир. Бу мағара әксинә, ичәрийә тәрәф һәм алчалыр, һәм дә даралыр. Бу мағаранын үстүндә башга бир карст формасында дар,

[1] Ерли ләһчәдә „Чихи"—бөйүк, „Зар" исә—хәтт демәкдир.

лакин әйри бир мағара вардыр. Лаза кәндинин гәрб кәнарында да юхарыдакылара охшар карст мағарасы вардыр (3-чү шәкил).

3-чү шәкил

Үмумиййәтлә бу мағаралар юра вә гисмән тәбашир әһәнкдашыларындан ибарәтдир. Бу гаяларын бир һиссәсинин үзәриндә сонрадан чөкдүрүлмүш, үчүнчү вә дөрдүнчү дөврүн континентал чөкүнтүләри ашынма нәтичәсиндә апарылмыш вә гаялар тамамилә чылпаг галмышдыр. Мезозой әһәнкдашыларындан ибарәт белә чылпаг гаялар Лаза кәнди әтрафында чохдур.

Гонагкәнд району әразисиндә дә карст мағаралары яхшы инкишаф этмишдир. Бурада Хашы истисуюнун янында Гидичайын сағ саһилиндәки Ковурлар галасы дағында (4-чү шәкил) чайын ятағындан 16 *м* йүксәкдә әмәлә кәлмиш мағара хейли бөйүкдүр.

Гусар районунда „Зар" адландырылан ярымдаирәви мағаралар нәзәрә алынмазса, Хашы мағарасы Бөйүк Гафгаз сырадағларынын Азәрбайчан ССР дахилиндә галан һиссәсинин шимал-шәргиндә ән бөйүк вә типик карст мағарасыдыр Бу мағара, бөйүклүйүнә көрә Крымда олан бә'зи мағаралардан һеч дә дала галмыр. Бунун ағыз һиссәсиндә эни 7,6 *м*, һүндүрлүйү исә 6 *м*-дир. Мағаранын ағзындан ичәрийә тәрәф кетдикчә алчалмасына бахмаяраг, эни хейли артыр. Мәсәлән, мағаранын ағзында эни 7,6 *м* олдуғу һалда, 3 *м* ичәридә эни 9,4 *м*, 30 *м* ичәридә исә 14 *м* вә бурада һүндүрлүйү 1,8 *м*-дир. 30 *м* ичәрийә кетдикдән сонра мағара сағa тәрәф мейл эдир вә даралыр, анчаг енә давам эдир. Бурада, мағаранын таванында бә'зи нөгтәләрдә зәиф сталактит нишанәләри көрүнүрсә дә, сталакмит нишанәси һеч көрүнмүр. Мағаранын диби һамардыр. Бә'зи ердә мағаранын таванынын күнбәз кими галхан вә бә'зи ердә дә дүшән һиссәси вардыр. Бу да орада ашынманын нә дәрәчәдә кетмәси илә әлагәдардыр. Буна бахмаяраг, һүндүрлүйүн әсас оху, мағаранын ағзындан гуртарачағына гәдәр орта һиссә илә кедир.

Мағарада үмуми нишанәләрин көстәрдийинә көрә, вахтилә бурада бөйүк су ахыны вармыш. Бунун, мағаранын ичәри һиссәсинин кәнар-

ларында бә'зи формаларын әмәлә кәлмәсиндә бөйүк ролу олмушдур. Тавандан узун илләр әрзиндә дамчылаян суларда һәлл олунмуш сүхур һиссәчикләринин мағаранын дөшәмәсиндә галмасы, дөшәмәнин

4-чү шәкил

үзәриндә ун кими („доломит уну") юмшаг тәбәгәнин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олмушдур. Бу тәбәгәнин галынлығы бир нечә сантиметрдән 15 – 20 *см*-ә чатыр. Мағаранын ағзына 3,5×2 *м* өлчүдә бөйүк даш дүшмүшдүр (5-чи шәкил).

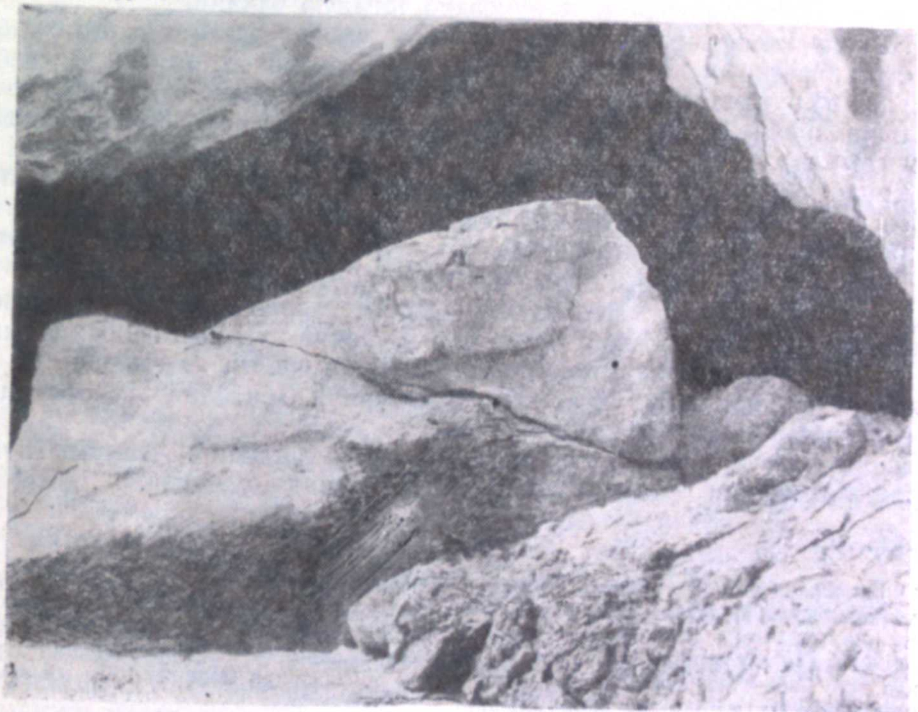

5-чи шәкил

Бу мағаранын яхынлығында, чайын сол саһилиндә 55—60 *м* йүксәкликдә, тәбашир дөврүнә аид „әһәнкдашыларынын ичәрисиндә 80—85°-лик ямачы олан гаяда башга бөйүк мағара да вардыр. Бу мағаранын эни 3 *м*, һүндүрлүйү исә 4 *м*-ә чатыр. Бунлардан башга, бурада бир нечә хырда мағаралар да мөвчуддур.

Килкилчайын сағ голларындан олан Чархачу чайынын вадисиндәки Халтан истисую чыхан ердә, һәр ики саһилдә карст формалары әмәлә кәлмишдир. Бурада сол саһилдә чыхан истису нисбәтән бөйүк карст формасы әмәлә кәтирмишдир.

Гонагкәнд районунда олан Халтан, Хашы вә Чими күкүрдлү истисуларынын[1] мүәййән хәтт үзәриндә ерләшмәси тектоник позғунтуларла әлагәдардыр (1).

Бир-биринә яхын мәсафәдә олан Халтан истисую илә Хашы истисуюнун ерләшмәси хүсусилә мараглыдыр. Бунларын һәр икиси Гидичайла Чархачу чайы арасында су айрычы тәшкил эдән Гөйтәр сыра дағынын әтәйиндә ерләшмишдир. Һәмин силсиләнин гәрб әтәйиндә Хашы истисую, шәрг әтәйиндә исә Халтан истисую чыхыр. Бу сулар чыхан саһәдә мағаралар әмәлә кәлмишдир. Һәр ики мағаранын, хүсусилә Хашы истисую янындакы мағаранын диби даһа узаглардадыр. Дикәр тәрәфдән бу мағаралар арасында сәтһдә олан галхма вә энмәләри нәзәрә алмасаг, дүз хәтлә мәсафә 5 *см*-дир. Она көрә дә бу кичик мәсафәдә, дахилдә кедән чатлама вә ашынмалар нәтичәсиндә, бунларын араларында мүәййән һиссәдә әлагәнин яранмасы мүмкүндүр.

К. И. Богданович Халтан кәнди вә истисую әразисиндә мүшаһидә олунан боз, чиркли, яшылымтыл вә гонурвари рәнкдә әһәнкли гумдашылары Халтан свитасы адландырыр [4, сәһ. 56]. Бу чөкүнтүләр Шаһдағ вә Бабадағ истигамәтиндә, эйни заманда чәнуб-шәргә тәрәф бир чох ерләрдә үзә чыхыр.

Гонагкәндлә Ерфи арасында аз, Кәләгова дағында исә чох үзә чыхыр [4, сәһ. 65]. Халтан свитасына мәхсус әһәнкли гумдашылара шимал вә шимал-гәрб тәрәфдә даһа йүксәкдә тәсадүф эдилир.

Бә'зи мүәллифләр „Халтан свитасынын“ кәсиминдә литоложи тәркиби вә стратиграфик чәһәтдән фәргләнән үч һоризонтун олмасыны гейд эдирләр вә бунлардан биринчисини (юхарыдан ашағыя) Бабадағ һоризонту, икинчисини Истису һоризонту вә үчүнчүсүнү Сияко һоризонту адландырырлар.

Кеологлардан бә'зиләри Бабадағ һоризонту адланан үст һиссәнин —боз, түнд-боз вә гонур рәнкдә олан, флишли, хырда дәнәли әһәнкдашыларын, әһәнкли гумдашыларын, меркелләрин вә шистләрин нөвбәләшмәсиндән ибарәт олдуғуну көстәририрләр.

Вәлвәличайын сағ саһилиндәки дик ямачлы Тәнкә дағында карст мағаралары яхшы инкишаф тапмышдыр. Тәнкә дағынын гәрб ямачында үч бөйүк мағара вардыр. Бунлардан бири чайын ятағындан 180 *м* йүксәкдә ерләшир. Бунун ағзында һүндүрлүйү 6 *м*, эни исә 5 *м*-дир. Мағара ичәрийә тәрәф даралыр.

Икинчи мағара чайын ятағындан 30 *м* йүксәкдәдир. Ағзынын һүндүрлүйү 5 *м*, эни ортада 3 *м*, ашағы һиссәсиндә 2 *м*-дир.

---

[1] Гонагкәнд району минерал суларла чох зәнкиндир. Ә. Әскәров [1] бу районда 17 минерал суюн олдуғуну көстәрмиш вә онларын гыса тәсвирини вермишдир. Лакин бизим мүшаһидәмизә көрә, бу районда 20 минерал булаг вардыр. Әскәров Күмүр Үрдүч йолунун сағ кәнарында Үрдүчдән 3 *км* шәргдә ики (бунлардан биринин әтрафында даш һасар тикилмишдир) вә Утуғ кәнди янында бир минерал булағын олмасыны нәдәнсә мүшаһидә эдә билмәмишдир.

Үчүнчү мағара чайын ятағындан 35 *м* йүксәкликдә ерләшир. Ағзынын бөйүклүйүнә көрә икинчидән аз кичикдир.

К. Багдановичә көрә, Тәнкә гаяларыны әмәлә кәтирән әһәнкдашылар неоком яшына маликдир [4, сәһ. 51—52]. Тәнкә дағында (6-чы шәкил) юхарыда көстәрдийимиз мағаралардан башга, хырда мағаралар да чохдур. Лакин бунлар чох йүксәкдә, чыхылмасы гейри-мүмкүн олан дик ямачда ерләшдикләриндән, өйрәнилмәләри чәтиндир.

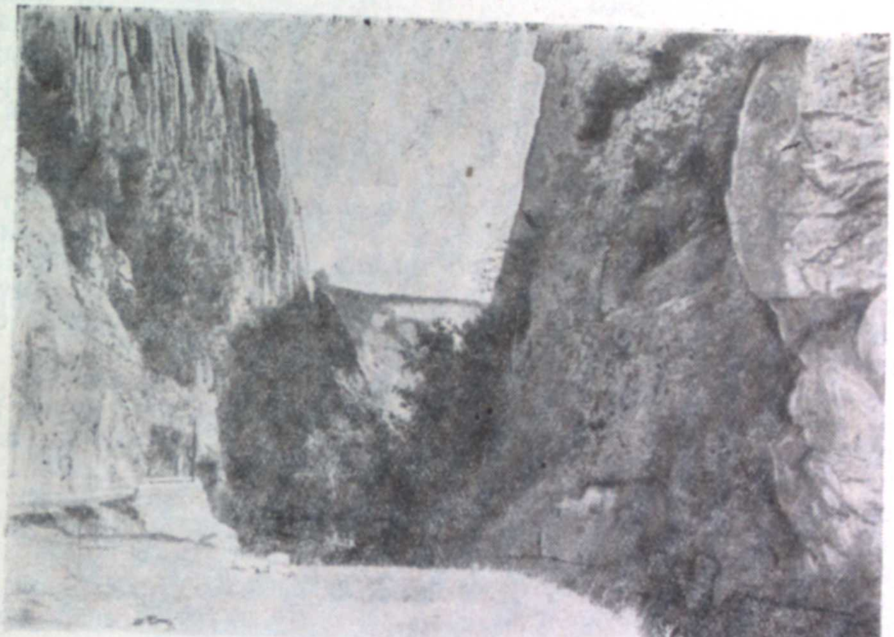

6-чы шәкил

Афурча кәндинин шимал-шәргиндәки мағаралар тәбашир яшлы әһәнкдашылардан ибарәт, Афурча дағынын су айрычы һиссәсинин гәрбә тәрәф тамамилә дивар шәклиндә учмасындан вә бөйүк даш парчаларынын узун мәсафәдә бир-биринин үзәринә гейри-мүнтәзәм йығылмасындан әмәлә кәлмишдир. Бурада ики мағара өйрәнилмәк чәһәтдән әһәмиййәтлидир. Бунлардан юхарыда су айрычына яхын оланы „Ганлы бузхана“ адланыр. Бундан ашағыда, йә'ни суайрычыдан 500 *м* гәрбдә олан мағарада һәмишә буз олур. Һәр ики мағара ағыз һиссәсиндә чох дардыр. Бу икинчи мағаранын ағыздан һүндүрлүйү 65 *см* вә эни 80 *см*-дир. Ағыздан 2,5 *м* ичәрийә һәмин йүксәклик вә эн эйнилә давам эдир, сонра бир гәдәр даралараг эни 60 *см*, һүндүрлүйү исә 50 *см* олур. Мағара бу вәзиййәтдә аз давам этдикдән сонра һәм кенишләнир, һәм дә һүндүрләшир. Һүндүрлүк 1,2 *м*, эн исә 2 *м*-ә гәдәр олур. Бу һүндүрлүк вә эн бир гәдәр дәйишикликлә 3 *м*-ә гәдәр ичәрийә давам эдир, сонра хырда голлара айрылараг енидән 20 *м* юхарыя (су айрычына тәрәф) узаныр.

Чагачик вә Күмүр чайларынын башланғычы илә Вәлвәличайын сағ саһилинин бир һиссәси арасында су айрычы тәшкил эдән Клит силсиләсиндәки Шунадаһар дағында да (Сәрсәнк дағынын үст һиссәси бу адла адланыр) үч мағара вардыр. Бунлар да юхарыдакы кими карст мағарасы дейилдирләр. Дағын парчаланмасындан вә учмасындан әмәлә кәлмиш мағаралардыр. Лакин бунлар кичикдир вә ағызлары да

чох дардыр. Июлда бунларда гар вә буз олур. Августда хейли азалыр вә мағаранын һәр икисиндә тамамилә гуртарыр. Яйда бунлар, хүсусилә Афурча буз мағарасы союг олур. Афурча буз мағарасында бүтүн яйы хәфиф союг һава ахыр. Гышда бә'зән мағаранын әтрафы гарла өртүлдүйү һалда, үстүндә гар олмур. Бунун сәбәби одур ки, мағара йүксәкдә ерләшдийи үчүн гышда бу йүксәклийә думан вә булутлар һәр заман галха билмир. Дағын орта вә ашағы ямачы булут вә думанла өртүлү олдуғу һалда, юхары һиссәдә думан вә булут олмур. Она көрә дә күнәш шүалары торпаг өртүйү олмаян чылпаг әһәнкдашыларыны тез гыздырыр, онун үстүндәки гарлары әридир вә һәтта орада аз да олса су бухары галхмасына сәбәб олур. Әримиш гарларын сулары мағаранын чатлагларындан вә дашларын өзүндән сүзүләрәк мағарая ахыр вә орада әввәлдән олан бузларын вә кечәләр, сәһәрә яхын кәскин союғун тә'сириндән буза чеврилир, беләликлә дә дахилиндәки бузларын һәчмини бөйүдүр.

Мағарада сулар язда даһа чох олур. Мағаранын кәнарындан тәдричән ерә һопан бу сулар буз лайынын зәифләмәсинә сәбәб олур. Сонрадан һавалар гыздыгча бузларын бир һиссәси тәдричән әрийир, лакин бузун аз да олса мүәййән һиссәси бүтүн яйы галыр. Бу мүлаһизәләри тамамилә Судур вә Зирикгая мағаралары һаггында да сөйләмәк олар.

Афурча кәндиндән бир километр шәргдә Афурча дағынын дик чәнуб ямачында карст мағарасы әмәлә кәлмишдир. Бурада дағ там ики һиссәйә бөлүнмүш вә учмушдур. Дағын галан һиссәси дик дивар шәклиндә галмышдыр. Вахтилә бурада олмуш бөйүк мағара да дағын учмасы илә әлагәдар олараг ики ерә парчаланмыш вә бир һиссәси учмушдур. Бу мағара һазырда ярымдаирә шәклиндә галмышдыр. Дағын үстүндән 80 *м* йүксәкликдән шәлалә дүшүр. Өз башланғычыны бир гәдәр узагдан (Сәртәнк дағындан) көтүрән бу шәлалә язда гарларын әрийән вахты гүввәтли вә чох сулу ахыр. Дағын вә мағаранын парчаланмасында һәмин шәлалә дә хейли иш көрмүшдүр.

Афурча кәндиндән 3 *км* чәнубда (Фирик кәндинин шәргиндә) 1200 *м* йүксәкдә Кечигаясы адланан дағын дик ямачында әмәлә кәлмиш мағаранын ағыз һиссәсиндә һүндүрлүйү 1,8 *м* вә эни 1,7 *м*-дир. Ичәрийә тәрәф бир гәдәр даралыр вә алчалыр. Ичәри һиссәсиндә узунлуғу 5 *м*-дир.

Вәлвәличайын сағдан ән бөйүк голу олан Чимичай һөвзәсинин юхары һиссәсиндә ашынма нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш мүхтәлиф карст формаларыны көрмәк мүмкүндүр. Белә формалар Чимичай истисуюна яхын саһәләрдә, Чимичайын вә онун голларынын саһилләринә тәрәф энән ямачларда яхшы интишар этмишдир.

Губа вә Дәвәчи районларында карст һадисәләри зәиф формада олса да, енә онлары мүәййән саһәләрдә мүшаһидә этмәк олар. Губа районунда карст формаларыны Юхары Ханакә кәндинин чәнуб-шәргиндә Ханакә чайынын (Чагачик чайынын сол голларындандыр) юхары ахынында һәр ики саһилдә көрмәк мүмкүндүр (7-чи шәкил). Ханакә минерал сулары да бу чайын юхары һиссәсиндә сол саһилдәдир. Бурадан башлаяраг Ханакә чайы мәнбәинә тәрәф каниоивари дәрәдән ахыр.

Өйрәндийимиз районларда битки өртүйү илә йохсул олан килли саһәләрдә дә карст формалары инкишаф этмишдир. Үмумиййәтлә белә саһәләр аздыр, хүсусән Губа вә Гусар районларында, демәк олар ки, йохдур. Килли саһәләрдә инкишаф этмиш карст формалары аз да олса Гонагкәнд вә Дәвәчи району әразисиндә хүсусилә Килкилчай һөвзәсинин юхары һиссәсиндә инкишаф этмишдир. Килкилчайын сол

голларындан олан Күмүрчайын сол саһилиндә Урдуч кәнди илә Күмүр кәнди арасында белә формалар айдын көрүнүр (8-чи шәкил).

Гөйтәр сыра дағынын Чархачу чайына тәрәф бахан шәрг ямачынын мешәсиз там вә чылпаг килли һиссәсиндә мүхтәлиф формада олан торпаг мағаралары вә торпаг үзәриндә габармалар әмәлә кәлмишдир. Һәвә дәрәси адланан бу ямачда, өйрәнилмәси хүсусилә мараглы олан белә формалар ямачын шимал ярысында инкишаф этмишдир.

7-чи шәкил

Килли саһәләрдә әмәлә кәлмиш карст формалары даһа чаван формалардыр. Бунларын әсас һиссәси мешәләрин гырылмасы, битки өртүйүнүн зәифләдилмәси вә бә'зи һиссәдә тамамилә йох эдилмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир. Битки өртүйүнүн дәйишмәсиндә иглимин гураглашмасынын әһәмиййәтли ролу олмушдур.

Тәхминән үчүнчү дөврүн икинчи ярысынадәк һәр тәрәфдән гәдим Хәзәр дәнизинин сулары илә әһатәләнмиш вә ада һалына салынмыш бөйүк Гафгаз силсиләсиндә, о чүмләдән өйрәндийимиз районларда вәзиййәт тамамилә башга олмушдур. О заман сых субтропик биткиләрлә өртүлмүш бөйүк Гафгаз силсиләсинин һәр ики ямачында мүлайим, исти вә рүтубәтли иглим олмушдур [1].

О дөврдә яғынтыларын чох олмасы әһәнкдашыларын интишар этмиш олдуғу саһәләрдә ашынманын гүввәтләнмәсинә вә карст формаларын әмәлә кәлмәсинә сәбәб олмушдур. Бундан айдын олур ки,

өйрәндийимиз мағараларын әсас һиссәси һәлә үчүнчү дөврдән әмәлә кәлмәйә башламыш вә сонра кетдикчә инкишаф этмишдир. Мағараларын даһа гәдим олмаларынын, онларын әввәлки сәвиййәләриндән һазырда даһа йүксәкдә дурмалары да көстәрир. Мәсәлән, Вәлвәличайын сәвиййәсиндән 180 *м* йүксәкдә мағаранын олмасы вә бу мағара илә чайын ятағы арасында зәиф дә олса терраса нишанәсинин көрүнмәси,

8-чи шәкил

мағаранын вахтилә даһа алчагда олдуғуну вә ер габығынын галхмасы нәтичәсиндә онун йүксәйә галхдығыны көстәрир. Бурада саһә галхдығча чай өз ятағыны йонуб дәринләшдирмишдир. Бөйүк Гафгаз силсиләсинин галхмасы инди дә давам эдир. Она көрә дә дағлыг зонанын чайлары һазырда да өз ятагларыны тәдричән дәринләшдирир.

Гидичайын саһилләриндәки дик гаяларда вә башга ерләрдә олан мағаралар һаггында да эйни фикри сөйләмәк олар.

Бөйүк Гафгазы әһатә эдән дәнизин чәкилмәси нәтичәсиндә иглим кетдикчә гураглашыр вә индики вәзиййәтини алмаға башлайыр. Орта иллик амплитуд бөйүйүр, яғынтылар азалыр, һава вә торпагда гурулуг артыр.

Һазырда дәниз сәвиййәсиндән 600 *м* йүксәкдә ерләшән Губа шәһәриндә орта иллик температур кичикдир. Амплитуд хейли бөйүкдүр. Бу вәзиййәт онун ерләшдийи эн дәрәчәсинә уйғун кәлмир. Бурада орта иллик температур ән азы 12—13° С, амплитуд исә индикиндән кичик олмалы иди. Амплитудун бөйүмәсинә вә температурун азалмасына шималдан кәлән союг һава ахынларынын да тә'сири бөйүкдүр.

Гейд этмәк лазымдыр ки, бу вәзиййәт дағлыг зонанын юхары һиссәсинә тәрәф дәйишир. Температур азалыр, яғынтылар мүәййән йүксәклийә гәдәр чохалыр, сонра енә азалыр. шимал-шәрги Азәрбайчанын өн дағ һиссәсинә яғынтылар аз дүшдүйү һалда, юхары тәрәф (мүәййән йүксәклийә гәдәр) бир гәдәр артыр; лакин белә яғынтыларда карст һадисәси сүр'әтлә инкишаф эдә билмәз.

Беләликлә, шимали-шәрги Азәрбайчанда карст формалары инкишафынын даһа гәдим тарихә малик олмасы айдын олур.

НӘТИЧӘ

Бөйүк Гафгаз сыра дағларынын Азәрбайчан дахилиндә галан һиссәсинин шимал-шәрг ямачы республикада карст формаларынын инкишаф этдийи саһәләрдән биридир. Бурада ән марагл ы чәһәтләрдән бири, карст формаларынын килли саһәләрдә дә инкишаф этмәсидир.

Азәрбайчанын шимал-шәрг һиссәсиндә карст һадисәләринин инкишаф этдийи саһәни ашағыда көстәрилән ики бөйүк района бөлмәк олар:

1) карст формаларынын ялныз әһәнкдашылы саһәләрдә әмәлә кәлдийи района;

2) карст формаларынын әһәнкдашылы вә эйни заманда килли саһәләрдә әмәлә кәлдийи района.

Биринчи район даһа чох саһә тутур вә өйрәндийимиз саһәнин, Вәлвәличайын юхары ахынына гәдәр (Тәнкә боғазындан чәнуба) олан гәрб вә шимал-гәрб ярысыны әһатә эдир.

Икинчи район исә Килкилчай һөвзәсини (дағлыг һиссәдә) тутур. Вәлвәличай һөвзәсинин юхары ахыныны да бура дахил этмәк олар. Икинчи район эйни заманда халг тәсәррүфатына бөйүк зиянлар верән сүрүшмәләрин инкишаф этдийи типик райондур.

Шимал-шәрг ямачында олан карст мағараларынын әмәлә кәлмә тарихи гәдимдир. Онларын әмәлә кәлмәси һәмин саһәләрин дәниз алтындан азад олмасы илә бир дөврдә башланмышдыр.

ӘДӘБИЙЯТ

1. А. Г. Аскеров—Минеральные источники Конагкендского района. Изв. АН Азерб. ССР № 11, Баку, 1945.
2. Б. А. Апродов—О некоторых вопросах теории карста. Изв. АН СССР, серия геогр. и геофиз., т. 12. № 3, 1948.
3. А. С. Барков—О микроформах карста. Учен. зап. геогр. фак. Московского пединститута. Москва, 1938.
4. К. И. Багданович—Система Дибрара в юго-восточном Кавказе. Тр. Геолкома, вып. 26, 1906.
5. Н. А. Гвоздецкий—Карст, псевдокарст и суффозия. Тез. доклад. Молотов. карст. конф., 1947.
6. Н. А. Гвоздецкий—Карст. Географ. изд., 1950.
7. М. А. Зубащенко—К истории исследования карста Восточноевропейской равнины Изв. Воронежского пединститута, т. 10, вып. 2, 1948.
8. А. А. Крубер—Гидрография карста. Сб. в честь 70-летия Д. Н. Анучина, 1913.
9. А. А. Крубер—Карстовая область Горного Крыма. 1915.
10. С. В. Калесник—Основы общего землеведения. Учпедгиз, Москва—Ленинград, 1947.
11. М.-А. Кашкай и Г. Б. Алиев (редакторы)—Физическая география Азерб. ССР, изд. АзФАН, Баку, 1945.
12. Ф. Ф. Лаптев—Агрессивное действие воды на карбонатные породы, гипсы и бетон. Тр. СПЕЦГЕО, вып. 1, 1939.
13. Г. А. Максимович—Типы карстовых явлений. Тез. доклад. Молотов. карст. конф., 1947.
14. Е. В. Милановский—Карстовые явления. БСЭ, т. 31, 1937.
15. И. Г. Мириманов—Сопротивление грунтов сдвигу как фактор устойчивости земляных масс в оползнях (автореферат диссертац. работы). МГУ, Москва, 1950.
16. Д. В. Рыжиков—О природе карста. ДАН СССР, т. 11, № 5, 1948.
17. Д. С. Соколов—Основные условия развития карста. Бюллетень Московского общества испытателей природы, отд. геол., т. 26, вып. 2, 1951.
18. Н. М. Страхов—О значении современных озерных лагунных водоемов для познания процессов осадкообразования. Изв. АН СССР, серия геол., № 1, 1945.
19. Н. М. Страхов—Доломитовые осадки оз. Балхаш и их значение для познания процессов доломитообразования. „Сов. геология" № 4, 1945.

20. В. Е. Хаин—Новые данные о геологическом строении Юго-восточного Кавказа. Тр. геологич. ин-та, т. 12/63. АзФАН, Баку, 1939.

21. В. Е. Хаин—Геотектоническое развитие Юго-восточного Кавказа. Азнефтеиздат, 1950.

Н. К. Керемов

О карстовых пещерах северо-восточного Азербайджана

РЕЗЮМЕ

Северо-восточный Азербайджан является одним из районов республики, где карстовые явления имеют большое распространение.

Типичные карстовые формы встречаются в районе Шахдагского хребта и его отрогов.

Карстовые формы особенно хорошо выражены на территории Кусарского (у с.с. Лаза, Судур, Гохур и др.) и Конахкендского районов (у с.с. Хаши (у долины р. Гидичай), Афурджа и др.).

Большой интерес представляет в этих районах развитие карстовых явлений не только в карбонатных породах и сульфатах, но также и в глинистых породах.

Территорию распространения карстовых форм в северо-восточном Азербайджане можно разделить на два района:

1) район распространения карстовых форм в области развития карбонатных пород;

2) район распространения карстовых форм и в карбонатах и в глинистых отложениях.

Первый район, сравнительно со вторым, занимает значительно большую территорию. Он занимает северную и северо-восточную часть территории до верхнего течения р. Вельвеличай (к югу от Тенгинского ущелья).

Второй район занимает горную часть бассейна р. Гильгинчай. Сюда можно также включить и район верхнего течения р. Вельвеличай. Вместе с тем, второй район является типичным местом распространения также и оползней, причиняющих народному хозяйству значительный ущерб.

Образование карстовых пещер в северо-восточном Азербайджане должно быть отнесено к очень древней геологической эпохе. Его образование во всяком случае началось со времени освобождения этих мест из-под третичного моря.

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 1, 1953

С. М. АСАДОВ

К ИЗУЧЕНИЮ ФАУНЫ ТРИХОСТРОНГИЛИД У КОСУЛИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Среди нематод, обнаруженных нами в сычуге косули (*Capreolus capreolus* L.), убитой в январе 1952 г. в окрестностях сел. Лаза Кутказшенского района Азербайджанской ССР, кроме уже описанной нами *Spiculopteragia kutkascheni*, оказалось еще два новых вида трихостронгилид (рода *Ostertagia* Ransom, 1907). Один из этих видов относится к подроду *Grosspiculagia* Orloff, 1933, а другой—к подроду *Ostertagia* Ransom, 1907. Все три вида, включая и *Spiculopteragia kutkascheni*, относятся к семейству *Trichostrongylidae* (Leiper, 1908) Cram, 1927, подотряда *Strongylata* Railliet et Henry, 1913. Ниже даем описание указанных новых видов[1].

Ostertagia (*Grosspiculagia*) *lasensis* n. sp.

Описание самца. Белые нитевидные нематоды с постепенно утончающимся к головному концу телом. Кутикула на всем протяжении тела продольно исчерчена, образуя до 20—30 параллельных полосок шириной 0,005—0,010 *мм*. Поперечной исчерченности кутикулы не заметно, за исключением мембраны бурсы, где под большим увеличением видны линии, идущие поперек бурсы, а по задним краям ее тянутся продольные линии, как бы окаймляющие бурсу. По внутренней стороне бурсальной мембраны на кутикуле видна ячеистость, образованная более светлыми пересекающимися линиями. На внутренней стороне бурсальной мембраны могут быть кутикулярные борозды, идущие поперек бурсы и представляющие собою соединение узких четырехугольных ячеек.

Длина тела—8,68—9,17 *мм*. Наибольшая ширина непосредственно перед бурсой 0,139—0,152 *мм*, в задней части тела на уровне проксимальных концов спикул—0,109—0,137 *мм*, в области конца пищевода—0,058—0,076 *мм*. Диаметр головного конца равен—0,012—0,015 *мм*.

Пищевод булавовидный, постепенно расширяющийся к заднему концу. Длина пищевода—0,905—0,954 *мм*, максимальная его ширина в задней части—0,040—0,043 *мм*. Кишка в начальной своей части значительно у́же пищевода.

Шейные сосочки расположены на расстоянии 0,324—0,348 *мм*, а нервное кольцо—0,254—0,260 *мм* от головного конца.

[1] Материал обрабатывался в ВИГИСе. Пользуясь случаем, приносим проф. А. М. Петрову глубокую благодарность за ценные советы и указания.

Две равных и мощных спикулы темнокоричневого цвета, длиной 0,228—0,241 *мм*. Наибольшая ширина спикулы в области глазка[1]— 0,033 *мм*. Каждая из спикул имеет три отростка. Боковой, сильно хитинизированный отросток раздвоен к своему концу, обе его ветви

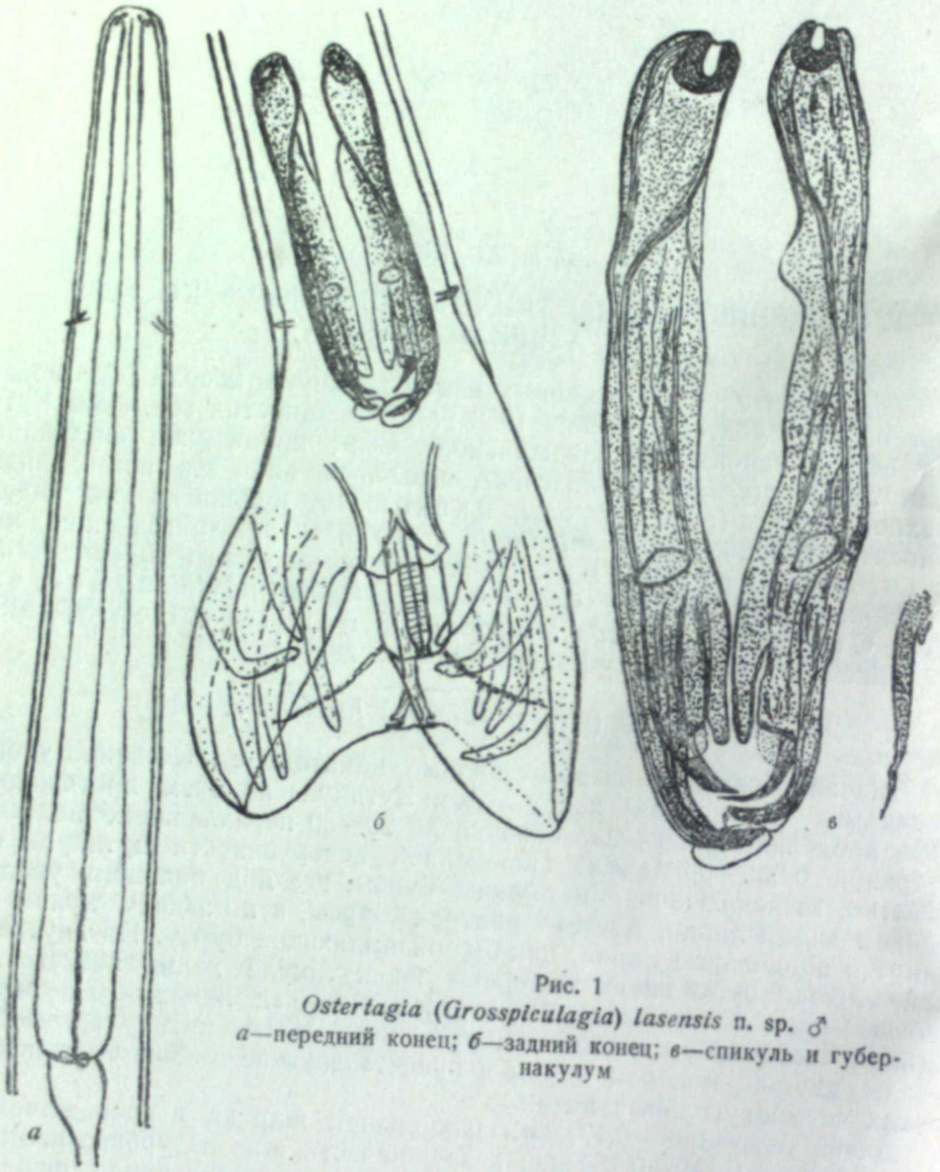

Рис. 1
Ostertagia (*Grosspiculagia*) *lasensis* n. sp. ♂
а—передний конец; *б*—задний конец; *в*—спикуль и губернакулум

входят в светлый башмачок и образуют, если рассматривать спикулы сбоку, сапожковидное образование. Второй, внутренний отросток берет свое начало от тела спикулы на уровне глазка и проходит параллельно боковому отростку, свешиваясь в межспикулярное пространство и закругляясь на конце. Третий, средний отросток, более мощный,

[1] Светлое пятно в месте разветвления спикул, просвечивающее как небольшое отверстие, мы склонны называть глазком или стигмой.

проходит посередине разветвления спикулы и не доходит до конца внутреннего отростка. Конец его косо обрезан и на боковой стороне переходит в тонкий, крючковидно загнутый по направлению к другой спикуле крючок.

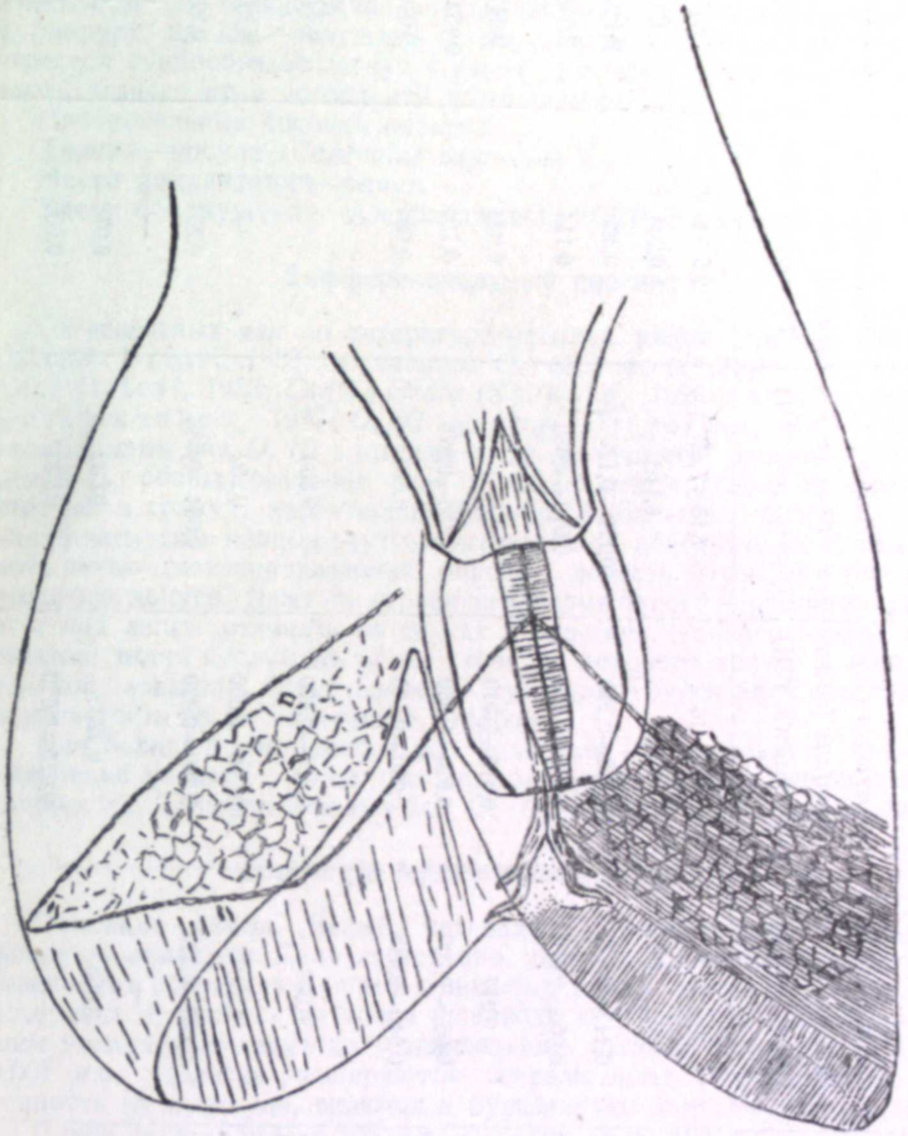

Рис. 2
Ostertagia (*Grosspiculagia*) *lasensis* n. sp. ♂
Половой конус, дорзальное ребро и мембрана бурсы (справа частично показана наружная, а слева—внутренняя гофрировка)

Губернакулум имеется. Он представляет собою длинное палочковидное образование длиной от 0,088 *мм*, шириной—0,007 *мм* у проксимального конца. Губернакулум по направлению к дистальному концу утончается и крючковидно загнут в дорзо-вентральном направлении; проксимальный же конец несколько расширен и напоминает собою рукоятку трости. При обычном рассмотрении без выдавливания спикул губернакулум не заметен.

Признаки	Промеры (в *мм*)				
	Ostertagia (G.) lyrata (по данным Sjöberg, 1926)	*Ostertagia (G.) occidentalis* (по данным Ransom'a, 1941)	*Ostertagia (G.) petrovi* (по данным Пушменкова, 1937)	*Ostertagia (G.) aegargi* (по данным Григорян, 1949)	*Ostertagia (G.) lasensis* n. sp. (по нашим данным)
Длина тела	6,5–8,3	12–16	7,13–7,86	9,5–10,0	8,68–9,17
Ширина тела в задней части	—	—	0,116	0,234	0,109–0,138
„ „ перед бурсой	0,113–0,125	0,200–0,240	0,120–0,128	0,300	0,139–0,152
„ „ в области конца пищевода	0,058–0,078	0,095–0,100	0,072–0,080	0,114	0,058–0,076
Диаметр головного конца	0,017	0,015–0,018	—	0,024	0,012–0,015
Длина пищевода	0,667–0,709	0,820–0,980	0,836–0,878	0,750	0,952–0,954
Максимальная ширина пищевода	0,046–0,048	0,050–0,065	0,036	0,084	0,040–0,043
Расстояние шейных сосочков от головного конца	0,334	0,350–0,400	0,336	—	0,324–0,348
Расстояние нервного кольца от головного конца	0,242	0,280–0,300	0,252	—	0,254–0,260
Длина спикулы	0,196–0,225	0,290–0,320	0,084–0,088	0,234	0,228–0,241
Наибольшая ширина спикулы	—	—	—	—	0,033
Длина губернакулума	0,063	0,120	0,032	0,078	0,088
Максимальная ширина губернакулума	—	0,015–0,020	0,020	0,036	0,007

Ребра бурсы имеют обычное для рода *Ostertagia* расположение. Наружно-дорзальное и вентральные ребра не доходят до края бурсальной мембраны. Дорзальное ребро имеет характерное для вида строение. Оно отходит от общего с наружно-дорзальным ребром основания и приблизительно в конце второй трети своей длины разветвляется на две тонкие ветви, каждая из которых в свою очередь бифурцирует на два—наружный и внутренний—отростка. Внутренний отросток серпообразно загнут и своей выпуклой стороной проходит вдоль заднего края дорзальной части мембраны.

Пребурсальные сосочки имеются.

Хозяин—косуля (*Capreolus capreolus* L.)

Место локализации—сычуг.

Место обнаружения—Азербайджанская ССР (Куткашенский район).

Дифференциальный диагноз

От известных нам по литературе четырех видов подрода *Grosspiculagia* Orloff, 1933, а именно: *O. (G.) occidentalis* (Ransom, 1907) Orloff, 1933; *O. (G.) lyrata* (Sjöberg, 1926); *O. (G.) petrovi* Puschmenkow, 1937; *O. (G.) aegargi* Grigorjan, 1949, описываемый нами вид *O. (G.) lasensis n.* sp. отличается, помимо расхождений в общих размерах тела и отдельных органов, размерами и строением спикул, характерной формой дорзального ребра с серповидно загнутым концом внутреннего отростка, дополнительной мембраной, четко разграничивающей боковые лопасти бурсы, и строением полового конуса. Даже по строению и форме одного дорзального ребра этот вид легко отличить от других. Хорошими отличительными признаками могут послужить также строение полового конуса и дополнительной лопасти, исчерченность кутикулы бурсальной мембраны и ячеистость на ее внутренней стороне.

Для большей наглядности мы приводим сравнительную таблицу измерений по всем 5 видам, по данным разных авторов, впервые описавших их, включая и новый вид *O. (G.) lasensis n.* sp. (см. таблицу).

Ostertagia leptospicularis n. sp.

Описание самца. Белые, нитевидные, сравнительно небольших размеров нематоды. Тело постепенно утончается, начиная непосредственно от основания бурсы к головному концу. Кутикула продольно исчерчена и, начиная от конца пищевода до бурсы, на ней под большим увеличением заметны параллельные полоски шириной—0,005—0,007 *мм*. Полоски расширяются спереди назад. Поперечной исчерченности на кутикуле, включая и бурсальную мембрану, не заметно.

Длина тела—6,944—8,308 *мм*. Ширина тела перед бурсой 0,109—0,127 *мм*, в области конца пищевода—0,063—0,083 *мм*. Диаметр головного конца константен и равен 0,012 *мм*. Длина пищевода—0,806—0,905 *мм*, максимальная ширина его в задней части—0,038—0,048 *мм*. Расстояние шейных сосочков от головного конца равно 0,304—0,334 *мм*. Нервное кольцо слабо выражено.

Две равных по длине и форме спикулы, коричневого цвета в задней половине, более светлые в своей проксимальной части. Длина спикулы—0,203 0,218 *мм*. Спикулы очень стройные и при обычном их расположении заметно постепенное утончение к заднему, дистальному концу. Однако, если рассматривать их в несколько повернутом к боковой стороне положении, а также при микроскопировании

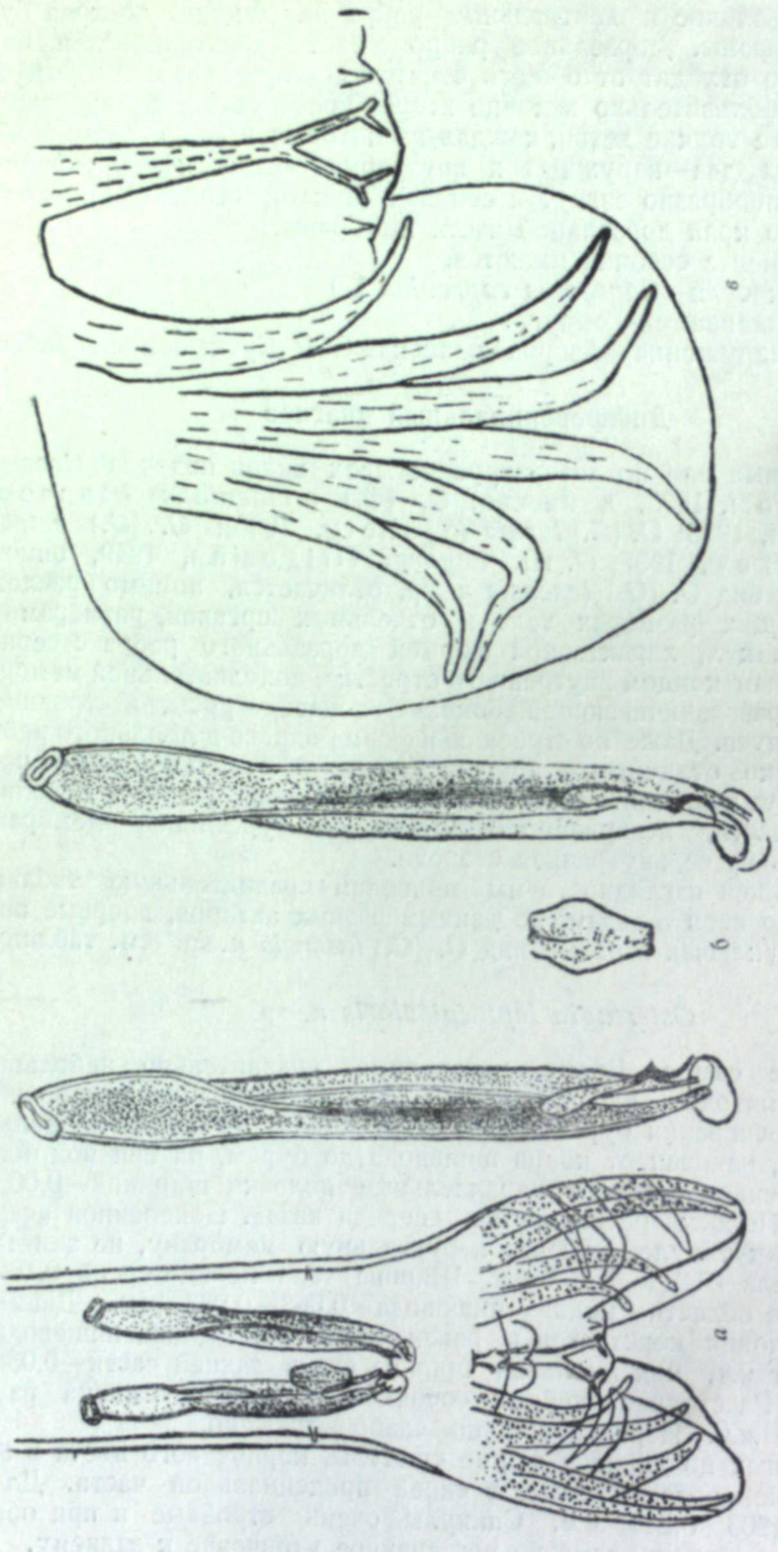

Рис. 3

Ostertagia leptospicularis n. sp. ♂

а — задний конец; *б* — спикулы и губернакулум; *в* — ребра бурсы

выдавленных из тела спикул, когда заметна внутренняя мембрана, тянущаяся вдоль спикулы, они имеют почти одинаковую ширину на всем протяжении, за исключением самого дистального конца. На расстоянии 0,162—0,167 *мм* от проксимального конца они разветвляются на три отростка каждая. Один из этих отростков представляет собою продолжение тела спикулы и является боковым отростком. Другой, более тонкий и менее хитинизированный отросток тянется по внутренней стороне спикулы, параллельно боковому отростку, и, не доходя до башмачка бокового отростка, загибается сильно хитинизированным, почти черным крючком вогнутой стороной в межспикулярное пространство. Крючки обеих спикул часто расположены своими углублениями один против другого и при рассмотрении их (в особенности с дорзальной стороны) имеют очень характерную для вида форму рассеченного круга. Третий, наиболее тонкий, отросток, имеющий острый конец, направлен вдоль бокового отростка и заканчивается на уровне башмачка. Поэтому при рассмотрении несколько повернутой набок спикулы край бокового отростка кажется двойным.

Губернакулум ракетовидной формы, прозрачный, светложелтого цвета. Длина губернакулума—0,033—0,035 *мм*. Наибольшая ширина губернакулума в средней части—0,012—0,015 *мм*.

Ребра бурсы имеют обычное для рода *Ostertagia* расположение. Дорзальное ребро, длиной 0,086 *мм*, в конце второй трети своей длины разветвляется на две тонких ветви, каждая из которых, в свою очередь, также бифурцирует на два небольших отростка. Наружный отросток короче внутреннего, который под некоторым углом направлен к краю мембраны дорзальной лопасти, имеющей характерную форму. Края мембраны против внутренних отростков ветвей дорзального ребра темнее и просвечивают в виде двух черточек; далее справа и слева от наружных отростков дорзального ребра мембрана образует некоторую вырезку, по внутренней стороне которой кутикула просвечивает в виде не очень острого шипа. Длина остальных ребер бурсы такова: наружнодорзального—0,114 *мм*, переднелатерального—0,165 *мм*, среднелатерального и заднелатерального—0,177 *мм*, латеро-вентрального—0,114 *мм*. Латеро-вентральное ребро у всех экземпляров образует характерный изгиб перед направлением к концу вентро-вентрального ребра. Наружно-дорзальное, латеро-вентральное и вентро-вентральное ребра не доходят до самого края бурсальной мембраны. Пребурсальные сосочки имеются.

Хозяин—косуля (*Capreolus capreolus* L.).

Место локализации—сычуг.

Место обнаружения—Азербайджанская ССР (Куткашенский район).

Дифференциальный диагноз

От всех известных нам по литературе видов рода *Ostertagia* описываемый вид отличается, помимо расхождений в общих размерах тела и отдельных органов, размерами и более стройной формой спикул, наличием характерного крючковидно-загнутого отростка на внутренней стороне спикул, формой и размерами губернакулума, характерным разветвлением дорзального ребра, которое в отличие от других видов имеет не три, а два отростка на конце каждой своей ветви, формой дорзальной лопасти мембраны бурсы, строением полового конуса. Описываемый вид по стройной форме и разветвлению спикул походит на *O. circumcincta* (Stadelman, 1894) и на *O. grühneri* Skrjabin, 1929. Однако у *O. circumcincta* длина спикул варьи-

рует в пределах 0,28—0,42 *мм*, у вновь описываемого вида спикулы имеют длину 0,203—0,218 *мм*. Кроме того, третий отросток у *O. circumcincta* не всегда заметен, а у описываемого нового вида он хорошо выражен, средний же отросток имеет очень характерный загнутый крючком конец. Не похожи и губернакулумы обоих видов. Внутренний отросток ветви у *O. circumcincta* расщеплен, а у нашего вида не имеет такого расщепления.

Спикулы *O. grühneri* не так стройны, как у нашей формы, и меньше длиной (0,17—0,18 *мм*), чем у описываемого вида (0,203—0,218 *мм*). У *O. grühneri* губернакулум не обнаружен, а у нового вида он хорошо выражен и имеет характерную форму. На конце внутренних отростков спикул у *O. grühneri* нет крючков, тогда как у описываемого вида это является характерным признаком.

ЛИТЕРАТУРА

1. Г. А. Григорян—Паразитические черви безоаровых коз Армении. Труды АрмНИВИ, вып. VI, 1949.
2. Е. П. Пушменков—К фауне трихостронгилид сычуга северных оленей. Сборник, посвященный 30-летию научно-педагог. и общ. деятельности акад. К. И. Скрябина. Изд. ВАСХНИЛ, Москва, 1937.
3. К. И. Скрябин и И. В. Орлов—Трихостронгилидозы жвачных. Сельхозгиз, М.—Л., 1934.
4. L. Travassos—Revisão do Familia Trichos'tongylidae Leiper, 1912, Monographias do Instituto Oswalolo Cruz, № 1. Rio de Janeiro, 1937.

С. М. Әсәдов

Азәрбайҹанда трихостронгилидләр фаунасынын ҹүйүрдә паразитлик эдән нөвләринин өйрәнилмәсинә даир

ХҮЛАСӘ

Мүәллиф бу мәгаләдә 1952-ҹи илин январ айында Азәрбайҹан ССР-ин Гутгашын районунун Лаза кәнди яхынлығында овланыб, һелминтоложи ҹәһәтдән тәдгиг эдилән бир ҹүйүрүн (*Capreolus capreolus* L.) гурсағында тапылмыш трихостронгилидләр ичәрисиндә 2 ени нөв олдуғуну көстәрир вә онлары тәснифат ҹәһәтдән тәсвир эдир. Тапылмыш һәр 2 нөв сап гурдларын *Strongylata* (Railliet et Henry, 1913) ярымдәстәсинин *Trichostrongylidae* (Leiper, 1908), Cram, 1927 фәсиләсиндән олуб, тәкликдә бу фәсиләнин *Ostertagia* Ransom 1913, ҹинсинин 2 ярымҹинсинә, даһа доғрусу *Grosspiculagia* Orloff, 1933 вә *Ostertagia* Ransom, 1907 ярымҹинсләринә аиддир.

Бу нөвләрдән бири мәгаләдә *Ostertagia* (*Grosspiculagia*) *lasensis* n. sp.; о бири исә *Ostertagia leptospicularis* n. sp. ады илә тәсвир эдиләрәк, онларын шәкилләри, өлчүләри вә дикәр нөвләрдән фәргләнмә әламәтләри көстәрилир.

Ostertagia (*Grosspiculagia*) *lasensis* n. sp. өз спикулалары вә губернакулумунун шәкли вә өлчүсү илә, һабелә ҹинси конусу вә дорзал габырғасынын гурулушу илә дикәр нөвләрдән фәргләнир. Бу органлар ялныз һәмин нөвә мәхсус олан шәкилдәдир. Даһа әяни олмаг үчүн мәгаләдә хүсуси ҹәдвәл верилир вә бу ҹәдвәлдә һәмин ени нөв *O.* (*G.*) *lyrata* (Sjöberg, 1926); *O.* (*G.*) *occidentalis* (Ransom 1907), Orloff 1933, *O.* (*G.*) *petrovi* Puschmenkov, 1937; *O.* (*G.*) *aegargi* Grigorjan, 1949 нөвләри илә мүгайисә эдилир (шәкилләрә вә ҹәдвәлә бах).

Тәсвир эдилән икинҹи ени нөв *Ostertagia leptospicularis* n. sp. дә һәмчинин үмуми өлчүләри, спикулаларынын вә губернакулумунун шәкли вә өлчүсү илә дикәр нөвләрдән фәргләнир. Мүәллиф бу нөвү фәргләнмә әламәтләри ҹәһәтдән *O. circumcincta* (Stadelman. 1894) вә *O. grühneri* (Skrjabin, 1929) нөвләри илә мүгайисә эдир.

АЗӘРБАЙҸАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
№ 1, 1953

МУРАДХАН ҸАҺАНКИРОВ

ДИЛИН ИНКИШАФЫ ҺАГГЫНДА СТАЛИН ТӘ'ЛИМИ

Дилин инкишафы мәсәләси кениш вә чохҹәһәтли бир темадыр. Бу теманын бүтүн ҹәһәтләрини бир мәгаләдә әһатә этмәк чәтиндир. Дилин инкишафыны аз-чох әһатәли бир шәкилдә вермәк үчүн дәрин тәдгигат апармаг вә бөйүк һәҹмли әсәрләр язмаг лазымдыр. Лакин мән бурада бу мәсәләнин ялныз бир ҹәһәтинә, ҹәмиййәтин инкишафы илә әлагәдар олараг, үмумиййәтлә дилин инкишафы мәсәләсинин марксизм-ленинизм классикләри, хүсусән Сталин йолдаш тәрәфиндән неҹә гоюлмасы ҹәһәтинә тохунаҹағам.

Сталин йолдаш дилчилийин бир сыра проблематик мәсәләләрини мүәййәнләшдирдийи кими, дилин тарихи инкишаф просесини, дахили инкишаф ганунларыны вә бунларла әлагәдар олан дикәр әсас мәсәләләрини дә айдынлашдырыб һәлл этмишдир.

Сталин йолдаш көстәрир ки, дил ону ярадан инсан ҹәмиййәти илә сых сурәтдә бағлы олараг инкишаф эдир. Инсан ҹәмиййәти инкишаф этдикҹә, дил дә онунла бирликдә инкишаф эдиб тәкмилләшир.

Лакин дил илә ону ярадан инсан ҹәмиййәтинин инкишафында фәргли ҹәһәтләр дә вардыр. Бу, әсасән ондан ибарәтдир ки, бир ҹәмиййәт формасы инкишаф эдиб башга бир формая кечдийи һалда, дил әсасән әввәлдә олдуғу кими галыр вә башга бир формая кечмир.

Демәли, инсан ҹәмиййәти формаларынын инкишаф эдиб дәйишмәси мөвҹуд дилин дәйишмәсинә дейил, онун (мөвҹуд дилин) инкишаф этмәсинә: луғәт тәркибинин зәнкинләшмәсинә вә грамматик гурулушунун сәлисләшиб тәкмилләшмәсинә сәбәб олур.

* *

Мә'лум олдуғу үзрә, ибтидан инсан ҹәмиййәти тәдриҹән инкишаф этмишдир. Инкишаф просесиндә әмәк саһәләри дә тәдриҹән артыб кенишләнир вә мүрәккәбләширди. Инсанлар арасында кет-кедә ҹинс вә яша көрә мүхтәлиф олан әмәк бөлкүсү яранырды. Әлдә эдилмиш әмәк мәһсулларыны бөлүшдүрәркән әмәк просеси харичиндә дә данышыға эһтияҹ һисс эдилирди. Әлдә эдилмиш шейләр вә онларын бөлкүсү һаггында инсанлар фикирләрини әмәк просеси харичиндә дә бир-бирләринә билдирмәк истәйир, бир-бири илә үнсиййәти кенишләндирмәк эһтияҹыны һисс эдирдиләр. Белә бир үнсиййәт эһтияҹы онлары даһа кениш өлчүдә данышмаға сөвг эдирди. Иҹтимаи әмәйин кет-кедә әлдә эдилән ени саһәләри вә ени шәраит тәфәккүрлә билаваситә әлагәдар олан вә демәк олар ки, онунла бир заманда әмәлә кәлмәйә башлаян нитгин инкишафына чох бөйүк көмәк эдирди. Бу дөврдә артыг дүшүнҹә

вә нитг әмәк просеси илә сых бағлы олмагдан санки кет-кедә араланырды. Инсанларда тәдричән вә нәзәрә чарпмадан абстракт фикирләри ифадә этмәк габилиййәти әмәлә кәлир вә инкишаф эдирди. Инсанлар әмәклә билаваситә әлагәдар олан шейләрлә янашы әмәклә билаваситә әлагәдар олмаян шейләр һаггында да тәдричән дүшүнмәйи вә данышмағы өйрәнмәйә башлайырдылар. Истеһсалын кетдикчә зәнкинләшән ени саһәләри вә ени һадисәләрлә таныш олмаг нәтичәсиндә инсанларда ени анлайышлар яраныр, буну ифадә этмәйә бөйүк эһтияч һисс эдилир вә беләликлә дә, дил кетдикчә зәнкинләшиб инкишаф эдирди. Ф. Энкелс языр: „Бейнин вә она табе олан һиссләрин, кетдикчә даһа чох айдынлашан шүурун, абстраксия вә әгли нәтичә чыхармаг бачарығынын инкишафы әмәйә вә дилә әкс тә'сир көстәрәрәк бунларын һәр икисинә даһа да инкишаф этмәләри үчүн кетдикчә ени-ени тәканлар вермишдир. Давам эдән бу инкишаф, инсанын меймундан тамамилә айрылдығы замандан сонра һеч дә гуртармамышдыр, әксинә, бундан сонра да ирәлиләмишдир...“[1].

Ибтидаи инсанларын тәсәввүр даирәси дар олдуғуна көрә, онлар өзләрини әһатә эдән аләми дәрк эдә билмир, мүхтәлиф һадисәләрдән нәтичә чыхармағы бачармырдылар. Буна көрә гәдим инсанларын нитгләриндә дә абстракт сөзләр вә бунунла әлагәдар абстракт тәфәккүр, демәк олар ки, йох иди. Лакин тәбии артым, әввәлки территорияларда яшамаг үчүн әлдә эдилән мәһсулларын гуртармасы вә я азалмасы, чәмиййәт үзвләринин яшамасы үчүн лазым олан минимум мадди не'мәтләрин әлдә эдилә билмәмәси вә бунун кими бир сыра эһтиячлар инсанлары мүхтәлиф васитәләрдән истифадә этмәк зәрурәти гаршысында гоюрду. Инсанлар әввәлки территориялары тәрк эдир, даһа әлверишли ени ерләр тутурдулар.

Ф. Энкелс көстәрир ки, ени территорияларын иглим башгалығы, әввәлкиләрә охшамаян мүхтәлиф һадисәләрлә растлашмаг инсанлары ени әмәк фәалиййәти илә мәшғул олмаға мәчбур эдир. Әввәлләр гейришүури вә я думанлы шәкилдә көрүлмүш бир ишин файдасыны онлар сонра анламаға башлайырдылар. Инсанларын өз һәят шәраитләрини яхшылашдырмаг уғрунда апардыглары мүбаризә онларын тәсәввүр вә анлайыш даирәсини кет-кедә даһа да кенишләндирирди. Бүтүн бунлар инсанларда кет-кедә абстракт тәфәккүр вә абстракт нитгин яранмасына вә инкишафына көмәк эдирди. Ф. Энкелс дейир: „Әлин, нитг органларынын вә бейнин нәинки һәр кәсдә айрылыгда, һабелә чәмиййәтдә дә биркә фәалиййәти сайәсиндә инсанлар кетдикчә даһа мүрәккәб ишләр көрмәк, гаршыларына даһа йүксәк мәгсәдләр говмаг вә бу мәгсәдләрә наил олмаг бачарығы әлдә этмишләр... Овчулуға вә малдарлыға әкинчилик, сонра да әйирмә, тохучулуг, метал э'малы, сахсычылыг вә кәмичилик әлавә олунмушдур. Тичарәт вә сәнәтләрлә бәрабәр, нәһайәт, инчәсәнәт вә элм мейдана кәлмишдир; тайфалардан милләтләр вә дөвләтләр әмәлә кәлмишдир. Һүгуг вә сиясәт, онларла бирликдә исә, инсан варлығынын инсанын бейниндә фантастик ин'икасы олан дин мейдана кәлмишдир. Һәр шейдән әввәл бейнин мәһсуллары кими мейдана чыхан вә инсан чәмиййәтләри үзәриндә һөкмран бир шей кими көрүнән бүтүн бу әмәлә кәлмиш һаллар гаршысында, ишләк әлин даһа садә мәһсуллары арха плана кечмишдир... Мәдәниййәтин сүр'әтли инкишафынын бүтүн хидмәтини баша, бейнин инкишаф вә фәалиййәтинә иснад вермәйә башламышдылар. Инсанлар

[1] Ф. Энкелс—Меймунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәйин ролу. Бакы, Азәрнәшр, 1952, сәһ. 8.

өз һәрәкәтләрини өзләринин тәләбаты илә изаһ этмәк әвәзинә, бунлары өз тәфәккүрләри илә изаһ этмәйә адәт этмишләр...“[1].

Ф. Энкелс „Лүдвиг Фейербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону“ әсәриндә дә долайы йолла бу мәсәләдән бәһс эдәркән языр: „әгли инкишафын кедишиндә тамамилә тәбии олан абстраксия просеси,—аз гала демишдим дестиллә просеси,—нәтичәсиндә инсанларын башында [„идеал чәһдләр“] „мейдана кәлмишдир“[2].

Тәфәккүр просеси дил илә билаваситә әлагәдар олдуғуна вә о, башлыча олараг, „дил материаллары әсасында“ ярандығына көрә, бүтүн бу „идеал чәһдләр“, һәр шейдән әввәл, шүбһәсиз, дил илә ифадә олунур вә абстракт тәфәккүрүн ифадә формасы олан абстракт нитгин әмәлә кәлмәсинә көмәк эдирди. Һәр бир һадисәдән мә'налы нәтичәләр чыхара билмәк, конкрет һадисәләри үмумиләшдирә билмәк вәрдиши әлдә этмәк, шүбһәсиз, шүур вә дил инкишафынын даһа сонракы дөврләринә аиддир. Абстрактлашдырма дилдә, хүсусилә дилин грамматик гурулушунда өзүнү даһа айдын көстәрир. Абстрактлашма просеси һансы дилдә даһа чох мүкәммәл кетмишсә, һәмин дили абстрактлашма просеси мүкәммәл кетмәмиш олан дилләрдән даһа чох инкишаф этмиш бир дил һесаб этмәк олар.

Сталин йолдаш көстәрир ки, „Грамматика, инсан тәфәккүрүнүн узун сүрән абстрактлашдырма фәалиййәтинин нәтичәсидир, тәфәккүрүн чох бөйүк мүвәффәгиййәтләринин көстәричисидир“[3].

Сталин йолдашын дилә, хүсусән дилин грамматикасына вердийи бу фәлсәфи классик анлайыш, абстрактлашдырма һадисәсинин дил вә тәфәккүрдә сонракы бир һадисә вә узун мүддәтли бир инкишаф просеси мәһсулу олдуғуну айдын көстәрир. Лакин бу инкишаф мүхтәлиф халгларда заман, мәкан вә шәраитә көрә мүхтәлиф олмушдур.

Ф. Энкелс языр: „... мүхтәлиф халгларда вә мүхтәлиф дөврләрдә дәрәчә вә истигамәт э'тибарилә мүхтәлиф олан бу инкишаф (йә'ни, „абстраксия вә әгли нәтичә чыхармаг бачарығынын инкишафы“—*М. Ч.*) керийә доғру кедән ерли вә мүвәггәти һәрәкәтләр үзүндән бә'зән һәтта кәсилмишсә дә, һазыр инсанын мейдана кәлмәси нәтичәсиндә әлавә бир ени үнсүр—*чәмиййәт* әмәлә кәлдийинә көрә, бир тәрәфдән ени гүввәтли бир тәкан, дикәр тәрәфдән исә, даһа мүәййән бир истигамәт алараг, бүтүнлүкдә гүввәтли аддымларла ирәлиләмишдир“[4].

Сталин йолдаш Ф. Энкелсин бу фикрини даһа да инкишаф этдирәрәк көстәрир ки: „Истеһсалын даһа да инкишаф этмәси, синифләрин мейдана чыхмасы, әлифбанын мейдана чыхмасы, өлкәни идарә этмәк үчүн аз-чох мүнтәзәм язышмая эһтиячы олан дөвләтин яранмасы, мүнтәзәм язышмая даһа бөйүк эһтиячы олан тичарәтин инкишаф этмәси, чап дәзкаһынын мейдана чыхмасы, әдәбиййатын инкишаф этмәси—бүтүн бунлар дилин инкишафында бөйүк дәйишикликләр әмәлә кәтирди. Бу мүддәтдә тайфа вә халглар парчаландылар вә бир-бириндән узаглашдылар, гарышдылар вә чарпазлашдылар, сонралар исә милли дилләр вә дөвләтләр мейдана чыхды, ингилаби чеврилишләр

[1] Ф. Энкелс—Меймунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәйин ролу. Бакы, Азәрнәшр, 1952, сәһ. 11—12.

[2] Ф. Энкелс—Лүдвиг Фейербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону. ҮИК (б) П МК янында МЭЛИ Азәрбайчан филиалынын нәшри, Бакы, 1948, сәһ. 15. Әлавә сәһ. 22.

[3] И. Сталин—Марксизм вә дилчилик мәсәләләри. Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 24.

[4] Ф Энкелс—Меймунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәйин ролу. Бакы, Азәрнәшр, 1952, сәһ. 8.

олду, көһнә ичтимаи гурулушлары ениләри әвәз этди. Бүтүн бунлар дилдә вә онун инкишафында даһа чох дәйишикликләр әмәлә кәтирди"[1].

Беләликлә, марксизм-ленинизм классикләри өзләринин бир сыра әсәрләриндә ери кәлдикчә дил мәсәләләриндән дә бәһс этмиш, онун айры-айры чәһәтләрини һәлл этмиш, бу чәһәтләрдән бири олан дилин инкишаф просесини дә айдынлашдырмышлар. Сталин йолдаш өзүнүн билаваситә дилә һәср этдийи „Марксизм вә дилчилик мәсәләләри" адлы даһиянә әсәриндә исә дилчилийин бир сыра мүһүм вә проблематик мәсәләләрини дәриндән тәһлил эдәрәк, марксизм мүддәаларыны даһа да инкишаф этдирмиш, дил элминин ени тә'лимини яратмагла марксизм-ленинизм хәзинәсини даһа да зәнкинләшдирмишдир. Сталин йолдаш, бу тә'лимләрдән бири олмаг э'тибарилә дилин инкишаф просесини вә инкишаф истигамәтини дә элми дәлилләрлә көзәл сурәтдә мүәййәнләшдирмиш, дәринләшдирмиш вә бунунла да совет дилчилийини, Марр вә онун „шакирдләри" тәрәфиндән ярадылмыш дурғунлуг һалындан хилас этмишдир.

* * *

Марр вә онун „шакирдләри" дили үстгурум һесаб этдикләриндән дилин синфи олдуғу нәтичәсинә дә кәлир, үстгурума вә синифләрә аид олан хүсусиййәтләри эйнилә вә механики шәкилдә дилә дә тәтбиг эдирдиләр. Буна көрә дә онлар белә һесаб эдирдиләр ки, үстгурум, ону ярадан базислә бирликдә дәйиширкән, дил дә базис вә үстгурума уйғун олараг дәйишир.

Сталин йолдаш дилин инкишафында Маррын вә онун ардычылларынын бу антимарксист мүддәаларыны ифша эдәрәк көстәрир ки, дил, үстгурум олмадығы кими, синфи дә дейилдир. Чүнки үстгурум вә үстгуруму доғуран базис бир ичтимаи-игтисади дөврүн мәһсулу олдуғу һалда, дил бир сыра ичтимаи-игтисади дөврләрин мәһсулу олуб, һәлә бәшәриййәтин синифләрә бөлүнмәдийи ибтидаи-ичма, гәбилә гурулушундан да әввәл башлаяраг йүзләрлә инсан нәслинин сә'йи илә яранмыш, чәмиййәтин синифләрә бөлүндүйү бир сыра ичтимаи-игтисади дөврләр бою йүзләрлә нәсилләрин сә'йи илә үмумхалг дили кими инкишаф этдирилиб, һазыркы сәвиййәйә йүксәлдилмишдир.

Тайфа вә халгларын парчаланыб айрылмалары вә гарышыб бирләшмәләри просесиндә дә, гәбилә дилләриндән тайфа дилләринә, тайфа дилләриндән халг дилләринә, халг дилләриндән милли дилләрә доғру инкишаф просесиндә дә дил, үнсиййәтин ән мүһүм васитәси олмуш, һеч бир фәрг гоймадан бүтүн синифләрә эйни дәрәчәдә хидмәт этмиш вә мүхтәлиф синифләрдән олан бүтүн халг тәрәфиндән инкишаф этдирилмишдир.

Сталин йолдаш языр: „Гәбилә дилләриндән тайфа дилләринә, тайфа дилләриндән халг дилләринә, халг дилләриндән милли дилләрә доғру инкишафа кәлдикдә,—чәмиййәтдә инсанлар арасында үнсиййәт васитәси олан дил, өз инкишафынын бүтүн мәрһәләләриндә һәр ердә чәмиййәт үчүн үмуми вә ваһид дил олуб, чәмиййәт үзвләринин ичтимаи вәзиййәтиндән асылы олмаяраг онлара эйни дәрәчәдә хидмәт этмишдир"[2].

Сталин йолдаш көстәрир ки, әлбәттә, чәмиййәт инкишаф этдикчә, чәмиййәтин көһнә игтисади гурулушу әвәзинә ениләри ярандыгча, игтисади гурулушун дәйишмәсилә әлагәдар олараг, көһнә үстгурумларын әвәзинә ениләри ярандыгча,—бүтүн бу дәйишмәләр тәбии олараг

[1] И. Сталин—Марксизм вә дилчилик мәсәләләри. Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 26—27.

[2] Енә орада, сәһ. 10—11.

дилин инкишафына: онун лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсинә, грамматик гурулушунун тәкмилләшмәсинә көмәк этмишдир. Лакин бу дәйишмәләрин һеч бири мөвчуд дили дәйишдирә билмәмиш, онун грамматик гурулушуну, әсас лүғәт фондуну дәйишдирә билмәмишдир. Бунун сәбәби исә дилин үмумхалг дили кими бүтүн халга, онун бүтүн синифләринә эйни дәрәчәдә хидмәт этмәси, бүтүн дөврләрдә үнсиййәт үчүн там ярарлы бир васитә олмасыдыр. Айдындыр ки, ярарлы олан бир шейи дәйишдирмәйә һеч бир эһтияч йохдур. Сталин йолдаш языр: „Дил, чәмиййәтин мөвчуд олдуғу бүтүн дөврдә давам эдән ичтимаи һадисәләрдәндир. О, чәмиййәтин яранмасы вә инкишафы илә бәрабәр яраныр вә инкишаф эдир. Чәмиййәт өләндә дил дә онунла бирликдә өлүр. Чәмиййәт харичиндә дил йохдур. Буна көрә дә дили вә онун инкишаф ганунларыны ялныз о заман баша дүшмәк олар ки, дил чәмиййәтин тарихи илә, өйрәнилән дилин мәнсуб олдуғу халгын, бу дили яратмыш олан вә бу дилдә данышан халгын тарихи илә мөһкәм әлагәдар сурәтдә өйрәнилсин"[1].

Бурадан айдын көрүнүр ки, дил инсан чәмиййәтинин яранды дөврдән мөвчуд олмагла, инсанларын өзү тәрәфиндән ярадылмыш вә чәмиййәтин инкишаф тарихинә тамамилә уйғун олараг инкишаф этмишдир. Буна көрә дә бир халгын тарихини дүзкүн өйрәндикдә онун дил инкишафы тарихини дә дүрүст өйрәнмәк олар вә я әксинә, бир халгын дил тарихини дүзкүн тәдгиг эдәркән, о халгын нечә яраныб инкишаф этмәси тарихини дә дүрүст өйрәнмәк мүмкүндүр.

Дили үстгурум һесаб этмәк, дили үстгурум категориялары илә эйниләшдирмәк Марры вә онун „шакирдләрини" дилин стадиал инкишаф нәзәриййәсинә кәтириб чыхармышды. Марр вә онун ардычыллары белә һесаб эдирдиләр ки, дил дә ичтимаи-игтисади базис вә онун үстгуруму кими ингилаби йолла дәйишир, бир кейфиййәтдән башга бир кейфиййәтә кечир. Сталин йолдаш Маррын вә ардычылларынын бу вулгар материалист нәзәриййәсини дә алт-үст эдәрәк марксизм фәлсәфәсиндә илк дәфә олараг айдынлашдырды ки, дил ингилаби йолла—партлайышлар йолу илә дейил, тәкамүл йолу илә инкишаф эдир. Сталин йолдаш дейир: „...дилин дә үстгурум кими: мөвчуд оланын мәһв олмасы вә енинин яранмасы йолу илә инкишаф этдийини дүшүнмәк бөйүк сәһв оларды. Дил һәгигәтдә, мөвчуд дилин мәһв олмасы вә ени дилин яранмасы йолу илә дейил, мөвчуд дилин әсас үнсүрләринин кенишләнмәси вә тәкмилләшмәси йолу илә инкишаф этмишдир. Һәм дә дилин бир кейфиййәтдән дикәр кейфиййәтә кечмәси партлайыш йолу илә дейил, бир дәфәдә көһнәнин мәһв олмасы вә ененин яранмасы йолу илә дейил, дилин ени кейфиййәти, ени гурулушу үнсүрләринин тәдричән вә узун мүддәт топланмасы йолу илә, көһнә кейфиййәт үнсүрләринин тәдричән өлүб кетмәси йолу илә олмушдур"[2].

Сталин йолдашын бу көстәришләринин әһәмиййәти, ялныз дилин инкишаф йолуну дүзкүн мүәййән этмәклә мәһдудлашмыр, бу көстәришләр һәм дә үмумән чәмиййәт вә онун яратдығы мәдәниййәт тарихиндә дә инкишафын ики формасынын—тәкамүл вә ингилаб йолу илә инкишаф формаларынын гаршылыглы тә'сир анлайышыны мүәййәнләшдирир вә дәринләшдирир.

Сталин йолдаш дилә мәһз ярадычы марксизм нөгтейи-нәзәриндән янашдығына көрә, онун һаггында там доғру нәтичәләр чыхармыш вә

[1] И. Сталин—Марксизм вә дилчилик мәсәләләри. Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 21—22.

[2] Енә орада, сәһ. 27.

бунунла да партлайыш йолу илә дилин дәйишмәсини иддиа эдән Маррын вә онун „шакирдләринин“ вулгар материалист бахышларыны дармадағын этмишдир.

Сталин йолдаш дилин тәдричи инкишафында диалектик ганунауйғунлуғу белә үмумиләшдирмишдир: „Марксизм белә һесаб эдир ки, дил көһнә кейфиййәтдән ени кейфиййәтә партлайыш йолу илә дейил, мөвчуд дилин мәһв олмасы вә ени дил яранмасы йолу илә дейил, ени кейфиййәт үнсүрләринин тәдричән топланмасы йолу илә, демәли, көһнә кейфиййәт үнсүрләринин тәдричән өлүб кетмәси йолу илә кечир“[1].

Марр вә онун ардычыллары чарпазлашма һадисәсини өзләринин дил һаггында „ени нәзәриййәләриндә“ гиймәтли бир кәшф һесаб эдирдиләр. Маррын чарпазлашма нәзәриййәсинә көрә, бир нечә дилин бирләшәрәк чарпазлашмасы нәтичәсиндә ени бир дил яранырр, һәм дә бу яраныш тәдричлә дейил, бирдән-бирә, эйни бир зәрбәдә, партлайыш йолу илә ени кейфиййәтә кечир вә бунунла да ени бир дил яранмыш олур.

Сталин йолдаш чарпазлашма нәтичәсиндә дилин партлайышларла дәйишмәси һаггында Марр нәзәриййәсинин вулгар материалист маһиййәтини ачыб көстәрәрәк языр: „Дилләрин чарпазлашмасына, бир нечә ил әрзиндә өз нәтичәләрини көстәрән бир дәфәлик һәлледичи зәрбә кими бахмаг олмаз. Дилләрин чарпазлашмасы йүз илләрлә давам эдән узун бир просесдир. Буна көрә бурада һеч бир партлайыш һаггында данышыг ола билмәз“[2].

„Ени дилләрин“ партлайышлар йолу илә „әмәлә кәлмәси“ һаггында Маррын кобуд сәһви, онун дикәр сәһвләри кими, дилин дахили инкишаф ганунларынын, дилин өзүнә мәхсус хүсусиййәтләринин ярадычы марксизм нөгтейи-нәзәриндән тәдгиг эдилә билинмәмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлмишди. Маррын бу сәһви, бир сыра дикәр ичтимаи һадисәләрә тәтбиг эдилә билән ингилаби йолла инкишаф методуну механики сурәтдә дилә тәтбиг этмәк нәтичәсиндә әмәлә кәлмишди.

Сталин тә'diminә көрә, дилин инкишафында чарпазлашма һадисәси үмумиййәтлә узун бир просесдир. Чарпазлашма просеси дилләрин бирдән-бирә дәйишмәсини дейил, көһнә дилләрдән ени дилләр ярадылмасыны дейил, гәбиләләрин, тайфа вә халгларын мүхтәлиф йолларла (я зоракылыгла, я да зоракылыға гаршы мүбаризә мәгсәдилә вә с.) бирләшмәси вә я бирләшдирилмәси нәтичәсиндә дилләрин дә чарпазлашма үсулу илә тәдричән инкишаф этмәсини, әввәлки, мөвчуд галиб дилләрдән биринин даһа да зәнкинләшмәсини, тәкмилләшмә ини вә я әксинә, гәбилә, тайфа вә халгларын гарышмасы илә әлагәдар олараг чарпазлашма просесиндә мәғлуб дилин вә я дилләрин тәдричлә өлүб кетмәсини нәзәрдә тутур.

Сталин йолдаш, Маррын вә онун ардычылларынын ики вә я даһа чох дилин чарпазлашмасы нәтичәсиндә әввәлкиләрә охшамаян тамамилә ени бир дилин яранмасы нәзәриййәсини алт-үст эдәрәк көстәрир ки, „...ики дилин чарпазлашмасы нәтичәсиндә, чарпазлашан дилләрин һеч биринә бәнзәмәйән вә кейфиййәт э'тибарилә онларын һәр бириндән фәргли олан ени бир дил, үчүнчү бир дил әмәлә кәлдийини дүшүнмәк әсла дүзкүн дейилдир. Һәгигәтдә, чарпазлашма заманы адәтән дилләрдән бири галиб чыхыр, өз грамматик гурулушуну сахлайыр, өз әсас лүғәт фондуну сахлайыр вә өз инкишафынын дахили ганунларына әсасән инкишаф этмәкдә давам эдир, дикәр дил исә тәдричән өз кейфиййәтини итирир вә тәдричән өлүб кедир“[3].

[1] И. Сталин—Марксизм вә дилчилик мәсәләләри. Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 28.
[2] Енә орада, сәһ. 29.
[3] Енә орада, сәһ. 29.

Бурадан айдын көрүнүр ки, чарпазлашма һадисәси дилләрин вә дил системләринин дәйишмәсиндән, ени дилләрин вә я дил типләринин яранмасындан бәһс эдә билмәз вә адәтән бу, нәинки лазым дейилдир, һәтта мүмкүн дә дейилдир. Дилчиликдә чарпазлашма һадисәсини ялныз дилин инкишафына, хүсусән онун лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсинә имкан верән васитәләрдән бири һесаб этмәк лазымдыр.

Сталин йолдаш, Маррын дилдә чарпазлашма һадисәсини тәнгид вә ифша этмәк йолу илә чарпазлашма һадисәсинин маһиййәтини айдынлашдырды вә бу һадисәнин дил илә нә дәрәчәдә әлагәдар олдуғуну мүәййәнләшдирди.

Сталин йолдаш көстәрир ки, чарпазлашма заманы мәғлуб олан дилин лүғәт тәркиби һесабына галиб кәлән дилин лүғәт тәркиби „бир гәдәр зәнкинләшир“; лакин мәғлуб дилдән алыныб истифадә эдилән сөзләр галиб дили „зәифләтмир, әксинә, гүввәтләндирир“. Сталин йолдаш, фикрини әсасландырмаг үчүн рус дилини мисал кәтирәрәк көстәрир ки, „тарихи инкишафын кедишиндә бир сыра халгларын дилләри“ рус дили илә чарпазлашмыш вә бу чарпазлашма кедишиндә рус дили һәмишә галиб чыхмышдыр. Әлбәттә, бу да доғрудур ки, чарпазлашма просесиндә „рус дилинин лүғәт тәркиби дикәр дилләрин лүғәт тәркиби һесабына артмыш“, лакин бу артым рус дилини зәифләтмәмиш, әксинә, даһа да зәнкинләшдирмиш вә гүввәтләндирмишдир.

Сталин йолдаш, фикрини тамамлаяраг көстәрир ки, чарпазлашма просесиндә дикәр дилләрин лүғәт тәркибиндән кечән сөзләр рус дилинин милли орижиналлығына һеч бир зәрәр тохундурмамышдыр, „. . . чүнки рус дили өз грамматик гурулушуну вә әсас лүғәт фондуну сахлаяраг өз инкишафынын дахили ганунларына әсасән ирәлиләмәкдә вә тәкмилләшмәкдә давам этмишдир“[1].

Рус дилинин инкишафы һаггында Сталин йолдашын бу гиймәтли көстәришини бир сыра милли дилләрин, о чүмләдән Азәрбайчан дилинин инкишафына да аид этмәк лазымдыр.

* * *

Совет алимләринин фикринчә, дүняда дилләрин сайы 2000-дән чохдур.[2] Бә'зи алимләр күман эдирдиләр ки, лап гәдим заманларда дилләрин сайы индикиндән дә чох олмушдур. Әлбәттә, бу фикирлә разылашмаг олмаз; чүнки лап гәдимдә, йә'ни инсан чәмиййәтләринин вә дилләринин әмәлә кәлдийи дөврләрдә инсан чәмиййәтләринин, дүнянын һәр тәрәфинә сәпәләнмиш бир вәзиййәтдә олдуғуну тәсәввүр этмәк чәтиндир вә я дүнянын инди бизә мә'лум олан һәр еринд ә инсан чәмиййәтләринин ярандығы һәләлик һеч бир тарихи элми дәлилләрлә сүбут эдилмәмишдир. Әксинә, илк инсан сүрүләринин мүәййән бир әразидә яшамасы һаггында марксизм-ленинизм классикләринин айры-айры гейдләри вардыр: мәсәлән, Ф. Энкелс „Меймунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәйин ролу“ адлы әсәриндә көстәрир ки, „Бир чох йүз мин илләр бундан габаг, ерин инкишафында кеологларын үчүнчү дөвр адландырдыглары дөврүн һәлә дүрүст мүәййән эдилә билмәйән бир заманында, тәгрибән бу дөврүн ахырларына яхын, исти гуршағын һарасында исә—чох эһтимал ки, индики Һинд океанынын дибинә чөкмүш олан кениш бир гит'әдә—олдугча инкишаф этмиш

[1] И. Сталин—Марксизм вә дилчилик мәсәләләри. Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 30.
[2] Фәлсәфә элмләри намизәди А. Г. Спиркин өзүнүн Үмумиттифаг сияси вә элми биликләри яян чәмиййәт тәрәфиндән чап этдирдийи „Вопросы языка и мышления в свете работ И. В. Сталина по языкознания“ адлы китабчасында гейд эдир ки, дүняда мүхтәлиф дилләрин сайы 3000-ә гәдәр һесабланмышдыр („Правда“ нәшриййаты, 1951, сәһ. 28).

инсанабәнзәр меймунлар чинси яшайырмыш"[1]. Энкелсә көрә, һәмин „инсанабәнзәр меймунлар" инсанларын әчдадлары олмушлар. Ф. Энкелсин бу көстәришиндән айдын олур ки, чох гәдим дөврдә инсан чәмиййәтләри дүнянын һәр ериндә дейил, әввәлчә айры-айры саһәләрдә инкишаф едә биләрди, чүнки инсан чәмиййәтләринин яранмасы вә инкишаф этмәси үчүн лап гәдим дөврләрдә дүнянын һәр ериндә эйни дәрәчәдә әлверишли шараит дә йох имиш. Буна көрә дә инсан чәмиййәтләринин дүнянын һәр ериндә дейил, иглими гыша вә яя бөлүнмәйән мүәййән ерләрдә ярандығыны фәрз этмәйә даһа чох эһтимал вардыр[2]. Белә ерләрдә яранан инсан чәмиййәтләринин сайы да, тәбии бир һал олараг, чох ола билмәзди. Әлбәттә, инсан чәмиййәтләринин сайы аз олдугда онларын дилләринин сайы да аз олмалы иди[3].

Лакин инсанларын вә инсан чәмиййәтләринин мин илләрлә давам эдән инкишафынын сонракы дөврләриндә, Ф. Энкелсин көстәрдийи кими, тәбии артым, әввәлки территорияларын дарысгаллығы, тәбии мадди не'мәтләрин гуртармасы вә я азалмасы инсанлары груплар һалында ени территориялара кечмәйә мәчбур эдирди. Әввәлкиндән фәргли олан ени шараитдә инсанлар ени әмәк саһәләри вә ени һадисәләрлә гаршылашырдылар ки, бу да онларын дил вә тәфәккүрләрини инкишаф этдирмәйә билмәзди. Беләликлә, фәрз этмәк мүмкүндүр ки, чох узун мүддәт давам эдән гәдим дөврләрдә инсан чәмиййәтләринин сайына уйғун олараг, бир-биринә яхын вә я узаг олан дилләр кейфиййәтчә инкишаф этдийи кими, кәмиййәтчә дә чохалмалы иди.

Демәли, инсан чәмиййәтинин, о чүмләдән дилин инкишафынын сонракы дөврләриндә инсанлар, үзвләринин сайы чох олмаян, лакин групларынын сайы чох олан сүрүләр һалында яшайырмышлар; тәбии һал олараг, айры-айры дәстәләрлә яшаян инсан сүрүләри арасында әлагә я йох дәрәчәсиндә, я да чох зәиф имиш. Индики халг вә милләтләрин сайына нисбәтән мигдары чох күман эдилән инсан сүрүләринин һәр бириндә дил мүәййән дәрәчәдә вә мүәййән мә'нада мүстәгил инкишаф этмәли вә буна көрә дә дилләрин сайы сүрүләрин сайына бәрабәр олмалы иди. Ф. Энкелс бу дөврү „инсан нәслинин ушаглығы" адландырмышдыр.

Инсанларын өз яшайышлары уғрунда, мадди не'мәтләр әлдә этмәк уғрунда тәбиәтлә апардыглары мүбаризә онлары кет-кедә даһа бөйүк чәмиййәтләрдә бирләшмәйә сөвг эдирди. Бунунла да үзвләринин сайы аз олан бир чох инсан сүрүләриндән, үзвләринин сайы чох олан гәбиләләр әмәлә кәлир вә бир чох айры-айры „сүрү дилләри", тәдричән ваһид „гәбилә дилләриндә" бирләшмәйә башлайырды. Эйни инкишаф ганунуна әсасән сонралар бир чох гәбиләләрин бирләшмәсиндән тайфалар әмәлә кәлди, гәбилә дилләри дә буна уйғун олараг, тайфанын үзвләри үчүн үмуми вә ваһид олан тайфа дилләринә доғру инкишаф этди. Даһа сонралар тайфаларын бирләшмәсиндән халглар яранды вә тайфа дилләри халг үчүн ваһид олан үмумхалг дилинә доғру инкишаф этди. Нәһайәт, халгларын инкишафындан милләтләр әмәлә кәлди вә халг дилләри әсасында милли дилләр инкишаф этмәйә башлады.

---

[1] Ф. Энкелс—Меймунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәйин ролу. Бакы, Азәрнәшр, 1952, сәһ. 3.

[2] Илк инсан чәмиййәтләринин ярана биләчәйи ерләри Г. Д. Санжеев өзүнүн „К некоторым вопросам изучения исторического развития языка" мәгаләсиндә (Известия АН СССР отделение литературы и языка, том X, выпуск I, 1951, сәһ. 67—68) тәхмини олараг гейд этмишдир.

[3] Проф. Санжеевэ көрә, гәдимдә инсанларын дилләри аз олмуш, кет-кедә тарихи инкишаф просеси нәтичәсиндә дилләрин сайы чохалмаға башламышдыр, енә орада.

Бүтүн бу инкишаф просеси ону көстәрир ки, лап гәдимдә, йә'ни инсан чәмиййәтләри әмәлә кәлдийи дөврләрдә чәмиййәтләрин сайы кими, дилләрин сайы да чох ола билмәзди. Лакин сонралар, чох узун мүддәтли инкишаф просеси вә юхарыда гейд эдилән сәбәбләр нәтичәсиндә инсан коллективләринин сайына уйғун олараг дилләрин сайы да тәдричән чохалмалы иди. Демәли, сонракы дөврләрдә дилләрин сайы чох, эксинә, инкишаф сәвиййәси һәлә енә ашағы, эһатә даирәси дар вә мәһдуд олмушдур. Даһа сонралар енә дә чох узун мүддәтли бир инкишаф просеси нәтичәсиндә дилләрин сайы кет-кедә азалмаға башламыш, инкишаф сәвиййәси исә эксинә олараг тәдричән йүксәлмиш, эһатә вә тә'сир даирәси кенишләнмәйә башламышдыр. Нәһайәт, капитализмин мейдана чыхмасы вә онун нәтичәсиндә феодал дағыныглығынын ортадан галдырылмасы халгларын инкишаф эдиб милләтләрә вә халг дилләринин исә тәдричән инкишаф эдиб милли дилләрә чеврилмәсинә, йә'ни үмуммилли дил бирлийинә сәбәб олду.

В. И. Ленин языр: „Дил инсанларын ән мүһүм үнсиййәт васитәсидир; дил бирлийи вә манеәсиз инкишаф мүасир капитализмә уйғун кәлән һәгигәтән азад вә кениш тичарәт дөвриййәсинин, бүтүн айры-айры синифләр үзрә әһалинин азад вә кениш сурәтдә груплашмасынын ән мүһүм шәртләриндән биридир, нәһайәт—базарын һәр чүр вә һәр бир тәсәррүфатчы вә я хырда тәсәррүфатчы илә, сатычы вә алычы илә сых әлагәдар олмасы шәртидир"[1]. Сталин йолдаш дейир: „Сонралар, капитализмин мейдана чыхмасы, феодал дағыныглығынын арадан галхмасы вә милли базар яранмасы нәтичәсиндә халглар инкишаф эдиб милләтләрә, халгларын дилләри исә милли дилләрә чеврилди"[2].

Бу дөврдә милли дилләрин диалектләр әсасында әмәлә кәлмәси һаллары да олур. И. В. Сталин, „Санжеев йолдаша" чавабында көстәрир ки, „... бә'зи ерли диалектләр, милләтләрин әмәлә кәлмәси просесиндә милли дилләр үчүн әсас ола биләр вә инкишаф эдиб мүстәгил милли дилләрә чевриләбиләр"[3].

Сталин йолдаш рус милли дилинин Курск-Орйол диалекти вә Украйна милли дилинин Полтава-Киев диалекти әсасында әмәлә кәлдийини мисал кәтирәрәк айдынлашдырыр ки, һәмин дилләрин галан диалектләри исә „өз орижиналлығыны итирир, бу дилләрә гарышыр вә бу дилләр ичәрисиндә йох олур"[4].

Лакин капитализмин мейдана чыхмасы илә әлагәдар олараг халг дилләринин милли дилләрә чеврилмәсиндә характерик чәһәт будур ки, милләт һалында бирләшмәйә имкан тапа билмәйән азлыгда галмыш кичик халгларын дилләри дөвләт һалында бирләшмиш һаким милләтләр тәрәфиндән сыхышдырылыр.

И. В. Сталин „Йолдашлара чаваб" әсәриндә көстәрир ки, сосялизмин гәләбәсиндән әввәлки дөврдә дилләрин „чарпазлашмасы ени дил әмәлә кәлмәси илә дейил", һаким дилин „гәләбә чалмасы" вә дикәрләринин „мәғлуб олмасы илә нәтичәләнир"; чүнки бу заман „...истисмарчы синифләр дүняда һаким гүввәдир, милли зүлм вә мүстәмләкә зүлмү гүввәдә галмагдадыр, милли әлаһиддәлик вә милләтләр арасындакы гаршылыглы э'тимадсызлыг дөвләтләр арасындакы фәргләр нәтичәсиндә мөһкәмләндирилмишдир, һәлә милли һүгуг бәрабәрлийи йохдур, дилләрин чарпазлашмасы дилләрдән биринин һөкмранлығы уғрунда мүбаризә йолу илә әмәлә кәлмәкдәдир, милләтләрин вә дил-

---

[1] В. И. Ленин—Әсәрләри. 20-чи чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 408—409.

[2] И. Сталин—Марксизм вә дилчилик мәсәләләри. Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 11.

[3] Енә орада, сәһ. 44.

[4] Енә орада, сәһ. 45.

ләрин динч йол илә вә достчасына әмәкдашлығы үчүн һәлә шәраит йохдур, дилләрин әмәкдашлығы вә бир-бирини гаршылыглы сурәтдә зәнкинләшдирмәси мәсәләси дейил, бә'зи дилләрин ассимилясиясы вә бә'зи дилләрин гәләбәси мәсәләси гаршыда дурур"[1].

Бүтүн дүнјада сосјализмин гәләбәсиндән сонракы дөврдә исә „миллиләр әлаһиддәлик вә милләтләр арасындакы гаршылыглы е'тимадсызлыг әвәзиндә милләтләрин гаршылыглы е'тимады вә яхынлашмасы ярадылмыш олачагдыр.... дилләри әзмәк вә ассимилясия етмәк сиясәти ләғв едилмиш олачагдыр,... милли дилләр исә әмәкдашлыг йолу илә бир-бирини азад сурәтдә зәнкинләшдирмәк имканына малик олачагдыр"[2]. Бу инкишаф просеси исә кәләчәкдә бүтүн дүня үчүн үмуми үнсиййәт васитәси олан ваһид бир дил ярадылачағыны көстәрир. Белә бир дилин әмәлә кәлмәси просесини Сталин йолдаш һәлә 1929-чу илдә яздығы „Милли мәсәлә вә ленинизм" әсәриндә вә 1930-чу илдә ҮИК(б)П-нин XVI гурултайындакы мә'рузәсиндә айдынлашдырмышдыр.

Сталин йолдаш сосјализмин гәләбәси дөврүндә милли дилләрин үмуми ваһид бир дилә доғру инкишафынын ики мәрһәләдән ибарәт олдуғуну көстәрәрәк дейир: „Белә дүшүнмәк сәһв оларды ки, пролетариатын бүтүн дүнјада диктатурасы дөврүнүн биринчи мәрһәләси милләтләрин вә милли дилләрин өлүб кетмәси үчүн башланғыч, ваһид бир үмуми дил мейдана кәлмәси үчүн башланғыч олачагдыр. Әксинә, милли зүлмүн гәт'и сурәтдә ләғв едиләчәйи биринчи мәрһәлә,—кечмишдәки мәзлум милләтләрин вә милли дилләрин инкишафы вә тәрәггиси мәрһәләси, милләтләрин һүгуг бәрабәрлийинин яранмасы мәрһәләси, бир-биринә гаршы милли е'тимадсызлығын ләғв едилмәси мәрһәләси, милләтләр арасында бейнәлмиләл әлагәләрин саһмана салынмасы вә мөһкәмләндирилмәси мәрһәләси олачагдыр"[3].

Сталин йолдаш сосјализмин бүтүн дүнјада гәләбәсиндән сонракы дөврүн икинчи мәрһәләсиндә милли дилләрин инкишаф едиб ваһид үмумдүня дилинә чеврилмәси просесини өзүнүн 23 ил бундан әввәл яздығы „Милли мәсәлә вә ленинизм" әсәриндә белә көстәрир: „Пролетариатын бүтүн дүнјада диктатурасы дөврүнүн ялныз икинчи мәрһәләсиндә,—дүня капиталист тәсәррүфаты әвәзинә, ваһид дүня сосјалист тәсәррүфаты мейдана кәлдикчә, ялныз бу мәрһәләдә үмуми дил кими бир дил дүзәлмәйә башлаячагдыр, чүнки милләтләр ялныз һәмин мәрһәләдә мүнасибәты асанлашдырмаг үчүн, игтисади, мәдәни вә сияси әмәкдашлығы асанлашдырмаг үчүн, өз милли дилләри илә бәрабәр бир үмуми бейнәлмиләл дилә еһтияч һисс едәчәкләр. Демәли, бу мәрһәләдә милли дилләрлә үмуми бейнәлмиләл дил янашы яшаячагдыр. Ола биләр ки, әввәлләр бүтүн милләтләр үчүн бүтүн дүнјада бир үмуми игтисади мәркәз вә бир дил яранмаг дейил, айры-айры милләтләр группары үчүн бир нечә игтисади мәнтәгә мәркәзи вә һәр милләтләр групу үчүн айрыча бир дил яранаҹаг вә ялныз сонралар һәмин мәркәзләр сосјалист тәсәррүфатынын дүня мигясында үмуми мәркәзи һалында бирләшәчәк вә бүтүн милләтләр үчүн үмуми бир дил олачагдыр.

„Пролетариатын бүтүн дүнјада диктатурасы дөврүнүн сонракы мәрһәләсиндә, дүня сосјалист тәсәррүфат системи кифайәт дәрәчәдә мөһкәмләнәчәйи вә сосјализм халгларын яшайышына дахил олачағы заман, милләтләр милли дилләрә гаршы үмуми дилин үстүнлүкләрини тәч-

[1] И. Сталин—Марксизм вә дилчилик мәсәләләри. Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 53. Енә орада, сәһ. 54.
[3] И. Сталин—Әсәрләри, 11-чи чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1949, сәһ. 386.

рүбәдә йәгин едәчәкләри заман, милли фәргләр вә дилләр өлүб кетмәйә башлаячаг, өз ерини дүнјада һамы үчүн үмуми олан бир дилә верәчәкдир"[1].

И. В. Сталин „Йолдашлара чаваб" әсәриндә көстәрир ки, „бу дил исә... милли дилләрин вә зона дилләринин ән яхшы үнсүрләрини өзүндә топламыш ени бир дил олачагдыр"[2].

Буна көрә дә Сталин йолдаш һәлә ҮИК(б)П XVI гурултайындакы мә'рузәсиндә гаршымыза белә бир тарихи вәзифә гоймушдур ки, „сосјализмин бүтүн дүнјада галиб кәләчәйи дөврдә милли мәдәниййәтләрин өлүб кетмәси вә онларын үмуми бир сосјалист мәдәниййәти (вә үмуми бир дил) һалында бирләшмәси мәгсәдилә, бир өлкәдә пролетариат диктатурасы дөврүндә милли мәдәниййәтләрин (вә дилләрин) чошғун тәрәггиси лазымдыр"[3].

Мәһз бу принсипләрә көрәдир ки, ССРИ-дә бәрабәр һүгуглу сосјалист милләтләринин дилләри инкишаф етдириләрәк сосјалист мәзмунлу милли мәдәниййәтләрин көзәл ифадә формаларына чеврилмишдир. Бу дилләр дөвләт дили сәвиййәсинә, елм вә сиясәт дили сәвиййәсинә йүксәлдилмишдир.

Беләликлә, дилчилийин бир сыра ән мүһүм мәсәләләри кими, дилләрин әмәлә кәлмәси, инкишафы вә кәләчәк талеи мәсәләләри дә Сталин йолдашын дилчилийә даир даһиянә әсәрләриндә марксистчәсинә, ленинчәсинә дәриндән тәһлил едилиб айдынлашдырылмыш, бунунла да совет дилчилийиндә сон заманларадәк давам едән вә дилчилийимизин инкишафына мане олан долашыглыглар, янлышлыглар арадан галдырылмышдыр. Сталин йолдашын дилчилик мәсәләләринә даир сон дәрәчә гиймәтли көстәришләри совет дилчиләрини әсл марксист-ленинчи методолокия әсасында тәдгигат апармаға руһландырмыш, совет дилчилийинин марксистчәсинә тәдгигат йолуну өз шуалары илә ишыгландырмышдыр.

[1] И. Сталин—Әсәрләри, 11-чи чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1949, сәһ. 387.
[2] И. Сталин—Марксизм вә дилчилик мәсәләләри. Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 54.
[3] И. Сталин—Әсәрләри, 12-чи чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1949, сәһ. 403.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 1, 1953

ЭЛМӘДДИН ӘЛИБӘЈЗАДӘ

ҸӘЛИЛ МӘММӘДГУЛУЗАДӘНИН ЕНИ ӘЛИФБА УҒРУНДА МҮБАРИЗӘСИ

Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин дилимизин инкишафы саһәсиндә гаршыја гојдуғу мүһүм мәсәләләрдән бири әлифба мәсәләсидир. Ҹәлил Мәммәдгулузадә әрәб әлифбасынын, Азәрбајҹан халгынын вә еләҹә дә бу әлифбаны ишләдән башга халгларын мәдәнијјәт вә дилләринин инкишафына мане олдуғу фикрини давам вә инкишаф етдирмишдир.

Мә'лумдур ки, әрәб әлифбасынын нөгсан вә мүртәҹе ҹәһәтләрини илк дәфә ҹидди вә елми шәкилдә тәнгид едән Мирзә Фәтәли Ахундов олмушдур. М. Ф. Ахундов бу әлифбанын, хүсусилә Азәрбајҹан дили үчүн чох гүсурлу олдуғуну ајдын фактларла ачыб көстәрмиш, әрәб әлифбасынын дәјишдирилмәсинин сон дәрәҹә ваҹиб бир мәсәлә кими гаршыда дурдуғуну ирәли сүрмүш, мүвафиг ени әлифба лајиһәси дүзәлдәрәк, буну һәјата кечирмәк үчүн вар гүввәсини әсиркәмәмишдир. М. Ф. Ахундов бу мәсәлә әтрафында онларла мәктуб вә мәгаләләр јазмыш, әлифбанын дәјишдирилмәсинә даир елми-нәзәри фикирләр сөјләмиш, бу јолда он илләрлә јорулмадан мүбаризә апармышдыр.

М. Ф. Ахундов өз достларына, дөвләт хадимләринә вә башгаларына әлифба мәсәләси һаггында јаздығы мәктубларында әрәб әлифбасынын гүсурларындан, тәдрис вә тәһсил ишләриндә төрәтдији бөјүк чәтинликләрдән әтрафлы данышмыш, бу әлифбанын дәјишдирилмәсини, мүтләг енисилә әвәз едилмәсини мүһүм бир проблем олараг гаршыја гојмушду. Бөјүк мүтәфәккир әрәб, фарс вә османлы дилләринин јабанчы тә'сирләрилә мүбаризәдә олдуғу кими, ени әлифба һаггындакы мүлаһизәләрини дә јалныз сөздә вә нәзәријјәдә дејил, буну өз әмәли ишиндә дә һәјата кечирмәјә чалышмыш, тәртиб етдији ени әлифбанын тәдриси үсулуна даир елми фикирләр сөјләмиш вә бир сыра методики мәгаләләр дә јазмышдыр. М.Ф. Ахундовун бу көркәмли хидмәтләри Азәрбајҹан дили тарихиндә зоракы ассимилјасијаја гаршы нәзәри-тәнгиди мүбаризәнин илк парлаг сәһифәсидир. Ахундовдан сонра кәлән мүтәрәгги, демократик фикирли јазычыларымыз онун ирсини давам етдирәрәк, бу көзәл ән'әнәләрин ән садиг вә һәгиги варисиси олмушлар. Һәм Азәрбајҹан дилинин тәмизлији вә әдәби дилимизин үмумхалг данышыг дилинә әсасән инкишафы уғрундакы мүбаризәдә, һәм дә әрәб әлифбасынын тәнгидиндә М. Ф. Ахундовла башлајан нәзәри фикирләрин давам етдирилмәсиндә хүсусилә Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин мүһүм ролу вардыр. М. Ф. Ахундов әрәб әлифбасыны дәрин елми вә мәнтиги дәлилләрлә тәнгид етмишсә, Ҹәлил Мәммәдгулузадә

бу әсаслары өз өлдүрүчү сатирасы илә даһа да кәскинләшдирмишдир. М. Ф. Ахундов элми-нәзәри мәгаләләрилә әлифба мәсәләсинә кениш ичтимаиййәти чәлб этмишсә, Чәлил Мәммәдгулузадә бу мәсәләни халг күтләләри ичәрисиндә яймышдыр.

Әдәби ярадычылыға башладығы илк дөврдән Чәлил Мәммәдгулузадә әрәб, фарс вә османлы дилләринин ябанчы тә'сирини көрә билдийи кими, әрәб әлифбасынын да мүртәчелийини, нөгсан вә кәсирләрини һисс этмишди. Әлифбанын чох гүсурлу графикасы вә бунунла әлагәдар язмаг, охумаг вә нәшриййат ишләринин чәтинлийи көз габағында иди. Буна көрә дә әрәб әлифбасына гаршы мүбаризә, рус вә я латын әлифбасына мүсбәт мейл язычыда кәнч яшларындан яранмышды. О, һәлә кечән әсрин 94—95-чи илләриндә ени бир әлифба илә язмаг арзусунда олмуш вә бунун зәруриллийини дүшүнмүшдү. Бу әлифба рус әлифбасындан ибарәт иди. Чәлил Мәммәдгулузадә илк гәләм тәчрүбәси олан „Данабаш кәндинин әһвалатлары" повестини язаркән рус әлифбасындан истифадә этдийини вә „Мәһәммәд Һәсән әми" һекайәсинин биринчи сәһифәсини бу әлифба илә яздығыны көстәрир: „Һаман һекайәнин биринчи сәһифәси рус һәрфләрилә язылмышды"[1]. Белә бир тәшәббүсүн эдилмәси, язычынын һәята ачыг көзлә бахмасындан ирәли кәлирди.

Чәлил Мәммәдгулузадә хатырладыр ки, „О вә'дә шәргшүнас вә мисйонерләрдән газанлы Радлов Азәрбайчан түркләри үчүн бир ени әлифба тәклиф элийирди, бу ибарәт иди рус һәрфләриндән. Анчаг рус һәрфләри ичиндә олмуян бир нечә сәвт үчүн ени бир нечә һәрфләр ичад этмишди"[2]. Чәлил Мәммәдгулузадә шәргшүнас Радловун азәрбайчанлылар үчүн тәклиф этдийи бу ени әлифбанын гызғын тәрәфдары олдуғуну билдирир вә онун тәклифини үрәкдән бәйәндийини сөйләйир.

Шүбһә йохдур ки, Чәлил Мәммәдгулузадә өз сәләфи бөйүк мүтәфәккир М. Ф. Ахундовун ени әлифба нәзәриййәси илә әтрафлы таныш иди. Язычы әрәб һүруфатынын дәйишдирилиб ени, асан вә мүнасиб бир әлифба илә әвәз эдилмәсинин вахты чохдан чатдығыны вә бунун чох вачиб вә мүһүм мәсәлә олдуғуну дәрк этмишди. О, баша дүшүрдү ки, әрәб әлифбасы Азәрбайчан дилинин руһуна уйғун кәлмир, әдәби дилимизин инкишафына маниә төрәдән башлыча сәбәблэрдәндир. Әрәб дилинин өз фонетик гурулушу әсасында (самит сәсләр әсасында) тәртиб олунмуш әрәб әлифбасы Азәрбайчан дилинин өзүнәмәхсус фонетик гурулушуна мүнасиб дейилди. Даһа айдын десәк, әрәб әлифбасы Азәрбайчан дилинин дахили инкишаф ганунларына: фонетик хүсусиййәтләринә, орфографиясына, сөзләрдә аһәнк ганунунун сахланмасына вә саирә бу кими дилимизин инкишафы үчүн *әсас олан* спесифик хүсусиййәтләрә уйғун кәлмир, сөзләрин язылышы илә охунушу арасында икилик ярадыр вә беләликлә дә, дүзкүн язмаг вә охумаг ишини чәтинләшдирирди. Әдәби дилимизин язысында узун бир мүддәт давам эдән бу әлифба дилимизин инкишафына мәнфи тә'сир көстәрир, онун, дахили ганунауйғунлуглар әсасында инкишафына мане олурду. Мәһз буна көрә дә Чәлил Мәммәдгулузадә сәләфинин йолуну давам этдирәрәк, әрәб әлифбасынын дәйишдирилмәси мәсәләсини чох чидди шәкилдә гоймушду. О, ярадычылығынын илк дөврләриндән бу мәсәлә илә марагланараг, әрәб әлифбасыны кәскин тәнгид этмәйә, онун нөгсанларыны үзә чыхарыб, һамыя көстәрмәйә чалышмышдыр.

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә—Әсәрләри, 2-чи чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1936, сәһ. 485.
[2] Енә орада.

Хатыратында 1894—95-чи илләри нәзәрдә тутараг Чәлил Мәммәдгулузадә дейир: „Әрәб һүруфатына нифрәт вә ени бир асан һүруфата һәвәс мәндә һәлә о вахтлардан вар иди. Сонра да нечә ки, мән һәмишә ени түрк әлифбасыны арзу элийән вә көһнә һүруфатын зиддинә кедәнләрдән олдум"[1].

Көһнә һүруфатын дәйишдирилмәсиндә Чәлил Мәммәдгулузадәнин диггәтәлайиг чәһәтләриндән бири ондан ибарәтдир ки, о, *илк дәфә* рус графикасы әсасында тәртиб эдилән Азәрбайчан әлифбасынын тәрәфдары олмуш вә бу тәклифи ирәли сүрәнләрин фикрини гиймәтләндирмишдир. Бу, мүтәрәгги фикирли язычынын рус дилинә вә *рус язысына* олан мүсбәт мүнасибәтиндән, һүсн-рәғбәтиндән доғурду; онун рус халгынын зәнкин мәдәниййәтиндән өйрәнмәйә, көрүб-көтүрмәйә чалышдығыны көстәрирди. Буна көрәдир ки, Чәлил Мәммәдгулузадә шәргшүнас Радлов тәрәфиндән рус графикасы әсасында дүшүнүлмүш ени Азәрбайчан әлифбасыны бәйәнмиш вә гәбул эдилмәсини лазым билмишди: „Мән... һаман Радловун түркләр үчүн ени әлифбасыны тәсдиг этдим"[2]. Сонра әдиб: „Һаман мәним һекайәм, „Мәһәммәд Һәсән әми"нин биринчи сәһифәси Радловун рус һәрфләри илә язылмыш"[3]—дейә, һәтта бу ени әлифба илә язмаға биринчи дәфә тәшәббүс көстәрдийини дә гейд эдир.

Әлбәттә, бунлар язычынын һәлә чох кәнч икән әрәб һүруфатынын башкичәлләндиричи чәтинликләрини көрүб, тезликлә ондан узаглашмаға чалышмасыны вә рус әлифбасынын мүтәрәггилийини, яхшы чәһәтләрини, онун Азәрбайчан дили үчүн даһа ярарлы вә әлверишли олдуғуну дүзкүн дәрк эдә билмәсиндән ирәли кәлирди.

Буна көрә дә әдиб 1906-чы илдән нәшрә башладығы „Молла Нәсрәддин"ин әввәлинчи нөмрәләриндән әлифба мәсәләсини айрыча олараг гоймуш вә әрәб һүруфатынын дәйишдирилмәси уғрунда ахыра гәдәр гызғын мүбаризә апармышдыр. О, әрәб һүруфатынын Азәрбайчанда, эләчә дә башга Шәрг өлкәләриндә мәдәни тәрәггийә вә инкишафа бөйүк әнкәлләр төрәтмәси фикрини кениш шәкилдә яймышдыр.

Һәлә „Молла Нәсрәддин"ин әввәлинчи сәһифәләриндә әрәб һүруфаты илә гарышыг шәкилдә язылмыш китаб сәһифәләри, мәктуб нүмунәләри көстәрилир вә бунлары охумағын бөйүк мәһарәт олмасы гейд эдилир (бах: „Молла Нәсрәддин", 1906-чы ил, № 4). Журналын 1907-чи ил 20-чи нөмрәсиндә әрәб әлифбасы илә чызма-гара эдилмиш үч мүхбир мәктубунун сурәти верилир ки, бу мәктублары һәтта зәррәбинлә дә охумаг мүмкүн дейилдир.

Белә фактик материалларла чыхыш этмәк әрәб һүруфатынын чәтинлийини, гарышыглығыны әяни шәкилдә ашкара чыхарыр вә беләликлә, онун ибтидаилик хүсусиййәтләри һамыя, бүтүн халг күтләләринә чох асан йолла айдын олурду. Бу, әрәб һүруфатыны тәнгид вә ифша этмәйин бир йолу иди. Бундан әлавә, „Молла Нәсрәддин"дә әрәб әлифбасынын тәнгидинә даир чидди, бә'зән дә бөйүк һәчмли мәгаләләр дәрч олунур, чох кәскин сатиралар язылырды. Бу мәгаләләрдә хүсусилә М. Ф. Ахундовун фикирләри әтрафлы шәрһ эдилир, көһнә һүруфатын маариф вә мәдәниййәтимизин инкишафына мәнфи тә'сир көстәрдийи фикри һәяти фактларла айдынлашдырылыр.

Чәлил Мәммәдгулузадә, һәр шейдән әввәл, әрәб әлифбасынын „мүгәддәслийини" ирәли сүрән дини идеялара, мүртәче гүввәләрә гар-

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә—Әсәрләри, 2-чи чилд, Бакы, 1936, сәһ. 485.
[2] Енә орада.
[3] Енә орада.

шы гүввәтли зәрбә эндирмишди. Чүнки бу әлифбаны мүдафиә эдән әв горуянлар да чох иди. Дини уйдурмалара көрә, куя бу әлифба мүсәлманлара аллаһ тәрәфиндән көндәрилиб, она тохунмаға һеч кәсин һаггы йохдур, она саташмаг бөйүк күнаһдыр. Куя әрәб әлифбасы „тохунулмаз" вә „дәйишилмәз" олараг яранмышдыр. О халг ки, ислам динине э'тигад эдир вә онун динини әрәбләр вериб, куя онун әлифбасы да әрәб әлифбасы олмалыдыр. Ҹәлил Мәммәдгулузадә белә чүрүк фикирләрә күлмүшдүр; „Молла Нәсрәддин"ин 1906-чы ил 5-чи нөмрәсиндә әлифба һаггында дәрч этдийи фел'етонларындан бириндә бир руһани типинин дили илә демишди:

„Бәли, һәр мүсәлмана лазымдыр билмәк ки, о әлифба ки, худайитәала бизә эта эдибдир, етмиш ики милләтин үлум вә фүнунунун рүкнүдүр. Һәр бир шәрһ вә ихтираат ки, һүкәма арасында ваге олур, хаһ шәри вә хаһ үрфи чәмиси истинбат олунубдур. Бизим әлифбадан нечә мүсәлман адыны мүсәлман гоя биләр, әкәр әлифбанын гәдр-гиймәти, тәвәччүһи вә мә'насы онун үчүн пәрдәли ола. Һәр мәсәлә ки, худайи из чәлалын вәһданиййәти вә пейғәмбәрин вә онун эвлады әтһарынын бәрһәг олмағы хүсусунда ариз ола, һамысы мүнһәсирди әлифбая".

Бөйүк әдиб әрәб һүруфатынын дилимиздә әмәлә кәтирдийи долашыглыглары, онун ярамаз чәһәтләрини сәчиййәви вә инандырычы мисалларла, мараглы һадисәләрлә ачыб көстәрир. О, көһнә һүруфатла бир сыра мүхтәлиф мә'налы сөзләри анчаг эйни шәкилдә язмаг мүмкүн олдуғуну вә буна көрә дә чох анлашылмазлыглар ярандығыны гейд эдәрәк, белә бир фикир ирәли сүрүр ки, әрәб әлифбасы дилимиздәки бүтүн сәсләри әһата эдә билмир. Бу әлифбада Азәрбайчан дилинин хүсусиййәтләри бүтүнлүклә тә'мин олунмур. Хүсусилә, дилимиздә мүһүм рол ойнаян доггуз саит әрәб әлифбасында йохдур. Дилимизин саитләринин языда ифадә олунмамасы исә бир сөзүн бир нечә чүр охунмасына сәбәб олур. Бу кими сәбәбләрә көрә әрәб әлифбасы Азәрбайчан дили үчүн ярарсыздыр.

„Идарәмизин әһвалатындан бир нечә сөз" адлы фел'етонунда Ҹәлил Мәммәдгулузадә әрәб әлифбасынын бу ярамаз чәһәтләринә белә күлмүшдү: „Идарәмизә көндәрилән мәктублар һәр бир дилдә язылыр: русча, фирәнкчә, латынча, япончa, Китай, һинди, әрәб, фарс, Австралия, Патагония... гәрәз дәрди-сәр олмасын, етмиш ики милләтин дилиндә язылмыш мәктуб идарәмиздә тапмаг олар...

Сөз йох ки, сорушурсунуз, бәс бу етмиш ики милләтин дилиндә язылан кағызлары биз нечә охуюруг. Ялан дейә билмәрик ки, чүмләсини" — йә'ни һамысыны — „охуюруг. Китай вә Патагония дилиндә язылан мәктубларын саһибләринә һәмишә хәбәр веририк ки, өзләри Тифлисә кәлиб яздыгларыны охусунлар; галанларыны гоюруг габағымыза вә зәррәбин васитәсилә башлыйырыг нөгтәләрини көтүрүб өз ерләринә дүзмәйә, яинки гәзет истийәнә карет, күрәк истийәнә күрк[1] вә гурбаға истийәнә мәчмуә көндәририк"[2].

Башга бир ердә Ҹәлил Мәммәдгулузадә бу вәзиййәтин, йә'ни әрәб һүруфаты илә бир сыра мүхтәлиф мә'налы сөзләрин эйни шәкилдә язылмасынын биабырчы вә горхулу нәтичәләриндән данышыр. „Дил"

[1] Әрәб әлифбасы илә бир сыра мүхтәлиф мә'налы сөзләрин эйни шәкилдә язылмасындан әмәлә кәлән гарышыглар нәзәрдә тутулараг, әлифбая истеһза эдилир (әрәб һүруфаты илә «كورك» сөзү һәм „күрәк" һәм дә „күрк" охунур. «قريت» сөзүндәки «ق» һәрфинин нөгтәси дүшдүкдә исә тамамилә башга бир мә'налы сөз فريت — карет алыныр).

[2] Ҹәлил Мәммәдгулузадә — Әсәрләри, 3-чү чилд, Бакы, 1947, сәһ. 51.

адлы фел'етонда гейд эдилир ки, чамаат көһнә һүруфатдан чана доймушдур, зәһмәткеш күтләләр бу әлифба илә язмаға э'тираз эдирләр. Ени, асан вә файдалы бир әлифба яратмағын вачиб бир мәсәлә олдуғуну ирәли сүрүрләр. Әдиб көстәрир ки, буна халгын һаггы да вардыр. Чүнки көһнә һүруфат халг күтләләринин артан тәләбләрини өдәмир, адамлар арасында мүнасибәт вә әлагә заманы бир чох ағласығмаз анлашылмазлыглар әмәлә кәлир, көзләнилмәз нәтичәләр мейдана чыхыр. Фел'етонда чох мүхтәсәр, садә, айдын, лакин олдугча тә'сирли шәкилдә әрәб һүруфатынын ибтидаилийи вә бәситлийи үчүндән баш верән бир һадисә нәгл олунур. Мүәллиф белә бир мисал кәтирир ки, бир нәфәр Еревандан кәнддә яшаян анасына бачысынын оғлу олдуғуну языр. Мәктубу көндәрир. Лакин мәктубдакы „олду" сөзүнү анасына „өлдү" шәклиндә[1] охуюрлар. Арвад тәшвишә дүшүр. Бөйүк бир тәләшлә Еревана кәлир. Эвә чатан кими өзүндән кедиб ерә йыхылыр. Она гызынын оғлу өлдүйүнү йох, ени бир оғлу олдуғуну дейирләр. Сонра гадын күчлә өзүнә кәлир, сакитләшир.

Мүәллиф һәмин әһвалатын архасынча бу сөзләри әлавә эдир: „Һәр кәс русча, яинки эрмәни вә күрчүчә, яинки авропалылар ишләтдикләри һүруфат илә язы язмаг билир, — бизим сөзләримизи баша дүшәр вә биләр ки, нә дейирик. Амма һәр кәс бу дилләрин һеч бириндә басавад дейил, — йәгин ки, билмийәчәк нә дейирик"[2]. Ҹәлил Мәммәдгулузадә бурада бир тәрәфдән әрәб һүруфатынын кәсирләринин һәлә һамы тәрәфиндән баша дүшүлмәдийини гейд этмәк истәмиш вә буна тәәссүфләнмишдир. Дикәр тәрәфдән исә рус, эрмәни, күрчү вә саирә халгларын ишләтдикләри әлифбаларын әрәб һүруфатындан үстүнлүкләрини халгын нәзәринә чатдырмаға чалышмышдыр.

Демократ язычы әрәб һүруфатыны тәнгид эдәркән әсасән рус әлифбасына истинад эдир. Белә ки, о, ери кәлдикчә рус әлифбасынын адыны чәкир, онун асанлығыны вә яхшы чәһәтләрини көстәрмәклә өз фикирләрини әсасландырыр. Бу әлифбая халгын мәһәббәтини артырыр. Көһнә һүруфатын мүртәче хүсусиййәтләрини ашкара чыхармаг үчүн чох заман ону рус әлифбасы илә мүгайисә эдир. Рус әлифбасынын даһа демократик принсипләр әсасында тәртиб олундуғуну көстәрир. Бу чәһәтдән „Кәләчәк" адлы фел'етону хатырламаг файдалы олар.

„Кәләчәк" фел'етонунда Ҹәлил Мәммәдгулузадә үрәкдән инаныр ки, әрәб әлифбасы яшая билмәз, бу әлифба сырадан чыхачаг, мүтләг ениси илә әвәз олуначагдыр. Язычы буну һәяти фактларла йәгинләшдирир. О, үч ил русча таһсил аланларын он ил мүсәлман дәрси охуянлардан даһа савадлы, элмли олдугларыны гейд эдир. „Орта рус мәктәбләрини гуртаранлар вә чәми мүәллимләр русча языб охуюрлар, мүсәлманча савады олмуянлар да, мүсәлманча он беш ил охумушлар да"[3]. Әдиб сонра: „Һеч кәс хәял эләмәсин ки, мән бу чүр чаванларымызы күнаһкар эләмәк истәйирәм"[4], — дейә онларын һаглы олдуғуну көстәрир. О, буна дәлил кәтирир ки, рус әлифбасы илә охумаг, элмләри мәнимсәмәк, савадланмаг асандыр. Буна көрә дә һеч кәс асан бир шейи гоюб, чәтинин далына дүшмәйәчәк. О бири тәрәфдән исә әрәб һүруфаты өз чәтинлийинә көрә халгын көзүндән тамамилә дүшдүйүндән, халг ону севмир, она гаршы нифрәт һиссини кетдикчә артырырды.

[1] Әрәб әлифбасы илә „олду" вә „өлдү" сөзләри эйни шәкилдә (اولدو) язылыр.

[2] Ҹәлил Мәммәдгулузадә — Әсәрләри, 3-чү чилд, Бакы, 1947, сәһ. 179.

[3] Енә орада, сәһ. 217.

[4] Енә орада, сәһ. 218.

„Руслар дейәр: „Мәһәббәт зорнан олмаз“.
Мәним үчүн инди һәр нә хошдур, раһәтдир вә асандыр,—ону элийи-
рәм“[1]—кими садә, образлы бир дилдә, айдын, инандырычы мисалларла
Ҹәлил Мәммәдгулузадә адамларын мүсәлманча гәзет вә журналлары,
китаблары охумагдан гачдығыны, бу охучуларын сайынын яваш-яваш
азалдығыны, әксинә, русча охучуларын сайынын кетдикчә артдығыны
гейд эдир. Әдиб языр ки, бүтүн бунларын „үмдә, үмдә вә үмдә сәбәби
будур ки, мүсәлманча языб охумаг чәтиндир; бу чәтинлик азсавадлы
мүсәлманлары савадсыз эләйир вә чохсавадлылары да йорур“[2].

Бурада Ҹәлил Мәммәдгулузадә охучуларын нәзәринә хүсусилә
чатдырыр ки, рус әлифбасы Азәрбайчан дили үчүн әлверишли вә
файдалыдыр, халг өзү дә буну һисс эдир вә көрүр. Буна көрә дә язычы
юхарыдакы сөзләрин архасынча әлавә эдир:

„Һачы, мәшәди вә кәрбәлайи охучуларымыздан тәвәгге эдирик ки,
бизи бағышласынлар. Бу яздығымызын онлара дәхли йохдур. Нә гә-
дәр ки, онлар рус язысына ашна дейилләр, дәхи дүняда мәним хәя-
лыма бир әлач кәлмир ки, онлар мәним бу яздыгларымы баша дүш-
сүнләр“[3]. Бу сөзләри дейәркән, Ҹәлил Мәммәдгулузадә рус язысынын
мүтәрәггилийини көстәрмәк истәмиш вә азәрбайчанлылар үчүн рус
әлифбасыны гәбул этмәйин даһа әлверишли вә әһәмиййәтли олдуғуну
гейд этмишдир. Язычынын фикринчә, һәтта һачы, мәшәди вә кәрбә-
лайылар, „рус язысына ашна“ олса идиләр, бу әлифбанын әрәб һүру-
фатындан чох үстүнлүйүнү вә яхшылығыны көрәр вә юхарыда дейилән-
ләри онларын өзләри дә тәсдиг эдәрдиләр.

Азәрбайчан дилиндә әрәб әлифбасынын тә'сири илә әмәлә кәлән
уйғунсузлуглар узун замандан бәри давам эдирди. Бу әлифба әдәби
дилимиздә хүсусилә әрәб, фарс мәншәли сөзләрин язылмасыны һәмин
дилләрин өзүндә олдуғу кими сахламаға мәчбур эдир вә бунунла да
зорла дилимизә долдурулан әрәб, фарс сөзләринин дилимизин гайда-
ганунларына уйғунлашдырылмасы ишини ләнкидирди. Бу да, бир тә-
рәфдән әдәби дилимизин мүстәгил инкишафына мәнфи тә'сир көстәрир,
о бири тәрәфдән исә әдәби дилдә чанлы данышыг дили арасында
(шүбһәсиз, үмумхалг күтләләри дилә кәтирилән әчнәби сөзләри мәһз
өз ана дилинин тәләффүзүнә вә онун даһа „башга хүсусиййәтләринә
уйғун шәкилдә ишләдир, өз дилинә уйғунлашдырыр вә, демәк лазым-
дыр ки, о, бу ишдә башга бир гайда-ганун танымаг истәмир) бир чох
уйғунсузлугларын мейдана чыхмасына сәбәб олур.

Һәр бир дилин өзүнә мәхсус дахили ганунауйғунлуглары олдуғун-
дан, айдындыр ки, Азәрбайчан дилинә дә башга дилләрдән кечән әч-
нәби сөзләр һәмин дилин бүтүн хүсусиййәтләринә табе олур (табе эт-
дирилир демәк даһа дүзкүндүр). Белә сөзләрин дилә табе этди-
рилмәсиндә, йә'ни дилин өз дахили гайда-ганунларына уйғунлашды-
рылмасы ишинин тәшкилиндә, сөз йох ки, дилин өзүнә мәхсус грам-
матик гурулушу вә әсас лүғәт фонду *мүһүм* рол ойнайыр. Бу гисм
сөзләрин дилә табе этдирилмәси ишинин сүр'әтләндирилмәсиндә һә-
мин дилин өз хүсусиййәтләри әсасында, йә'ни демократик принсипләр
әсасында тәртиб олунмуш әлифбанын да көмәйи аз дейилдир. Әрәб
әлифбасы Азәрбайчан дилинә *мәһз* бу көмәйи эдә *билмәзди*. Чүнки бу
әлифба Азәрбайчан дилинин өз спесифик хүсусиййәтләри әсасында

[1] Ҹәлил Мәммәдгулузадә—Әсәрләри, 3-чү чилд, Бакы, 1947, сәһ. 218.
[2] Енә орада.
[3] Енә орада, сәһ. 219.

дейил, әрәб дилинә уйғун сурәтдә тәртиб олунмушду. Даһа ачыг вә
айдын шәкилдә десәк, әрәб әлифбасы халгымызын доғма әлифбасы
дейилди. Азәрбайчанда әрәб истиласы илә әлагәдар олараг, ислам дини
илә бирликдә о да әрәб ассимиляторлары тәрәфиндән зорла гәбул
этдирилмишди. Она көрә дә әрәб әлифбасы, демәк олар, әрәб вә фарс
дилиндән кәтирилән сөзләрин һеч олмаса языда мүстәгил ийини сах-
ламаға сә'й көстәрирди. Бу исә Азәрбайчан дили үчүн зәрәрли иди,
онун принсипләринә гәтиййән уйғун кәлмирди. Белә ки, көһнә әлиф-
ба һәм әрәб, фарс сөзләринин дилимизин дахили хүсусиййәтләринә
табе этдирилмәси ишинә әнкәл төрәдир, белә сөзләрин мәншәчә язы-
лышыны сахламаға чәһд эдир, һәм дә бейнәлмиләл сөзләри, рус сөз-
ләрини, адлары дүзкүн языб охумаг ишини чәтинләшдирирди. Хүсу-
силә, харичи дилләрдән алынмыш терминләри әрәб әлифбасы илә доғ-
ру вә айдын ифадә этмәк мүмкүн дейилди.

Бүтүн бу сәбәбләрдәндир ки, әрәб һүруфаты тарих бою һеч за-
ман Азәрбайчан дилини тә'мин эдә билмәмиш, дилимизин хүсусиййәт-
ләрини тамамилә әһатә этмәкдән узаг олмушдур. Буна көрә дә хал-
гын мәһәббәтини дейил, нифрәтини газанмыш, XIX әсрдән э'тибарән
мүтәрәгги, демократик фикирли язычыларымызын кәскин тәнгид һә-
дәфинә чеврилмишдир. Артыг демократик идеяларын, ени мүтәрәгги
фикирләрин яраныб инкишаф этдийи бир заманда Азәрбайчан дили
әрәб әлифбасынын мүртәче чәһәтләринә гаршы өз мүгавимәтини көс-
тәрмәли иди. Бу, тарихи бир зәрурәт кими мейдана чыхмышды.

Лакин XX әсрин әввәлләриндә Бакыда артыб төрәйән мүртәче
буржуа мәтбуаты вә буржуа идеологлары тарихи инкишафын кеди-
шиндә конкрет шәраитлә сых әлагәдар вә зәрури олараг яранан бу
чүр мүтәрәгги фикирләрә һүчум эдир, әксингилаби чәбһәдә дурараг,
башга саһәләрдә олдуғу кими, әрәб һүруфатынын дәйишдирилмәси
мәсәләсиндә дә Тифлисдә доғуб инкишаф эдән фикирләрә гаршы
чыхырдылар. Буржуа идеологу пантүркист Әлибәй Һүсейнзадә
„Тәрәгги“ журналынын 1909-чу ил 31 вә 32-чи нөмрәләриндә дәрч
этдирдийи „Язымыз, дилимиз, икинчи илимиз„ адлы узун бир мәгалә-
синдә өз чүрүк мүлаһизәләрини яйыр, „Тәрчүман“ гәзетинин бу саһә-
дәки мүртәче сиясәтини мүдафиәйә галхараг, ени фикирләри боғмаға
чан атырды: „Тәрчүман“ гәзетинин дедийи кими, билмийорым бизим
Гафгазда вә билхассә Тифлис шәһриндә нә һал вар ки, бурада һәр
ериндән галкан „милләтин габағә“ кетмәмәсини мүсәлманларын әлиф-
басына, имласына иснад эдәрәк, бунларын башына кәтирмәдикләри
оюн галмыйор. Мирзә Фәтәли, Мирзә Рза, господин Шахтахтынски
һәп Тифлисдә төрүйорлар“.

Бу сөзләр Ҹәлил Мәммәдгулузадәйә дә аид иди. Чүнки о, әлиф-
ба, дил, орфография вә с. һаггында М. Ф. Ахундовун гоюб кет-
дийи фикри ядикар адландырыр, ону мүдафиә эдир, ени шәраитдә
яйырды. Өзүнү бу мәсәләләрдә Ахундовун шакирди адландырырды. Она
көрә дә язычы „Зәнчир“ адлы бир фел'етонунда Әлибәй Һүсейнзадәнин
һәмин юхарыдакы надан сөзләрини мисал кәтирәрәк она чох кәскин
шәкилдә чаваб верир. М. Ф. Ахундовун мүтәрәгги идеяларыны гыз-
ғын мүдафиә эдәрәк, „мән көрүрәм мәним йолдашым аяғында зәнчир
„бир фәнд“ илә чыхыб бир дивары ашды о тәрәфә, мәкәр дәхи мән
аяғымдакы зәнчирдән хилас олмаға кәрәк чалышмыям?“—дейә әрәб
һүруфатыны аяға бағланмыш зәнчир адландырыр вә ирәлийә доғру
асан еримәк үчүн буну ачыб тулламағын *мүтләг* вачиб олдуғуну
гәт'и шәкилдә гаршыя гоюр. Эйни заманда буну тарихин, дөврүн
тәләби һесаб эдир. Бу хүсусда М. Ф. Ахундовун ән'әнәләринә садиг
галдығыны билдирәрәк әрәб әлифбасы әлейһинә мүнтәзәм вә арды-

чыл мүбаризәни давам етдирир. Халгын мәдәни керилийинин сәбәбләриндән бирини әлифбада көрән Чәлил Мәммәдгулузадә бүтүн дүнја халгларынын әлифбалары илә әрәб әлифбасыны мүгајисә едиб, бунун „һероглиф"ләрдән дә чәтин олдуғуну ајдынлашдырыр: „Әкәр ер үзүндә чәми милләтләрин әлифбасыны габағымыза гојсаг, бахыб көрәрик ки, гәдим фарсларын „михи" јазыларынын, һиндиләрин „диванагари" әлифбасынын, јапонларын „катакана" әлифбасынын, ермәниләрин, јәһудиләрин, русларын „кирил" әлифбасынын вә бүтүн Авропа әлифбаларынын ичиндә тәк бирчә биз ишләтдијимиз „нәсх" (әрәб) әлифбасыдыр ки, башда јазылан һәрфләр бир чүр јазылыр, ортада бир өзкә чүр, ахырда бир өзкә чүр вә әлаһиддә јазыланда да бир чүр јазылыр. Мән елә ганырам ки, бу чүр әлифбанын саһиби бәлкә „һероглифә" дә кәрәк шүкр еләсин"[1].

Чәлил Мәммәдгулузадә дилимиздәки һәр бир сәси ифадә едә билән вә һәм дә рус әлифбасы кими ени әлифба јарадылмасыны тә'хирә салынмаз ичтимаи бир проблем кими ирәли сүрүрдү. Әдибин фикринчә, әрәб әлифбасы нәинки Азәрбајчан дилиндәки сөзләри, һабелә харичи дилләрдән алынмыш сөзләри, терминләри, адлары вә саирәни дә дүзкүн вә ајдын ифадә етмир. Буна көрә дә истәнилән мәтләби, дејиләси сөзү халга чатдырмаг чәтиндир. Бу чәһәтдән јазычынын „Гогол" адлы фел'етонундакы фикирләри сәчијјәвидир. Мүәллиф бурада әрәб әлифбасынын ибтидаилик хүсусијјәтләриндән бу чүр шикајәтләнир: „Ај мүсәлман гардашлар, бу әдибин барәсиндә мән сизә чох сөз јаза биләрәм, амма...амма бирчә шеј мәни ачиз еләјир: мән билмирәм мәрһумун адыны нечә јазым ки, сиз охуја биләсиниз. Мән јазырам „Гогол". Бәлкә аллаһ раст сала бир адам бу сөзү елә охуја, нечә ки, шаирин адыдыр; амма билирәм ки, бириниз бир чүр охујачагсыныз, бириниз өзкә сајаг охујачагсыныз, бириниз бир башга төвр охујачагсыныз[2] вә ахырда белә мә'лум олачаг ки, бичарә јазычынын адыны сиз мүсәлман гардашлар 144-чүр охујубсунуз"[3].

Тәрәггипәрвәр јазычы әрәб һүруфатынын белә јарамаз чәһәтләринә вә бир чох башга нөгсанларына көрә ени әлифбанын гәбул едилмәси мәсәләсини чиддијјәтлә тәләб едир: „Бирчә билмирәм бу әрәб әлифбасы нәдир ки, лә'нәт олуб кечиб боғазымыза?", „нијә чәсарәт едиб онун бојнунун ардындан вуруб салмырыг ешијә...", „Тәзә мүәллимләримиз бу бөјүклүкдә нөгсаны көрмүрләр? Әкәр көрүрләрсә бәс нијә данышмырлар?"[4]. Әдиб белә чидди чағырышларла күтләләри, дөврүн габагчыл, ени фикирли мүәллимләрини вә башга маариф ишчиләрини чүр'әтләндирир, онлары көһнә һүруфатын дәјишдирилмәси уғрунда мүбаризәјә галдырыр, Азәрбајчан дилинә ујғун, асан вә ајдын, дилимизин бүтүн сәсләрини ифадә едә билән ени бир әлифба дүзәлтмәјә (јаратмаға) чағырыр: „Нә олар јаны биз дә өз дилимиз үчүн бир елә асан вә һәр сәсләримизә көрә бир һәрфи олан әлифба дүзәлдәк?"[5]. Бурада да „асан", дилимиздәки „һәр сәсә көрә бир һәрфи олан әлифба" дедикдә Чәлил Мәммәдгулузадә Азәрбајчан дилинә ујғун кәлән ән јахшы әлифбанын рус әлифбасы олдуғуна ишарә едир. Јазычыја көрә, рус әлифбасы елә көзәл хүсусијјәтләрә маликдир ки, бу әлифба илә ушаглар бә'зән мәктәбә кетмәмиш аз бир вахтда әлифбаны евдәчә өјрәниб јазмаг вә охумағы бачарырлар. Она көрә

---

[1] Чәлил Мәммәдгулузадә—Әсәрләри, 3-чү чилд, Бакы, 1947, сәһ. 237

[2] Әрәб әлифбасы илә „Гогол" сөзү" «قوغول» шәклиндә јазылыр. Әдиб рус дилиндән алынмыш сөзләри әрәб әлифбасынын дүзкүн ифадә етмәдијини көстәрмәк истәјир.

[3] „Молла Нәсрәддин", 1910-чу ил, № 32.

[4] Енә орада.

[5] Енә орада.

дә әдиб белә һесаб едирди ки, рус әлифбасыны гәбул етмәк чох фајдалы вә мәгсәдә ујғундур. Чәлил Мәммәдгулузадә рус халгынын ирәли кетмәсиндә онларын әлифбасынын ролуну көстәрәрәк бу барәдә јазырды: „Онларын өз дилинә көрә асанча әлифбалары вар, мәктәбә кетмәмиш елә евдә дә өз-өзүндән һәрфләри таныјырлар, залым бизим әлифбамыздыр!!!

Доғрудан беләдир! Валлаһ беләдир! Биллаһ беләдир! Гәзетләр еримијир чамаатын савадсыз олмағына көрә, чамаат савадсыздыр әлифбамызын пислијинә көрә!!! "[1].

Јазычы инандырырды ки, „бу әрәб һероглифләри бизи бир јана чыхармаз"[2], она көрә дә кеч-тез онунла „видалашмаг" лазым кәләчәкдир.

Азәрбајчанда совет һакимијјәтинин гәләбә чалдығы илк илләрдән Чәлил Мәммәдгулузадә бу арзуларынын һәјата кечириләчәјинә даһа артыг инам бәсләмишдир. Чүнки совет гурулушу бөјүк јазычынын јүксәк арзуларынын еринә етмәси үчүн даһа мүнасиб иди. О, бу һисси 1922-чи илдә „Молла Нәсрәддин"ин биринчи нөмрәсинин баш мәгаләсиндә белә ифадә едир:

„Шура үсули-идарәси!

Шүкүр ејләрәм вичданыма ки, өлмәдим вә арзу етдикләримә чатдым".

Һәгигәтән, халгымызын вә габагчыл демократик фикирли јазычыларымызын әсрләрдән бәри үрәкләриндә бәсләдикләри бөјүк арзулар совет дөврүндә сүр'әтлә еринә етирилмәјә башлады. Партија вә һөкумәтимиз бунун үчүн һәр бир имканы јаратды. Халгын бүтүн тәләбләрини өдәмәк, онун маариф вә мәдәнијјәтини һәртәрәфли инкишаф етдириб чичәкләндирмәк, өлкәмиздә сосјалист тәсәррүфат системинин гәләбәсинә наил олмаг үчүн бөјүк ишләр көрүлдү. Белә бир мүнасиб шәраитдә Чәлил Мәммәдгулузадә әрәб әлифбасынын әвәзинә рус вә ја латын әлифбасынын гәбул олунмасыны тәләб етмәјә башламыш, Совет һөкумәтинә бел бағлајараг, „Молла Нәсрәддин" журналында латын әлифбасы илә шеир, мәгалә вә фел'етонлар дәрч етмиш, арзусунун тезликлә һәјата кечириләчәјини гәт'и јәгинләшдирмишди.

Ени әлифбанын гәбул едилмәсиндә вә бунун әһәмијјәтини халга баша салмагда Чәлил Мәммәдгулузадәнин бөјүк әмәји вардыр. Әдиб 1922-чи илдән башлајараг, енә өз фикирләрини давам етдирир, әрәб һүруфатынын тәнгидинә даир јазыларыны даһа да кәскинләшдирирди. Журналда латын әлифбасы илә јазылмыш бир сыра нүмунәләр верирди (бах: „Молла Нәсрәддин", 1922, № 7; 1923, № 37—38). О, 1923-чү илдә јаздығы „Маариф ишләри" адлы фел'етонунда садә Азәрбајчан дилиндә чохлу дәрс китаблары нәшр едилмәси, мәктәб шәбәкәсинин кенишләндирилмәси, али мәктәбләр тәшкил едилмәси мәсәләләрини ирәли сүрүр. Әдиб халгын күтләви сурәтдә савадланмасы үчүн әрәб һүруфатынын ени бир әлифба илә әвәз едилмәсинин вачиб олдуғуну көстәрир, буну кениш шәкилдә јајыр. Ени әлифбанын әски әрәб һүруфатындан үстүнлүкләрини вә мүсбәт чәһәтләрини әјани сурәтдә нүмајиш етдирмәк мәгсәдилә чох садә вә ајдын мисаллар кәтирир. Мәсәлән, „Молла Нәсрәддин"ин 1923-чү ил 37-чи нөмрәсиндә белә бир јазыја раст кәлирик:

«اولوو

سبرایله، بیله‌رسینز که، من ɵlur یازمشام، ایله دگل، بوسوزی olur اوقوماق لازم‌در».

---

[1] „Молла Нәсрәддин", 1910-чу ил, № 32.

[2] „Молла Нәсрәддин", 1913-чү ил, № 1.

Бурада Чәлил Мәммәдгулузадә кичик бир ишарә илә ени гәбул эдиләчәк әлифбанын айдынлығыны, яхшылығыны, онун әски әрәб һүруфатындан чох әлверишли вә нөгсансыз олдуғуну халгын нәзәринә чатдырмаг истәмишдир. Белә характерик язылара хүсусилә һәмин илләрдә чох-чох раст кәлмәк мүмкүндүр.

Чәлил Мәммәдгулузадә ени әлифбанын Совет һөкумәти тәрәфиндән гәбул эдилмәсинин шаһиди вә бу ишин һәята кечирилмәсинин көмәкчиси олду. Ени әлифбанын тәблиғи ишиндә онун бөйүк ролуну гейд этмәк лазымдыр. О, ени әлифбаны зәһмәткеш күтләләрә мәнимсәтмәйә, онлары өйрәтмәйә, баша салмаға чох әмәк сәрф этмишдир. Әдиб ени әлифба илә язылан бүтүн э'ланлары, афишалары вә саирәни диггәтлә нәзәрдән кечирәрәк, бунларын дүзкүн язылыб-язылмадығыны йохлайыр, нөгсанларыны көстәрир, изаһ эдир, айдынлашдырырды. Бунунла әлагәдар „Молла Нәсрәддин"дә мәгаләләр дәрч олунараг ени әлифба илә языларда бурахылан нөгсанлар чидди тәнгид олунурду (бах: „Молла Нәсрәддин", 1925-чи ил, № 3); эйни заманда журналда э'лан вә я башга бир мүһүм хәбәр әввәлчә әрәб, сонра исә ени (латын әлифбасы әсасында гурулмуш) әлифба илә язылыр вә белә языларын сайы кет-кедә артараг, нәһайәт, журнал ени әлифба илә айрыча сәһифә бурахмаға кечир вә мүхбирләринә билдирир ки, һәмин сәһифәдә дәрч этмәк үчүн „ени әлифба илә өз даирәләриндән хәбәрләр языб көндәрсинләр"[1].

Бөйүк демократ 1926-чы илдә түркoложи гурултайда мүзакирә олунан ени әлифба мәсәләсини мәһәббәтлә гаршыламышдыр. Әдиб „Маариф вә мәдәнийййәт" журналында дәрч этдирдийи „Ени әлифба вә түрк халглары" адлы долғун мәзмунлу бир мәгаләсиндә ени әлифбанын әлейһдарларыны халгын дүшмәни адландыраряг, онларла амансыз мүбаризә апармаг лазым олдуғуну билдирир. Онлары ифша этмәйи өзүнә борч билир, буну башгаларындан да тәләб эдир. Чәлил Мәммәдгулузадә Азәрбайчан, түркмән, өзбәк, Дағыстан, татар вә башга халгларын кери галмасынын, савадсызлығынын бир сәбәбини дә „әрәб дили илә бәрабәр ичәримизә сохулан, дилимиздә, имламызда вә әлифбамызда олан әрәбчилик"дә[2] көрүр; зиялылары, мәдәни гүввәни „әрәбчилик"дән тамамилә узаглашыб һәгиги йола дүшмәйә, халга яхынлашыб, халг үчүн ябанчы олан һәр чүр тә'сири рәдд этмәйә чағырыр. Әрәб һүруфатындан әл чәкиб, тезликлә ени әлифбаны мәнимсәмәйин вә мәнимсәтмәйин чох зәрури олдуғуну көстәрир, дөврүн мәдәни гүввәсини „сөздән ишә кечмәк" үчүн тәләсдирир, руһколожи гурултайын нүмайәндәләри артыг бир санийә вахт итирмәйиб бу ени әлифбанын интишары үчүн чалышмалыдырлар вә ону да билмәлидирләр ки, әкәр бу күн бизим арамызда әски әрәб әлифбасынын тәрәфдарлары галмыш исә о да халгын дүшмәни вә сәрвәтдарларын гуйруғу олан мүзүрр руһаниләр вә бир овуч ени әлифбая әлейһдар олан маариф инһисарчыларыдыр.

Гурултайда олан галибийййәтдән мәст олуб уюмамалы вә вахтлы-вахтында чидди фәалийййәтлә бир дәфәлик руһаниләрин әлләриндән бүтүн силаһлары алмалы.

Түрк-татар әмәкчисинин там мә'насы илә азад һәят яратмасы әски әрәбчиликдән әл көтүрүб енилийә доғру кетмәкдәдир"[3].

Азәрбайчанда Совет һөкумәти ени әлифбая кечилмәсини лазым билиб, бу гиймәтли тәшәббүсү һәята кечирмәйә башладыгда, харичи

[1] „Молла Нәсрәддин", 1925-чи ил, № 13.
[2] „Маариф вә мәдәнийййәт", 1926-чы ил, № 2—3.
[3] Енә орада.

империалистләрә сатылмыш, өлкәдә маскалы шәкилдә яшаян часуслар һәр бир енилийә гаршы чыхыр, онун һәята кечирилмәсинә манe олмаг үчүн мүхтәлиф мүбаһисәләр төрәдир, Совет һөкумәтинә бөһтан атмаға, онун планларыны позмаға чәһд эдирдиләр. Лакин бу хаинләрә өлдүрүчү чаваблар верилир вә онлар сусдурулурду. Бу сатгынларын ифша эдилмәсиндә Чәлил Мәммәдгулузадә дә өз кәскин гәләмини әсиркәмәмишдир. О, ени әлифбаны кениш шәкилдә интишар этдирмәкдән боюн гачыран, „хала хәтирин галмасын" дейә, ени әлифба илә ялныз хырым-хырда хәбәрләр вермәклә кифайәтләнән, һәм дә бунлары ахырынчы сәһифәдә күнчдә-бучагда дәрч эдән гәзет вә журналлара, онларын мүәллифләринә гаршы кәскин сатираларла чыхыш эдир, енилийи үрәкдән гаршыламаян шүбһәли адамларын дахили симасыны ашкара чыхарырды. Әдиб „Молла Нәсрәддин"ин 1926-чы ил 38-чи нөмрәсиндә беләләринә үзүнү тутараг дейир: „Әкәр дүз адамсан, нийә бу языг тәзә гонағымызы дал эвдә отурдурсан, нийә ону апарыб дал сәһифәләрә туллуюрсан вә әкәр сән онунла кәмилтифат дейилсән, нийә ону габаг сәһифәдә һәрдәнбир дә олса охучуларын нәзәринә чәкмирсән?

Һә, де чаваб вер көрүм?!..

Сән өләсән, япышмышам, япышмышам яхандан, әл чәкмәйәчәйәм! Я сән дә мәним кими һәрдәнбир ени түрк әлифбасыны габаг сәһифәйә чыхарт, я да яхандан әл көтүрмүйәчәйәм".

„Гатыг ағдырмы, гарадырмы?" адлы фел'етонунда Чәлил Мәммәдгулузадә ени Азәрбайчан әлифбасынын гәбул эдилмәсинин чох бөйүк тарихи әһәмийййәтини гейд эдир. Буну халгымызын мәдәни инкишафы тарихиндә ени бир һадисә адландырыр. Бунунла белә, язычы һәмин фел'етонда совет дөврүндә өлкәмизин бүтүн саһәләрдәки сүр'әтли инкишафыны, эләчә дә әрәб әлифбасынын дәйишдирилмәси кими ени бир наилийййәти көрүб, пахыллыгларындан яныб-төкүлән, мәһз буна көрә дә Совет һөкумәтинин ени тәшәббүсләрини писләйән харичи империалистләрин симасыны ачараг онлары биабыр вә рүсвай эдир. Инкилис империалистләринин фитнәкар һәрәкәтләрини, онларын фырылдагчы, хаин сималарыны ашкара чыхараряг, Чәлил Мәммәдгулузадә язырр: „Ер үзүндә һәр бир ердә гатығын рәнки ағдыр вә һәр бир милләт дә буну дейир ки, гатығын рәнки ағдыр.

Инди, мәсәлән, гатығын рәнкиндән бир янда сөһбәт дүшә вә Шура һөкумәтиндән суал эдәләр, бу да чаваб верә ки, гатыг ағдыр.

Хәта элә бурасындадыр ки, Шура һөкумәти дә дейә гатыг ағдыр.

Күман эдирәм, о саат енә гиямәт гопачаг, „рәгибләр" енә ишә дүшәчәкләр ки:

—Вай дад, вай бидад, гатыг гара олдуғу һалда, Шура һөкумәти дейир ки, „гатыг ағдыр!"[1].

Фитнәкар инкилис сиясәтчиләри өзләри латын әлифбасындан истифадә этдикләри һалда, мәтбуатда бу әлифбаны гәбул эдән халгларын ислама хаин чыхдыгларыны языр вә бу тәшәббүсү писләйирдиләр; чүнки Азәрбайчанда ени әлифбанын гәбул эдилмәси һадисәси башга Шәрг өлкәләринә дә тә'сир эдир, һәмин халглары оядырды. Бу исә Шәрг халгларынын мәдәни инкишафына, айылмасына сәбәб ола биләрди. Әлбәттә, бу вәзийййәт инкилис империалистләринин зәрәринә иди, онларын мүстәмләкәчилик сиясәти үчүн әлверишли дейилди. Буна көрә дә „инкилисләр үчүн дүняда яхшы шей вә пис шей йохдур: о ердә ки, онларын политикасы ичаб эдир,—орада яхшы ишә дә онлар яхшы дейә биләрләр, пис ишә дә яхшы дейә биләрләр. Вә о

[1] „Молла Нәсрәддин", 1926-чы ил, № 16.

ердə ки, онларын сиясəти тəгазə эдир, о ердə онлар аға гара дейə билəрлəр, гарая да аг дейə билəрлəр"[1].

Демократ язычы инкилис фырылдагчыларынын һəр шейи өз мəнафелəри нөгтейи-нəзəриндəн гиймəтлəндирəн мүртəҹе сиясəтлəрини ифша эдəн мисаллар кəтирəрəк көстəрир ки, инкилис мүстəмлəкəлəриндə чыхан инкилис гəзетлəриндə (мəсəлəн, Һиндистандакы инкилис органы олан „Таймс оф Индия" гəзетиндə) Шəргдə латын əлифбасынын гəбул эдилмəси пислəнир, көһнə əрəб һүруфатындан ени əлифбая кечмəйин лазым олмадығы гызғын тəблиғ эдилир, бу ени тəшəббүс „хилафəтə вə ислама хаин олмаг" кими күнаһ бир иш адландырылыб, мүсəлман халгларынын көзүндəн салыныр. Ҹəлил Мəммəдгулузадə инкилислəрин бу ҹүр һəясыз һəрəкəтлəринə гаршы гəзəблə демишдир:

„Эй дүнянын шейтəнəт устадлары! Вə эй ерин-көйүн провакасия фазиллəри! Дүняда фəсадатда ваһид ярамысыныз вə вəһданиййəтинизə шəкк эдəнə мин лə нəт!"[2].

Хаин сиясəт вə фырылдагчылыг мүасир Инкилтəрəдə даһа дəрин көк салмышдыр. Инкилтəрə империалистлəри бу күн мин бир фитнəкарлыға əл атараг халгларын, məhз бөйүк Совет Иттифагынын рəhбəрлик этдийи мүгəддəс сүлһ ишини позмаг үчүн əн алчаг һəрəкəтлəрə əл атырлар. Лакин бу хаинлəр янылырлар! Индики шəраитдə бөйүк эдибин юхарыдакы сөзлəри өз һəгигилийини, кəскинлийини вə гиймəтини даһа да артырыр.

Бүтүн ярадыҹылығы бою рус халгынын зəнкин мəдəниййəтиндəн өйрəнмəйə вə истифадə этмəйə чалышан Ҹəлил Мəммəдгулузадə мүртəҹе əрəб һүруфатындан əл чəкиб, ени Азəрбайҹан əлифбасынын ярадылмасы ишиндə дə *əсасəн* рус əлифбасына истинад этмиш, она əсасланмағы лазым билмишдир. Бу, эдибин мaариф вə мəдəниййəтимизин, һабелə дилимизин инкишафы саһəсиндə һəята кечирмəйə чалышдығы көзəл арзуларындан бири олмушдур. Бу арзунун һəгигəтə чеврилəҹəйини о ирəлиҹəдəн көрүрдү. Язычы һəлə 1908-ҹи илдə бөйүк бир инамла язмышды: „Бир вахт олар ки, һеч кəс гəзет ахтаранда вə Балкан ишлəриндəн тəзə бир хəбəр билмəк истийəндə разы олмаз ки, əлифи лама чалыб вə мими нуна чалыб ҹимлəрин гарнына кирəн нөгтəлəрини чыхардыб гойсун еринə вə шинин нөгтəлəрини чыраг ишығына ахтарсын-ахтарсын, сонра көрсүн ки, мəтбəəдə гырылыб дүшүблəр ерə.

Бəли, 30 ил бундан сонра белə олаҹаг. Шəрт бу дейил ки, анҹаг бу күнкү күнүн əһвалатыны хəбəр вермəк, шəрт будур ки, кəлəҹəкдəн дə бир сөз сөйлəмəк.

Тутаг ки, бу күн яғыш яғыр, амма нə эйби вар, буну да ахтараг ки, сабаһ нə олаҹаг?"[3]

Кəлəҹəйə бөйүк үмид бəслəйəн язычы бу арзусунун еринə етирилəҹəйинə əмин иди. О, чох доғру дүшүнмүшдү, гəтиййəн янылмамышды. Артыг онун бөйүк арзулары бу күн бир һəгигəтдир. Совет һакимиййəти дөврүндə, Ленин—Сталин партиясынын рəhбəрлийи илə бу нəҹиб арзулар чичəк ачмыш, һəята кечирилмишдир. Өлкəмиздə совет һакимиййəтинин илк иллəриндəн бу мəсəлə (ени əлифба мəсəлəси) гəт'и шəкилдə галдырылараг, 1928-ҹи илдəн латын һүруфаты əсасында гурулмуш ени Азəрбайҹан əлифбасы халгымызын рəсми əлифбасы э'лан эдилди. 1929-ҹу илин январ айындан э'тибарəн көһнə əрəб əлифбасы көтүрүлəрəк, тамамилə латын əлифбасына кечилди. Ҹəлил Мəммəдгулузадə һəмин күнү һəдсиз севинҹ вə фəрəhлə гаршылады. Ени əлифбая кечилмəсини халгымызын бөйүк мəдəни, ингилаби наилиййəти кими гиймəтлəндирди. О, „Молла Нəсрəддин"ин 1929-ҹу илин илк нөмрəсини бу сəтирлəрлə башлады: „Бу күн бизим бөйүк байрамымыздыр, чүнки бу күн биз əрəб əлифбасындан хилас олуруг". Бу сөзлəр язычынын һəдсиз севинҹинин парлаг ифадəси иди.

---

[1] „Молла Нəсрəддин", 1926-чы ил, № 46.
[2] Енə орада.
[3] Ҹ ə л и л М ə м м ə д г у л у з а д ə—Əсəрлəри, 3-ҹү ҹилд, Бакы, 1947, сəh. 291.

Даһа сонралар, сосялист вəтəнимизин күндəн-күнə артан тəлəблəри вə йүксəк инкишафы илə əлагəдар олараг, əлифбамыз бөйүк рус халгынын язысы əсасында, Азəрбайҹан дилинин руһуна даһа уйғун олан, демократик принсипли, тамамилə мүкəммəл вə ени бир форма илə—рус графикасы əсасында гурулмуш Азəрбайҹан əлифбасы илə əвəз олунду. М. Ҹ. Бағыров йолдаш Азəрбайҹан язысынын латын əлифбасындан рус əлифбасына кечмəйинин бөйүк əһəмиййəтини гейд эдəрəк демишдир:

„Азəрбайҹан язысынын латын əлифбасындан рус əлифбасына кечирилмəси чох бөйүк мəдəни əһəмиййəти олан бир ишдир. Бу тəдбир Азəрбайҹан халгынын өз язысыны вə дилини даһа да инкишаф этдирмəси үчүн əн кениш имканлар ярадыр вə бөйүк рус халгынын түкəнмəз мəдəниййəт сəрвəтлəрини дəриндəн өйрəнмəсинə ярдым эдир"[1].

Бу күн Азəрбайҹан халгынын саһиб олдуғу əлифба формаҹа милли, мəзмунҹа сосялист мəдəниййəтимизин əн көзəл наилиййəтлəриндəндир. Инди бу əлифба халгымыза мүвəффəгиййəтлə хидмəт этмəкдəдир.

---

[1] М. Ҹ. Б а ғ ы р о в—Бакы вə Азəрбайҹан болшевик тəшкилатынын тарихиндəн. Бакы, Азəрнəшр, 1950, сəh. 261–262.

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 1, 1953

КАМАЛ ТАЛЫБЗАДӘ

М. С. ОРДУБАДИНИН „МОЛЛА НӘСРӘДДИН“ ЖУРНАЛЫНДА ЧАП ЭДИЛМИШ ӘСӘРЛӘРИ ҺАГГЫНДА (1906—1917)

Азәрбайчанда ингилаби идеяларын јайылмасына вә инкишафына чох гүввәтли тә'сир көстәрән 1905-чи ил рус ингилабы өлкәнин мәдәни һәјатында да чидди јениликләр әмәлә кәтирмишди. Ингилабын тә'сири илә мәдәнијјәт саһәсиндә чалышан демократик көрүшлү зијалылар-ла јанашы, бир чох габагчыл Азәрбайчан јазычыларынын јарадычылы-ғында вә фикри инкишафында да јени бир јүксәлиш дөврү башлан-мышды. 1905-чи илдән сонра Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Сабир, Ә. Һагвер-диев, Ә. Нәзми, С. С. Ахундов кими реалист јазычылар тамамилә јени бир јарадычылыг мәрһәләсинә гәдәм гоймуш, дөврүн ирәли атдығы бир чох мүһүм сијаси-ичтимаи мөвзуларда әсәрләр јазмыш вә реалист әдәбијјаты даһа јүксәк бир сәвијјәјә галдырмышдылар. Белә јазычы-лардан бири дә М. С. Ордубади олмушдур.

1905-чи ил ингилабы М. С. Ордубадинин сијаси-ичтимаи вә әдәби көрүшләринин айдынлашмасына вә мүтәрәгги бир истигамәт алмасына бөјүк көмәк көстәрди. Бу замана гәдәр әсасән көһнә гәзәл-гәсидә әдәбијјаты сәпкисиндә ашиганә шеирләр јазмагла мәшғул олан әдиб, ингилаб илләриндән башлајараг халгын ојанмасы, маарифләнмәси, га-дын азадлығы мәсәләләрилә мәшғул олур вә бунлары өз әсәрләриндә әкс этдирмәјә чалышырды. Бу илләрдә о, „Һүммәт“, „Тәкамүл“, „Јолдаш“ кими сосјал-демократ вә фәһлә гәзетләрини охујур, Иран ингилабы илә јахындан марагланыр вә Чәнуби Азәрбайчанын сијаси һәјатында фәал иштирак эдир.

1906-чы илдә „Молла Нәсрәддин“ журналынын нәшрә башламасы Ордубадинин јарадычылыг инкишафы үчүн әлверишли бир шәраит јаратды. Онун илк әсәри либерал „Шәрг-Рус“ гәзетиндә чап олун-мушдуса да[1], бурада о, мәшғул олдуғу бир чох демократик мәсәлә-ләри јазыб чап этдирмәк имканына малик дејилди. „Молла Нәсрәд-дин“ журналы исә Ордубади үчүн мәһз белә бир имкан вә шәраит јаратмышды. Журналын мәфкурә истигамәти вә әдәби програмы онун әдәби јарадычылыг арзуларына чох ујғун кәлирди.

М. С. Ордубади „Молла Нәсрәддин“дә там 20 ил иштирак этмиш, журналын ән фәал әмәкдашларындан бири олмушдур. О, ингилабдан әввәл чыхан „Тәрәгги“, „Тазә һәјат“, „Иттифаг“, „Тути“, „Бабаји-Әмир“ кими бир чох либерал гәзет вә журналларда да иштирак эт-

[1] „Шәрг-Рус“, 13 июл 1904-чү ил, № 31.

мишди. Лакин „Молла Нәсрәддин“, әдибин өзүнүн дедийи кими, онун „даими язмаға һәвәси олан“ бир журнал олмушдур.

„Молла Нәсрәддин“ журналынын әтрафында әсасән дөврүн ән габагчыл, реалист язычылары топланмышды. Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ә. Сабир, Ә. Һагвердиев кими реалист язычыларын кәскин сатирик-тәнгиди әсәрләри һесабына журнал мөвҹуд иҹтимаи-сияси гурулушун рәзаләтини, орадакы һәрҹ-мәрҹлийи ифша эдән мүбариз бир орган олмушду.

Журналын әтрафында топланан бу язычыларын тохундуглары мөвзулар, әдәби үслублары, һәлл этмәк истәдикләри иҹтимаи-мәдәни мәсәләләр арасында бөйүк бир яхынлыг, охшарлыг вар иди. Онлар мүәййән мәсәләләрин гоюлушунда чох заман биркә һәрәкәт эдир, мүәййән тәнгид һәдәфинә биркә һүҹума кечир, һәтта бә'зән эйни мөвзулары тәкрар эдирдиләр. Әли Нәзминин Сабирә, Сабирин Нәзмийә, Нәзминин Ордубадийә дәфәләрлә нәзирәләр, мәнзум ҹаваблар яздыглары бу фикри сүбут этмәкдәдир. Бу йолла онлар бири дикәринин тохундуғу мәсәләйә сәс верир, бир-бирләрини мүдафиә эдирдиләр.

Лакин бүтүн бу охшар вә яхын ҹәһәтләр „Молла Нәсрәддин“дә иштирак эдән габагчыл язычыларын ярадыҹылыглары арасында эйниййәт яратмырды. Бу реалист язычылар бир чох үмуми ҹәһәтләрә малик олдуглары кими, онларын ярадыҹылыгларында орижинал, анҹаг өзләринә мәхсус хүсусиййәтләр дә вар иди. Онларын һамысы һәят һадисәләрини эйни дәрәҹәдә әһатә эдә билмәдикләри кими, ону эйни бәдии сәнәткарлыг гүдрәтилә дә тәсвир этмирдиләр. Бу язычыларын арасында мәгсәд яхынлығы олмасына бахмаяраг, һәр бири ени, ишләнмәмиш мөвзулар тапыр вә бунлары мүхтәлиф шәкилдә, ени бәдии васитәләрлә тәсвирә чалышырдылар.

Бу ҹәһәтдән фәал бир молланәсрәддинчи кими, М. С. Ордубадинин дә ярадыҹылығы диггәти ҹәлб эдир. Онун „Молла Нәсрәддин“ журналында чап этдирдийи фел'етон вә сатирик шеирләри мәзмун долғунлуғу, мөвзу кенишлийи, бәдии сәнәткарлығы илә Сабир вә Ҹ. Мәммәдгулузадәнин сатирасы сәвиййәсинә галха билмирсә дә, бунлар әдибин ярадыҹылығынын үмуми мәфкурәви истигамәтини өйрәнмәк вә мүәййән этмәк үчүн әһәмиййәтлидир.

М. С. Ордубади „Молла Нәсрәддин“ журналынын редактору Ҹ. Мәммәдгулузадә илә һәлә XIX әсрин ахырларында, бөйүк әдиб Неһрәм кәндиндә мүәллим олдуғу замандан таныш иди.[1] Лакин онун „Молла Нәсрәддин“дә иштирак этмәси өз тәшәббүсү вә мейли нәтиҹәсиндә олмушду.

Ордубадинин илк фел'етону „Молла Нәсрәддин“ин 1906-чы ил 6-чы нөмрәсиндә чап олунмушду.[2] „Һәрдәмхәял“ имзасыны да илк дәфә о, бурада ишләтмиш[3] вә бу имза эйни заманда мүәййән мәсләкә хидмәт этмәйән, ялтаг, икиүзлү, мешшан буржуа зиялыларыны ифша эдән мә'налы бир сөз кими һәлә о заман Ҹ. Мәммәдгулузадәнин чох хошуна кәлмишди[4].

[1] Республика әлязмалары фонду, М. С. Ордубади архиви, иш № 32.

[2] М. С. Ордубади, тәрҹүмейи-һалында (Республика әлязмалары фонду, М. С. Ордубади архиви, иш № 135) гейд эдир ки, онун „Молла Нәсрәддин“дә илк әсәри 1906-чы ил № 4-дә чап олунмушдур. Һалбуки, һәмин нөмрәдә „Һәрдәмхәял“ имзасы илә һеч бир язы нәшр эдилмәмишдир. Орада „Нахчывандан язылар“ ады алтында имзасыз бир мә'лумат вардыр ки, бунун Ордубадийә аид олуб-олмадығыны мүәййән этмәк чәтиндир.

[3] „Молла Нәсрәддин“ журналынын даими мүрәттибләриндән биринин язылы олараг вердийи бир мә'лумата көрә, „Һәрдәмхәял“ имзасы илә журналда бә'зән Ҹ. Мәммәдгулузадә өзү дә фел'етонлар язырмыш (бах: Республика әлязмалары фонду инв. №318). Бу мәгаләдә Ҹ. Мәммәдгулузадәйә аид олдуғу зәнн эдилән фел'етонлардан бәһс эдилмәмишдир.

[4] Республика әлязмалары фонду, М. С. Ордубади архиви, иш № 32.

„Молла Нәсрәддин“ журналынын әсас тәнгид һәдәфләриндән бири ислам зеһниййәти, мөвһумат вә онунла бағлы олан көһнә адәт-ән'әнәләр, патриархал һәят тәрзи иди. Тәсадүфи дейил ки, „Молла Нәсрәддин“дә иштирак эдән габагчыл язычыларын әсәрләриндә дини көрүшләрин, руһаниләрин тәнгиди чох мүһүм бир ер тутур (Сабир: „Эй зәму“, „Усанмадын“, „Молланын дәрди“, „Эһсан“ вә с; Ҹ. Мәммәдгулузадә: „Данабаш кәндинин әһвалатлары“, „Уста Зейнал“, „Өлүләр“; Ә. Һагвердиев: „Ҹәһәннәм. мәктублары“ вә с.). М. С. Ордубади дә „Молла Нәсрәддин“ журналында өз фәалиййәтинә ислам зеһниййәтинин тәнгиди илә башламыш вә кәләҹәкдә дә буну давам этдирмишдир. Әдибин өзү дә тәрҹүмейи-һалында гейд эдир ки, о, „Молла Нәсрәддин“дә яздығы заманлар артыг онда „динсизлик һиссләри“ яранмаға башламышды. О язырды:

„Гафгазда чыхан гәзетләрин һамысында иштирак эдирдим. „Молла Нәсрәддин“дә даими язмаға һәвәсим вар иди. Онун үчүн дә мәндә динсизлик һиссләри доғмаға башламышды“.[1]

М. С. Ордубадинин ислам дини вә дин нүмайәндәләрилә мүбаризәси динин вә ону тәблиғ эдән руһаниләрин, халга, онун инкишафына вурдуглары зияны көрән бир язычынын шүурлу мүбаризәси иди. Бу мүбаризәни дөвр, заманә өзү тәләб эдирди. Чүнки буржуа-мүлкәдар гурулушу шәраитиндә, мүртәҹе мәтбуатын вә шәриәтчиләрин яйдыглары вә мүдафиәсиндә дурдуглары ислам дининин чүрүмүш әһкамлары, дини бүдәтләр мүртәҹе буржуа зиялылары тәрәфиндән күҹлә Азәрбайҹан халгынын милли ән'әнәләри кими гәләмә верилирди. Мүртәҹеләрин бу ҹидд-ҹәһдләри күтләләрин шүуруну зәһәрләдийи кими, онун тәрәггисинә дә, күндәлик иҹтимаи һәят һадисәләрини дүзюб дәрк этмәсинә дә чох күҹлү маниә төрәдирди. Һаким синиф вә онун мәнафеинә хидмәт эдән руһаниләр, буржуа зиялылары халгы сияси һәятдан узаглашдырмаг, „Ах нечә кейф чәкмәли әййям иди“—дейә, „кечән күнләри“ арзу эдәнләрин истәйини еринә етирмәк—бир сөзлә, тарихин тәкәрини кери чевирмәк мәгсәдилә диндән вә дини бүдәтләрдән истифадә эдирдиләр.

Даһи Ленин демишдир:

„Дин, һәр ердә вә һәр тәрәфдә, даима башгалары үчүн ишләмәк, эһтияҹ вә тәклик нәтиҹәсиндә боғулан халг күтләләри үзәринә дүшән мә'нәви зүлм нөвләриндән биридир. Тәбиәтлә мүбаризәдә вәһшинин аҹизлийи аллаһлара, шейтанлара, мө'ҹүзәләрә вә саирәйә инам доғурдуғу кими, истисмарчыларла мүбаризәдә истисмар эдилән синифләрин аҹизлийи дә лабүддән ахирәтдә даһа яхшы һәят олаҹағына даир инам оядыр. Бүтүн өмрүнү ишләйән вә эһтияҹ ичиндә олана дин бу дүнядә мүти вә сәбрли олмағы өйрәдәрәк, бунун әвәзиндә аллаһдан мүкафат алаҹағы илә она тәсәлли верир. Башгасынын зәһмәтилә яшаянлара исә дин, бу дүнядә хейриййәчи олмағы өйрәдәрәк, онларын бүтүн истисмарчы варлығына бәраәт газандырмаг үчүн, онлара чох уҹуз васитәләр тәклиф эдир вә беһиштә кетмәк үчүн онлара уҹуз гиймәтә билет сатыр. Дин халг үчүн тирйәкдир. Дин—өз инсанлыг сурәтләрини, инсана аз-чох лайиг олан һәят тәләбләрини капитал көләләринә унудуран бир нөв мә'нәви арагдыр“.[2]

Дини көрүшләрин вә э'тигадын ҹәмиййәтин инкишафы үчүн гүввәтли бир маниә олдуғуну көрән вә дәрк эдән Ордубади, бир чох башга мүасирләри кими, журналда фәалиййәтә башладығы илк күндән аҹкөз вә риякар руһаниләри, ислам дини вә патриархал һәятла бағлы

[1] Республика әлязмалары фонду. М. С. Ордубади архиви, иш №196.

[2] В. И. Ленин—Әсәрләри, 10-чу ҹилд, Бакы, Азәрнәшр, сәһ. 74—75.

олан көһнә ән'әнәләри чох кәскин тәнгидә тутмушду. Онун „Элми-ничум" ады илә журналда чап этдирдийи илк фел'етону да дини „элмләрин" тәнгидинә һәср олунмушдур.[1] Журналын бир нечә нөмрәсиндә давам эдән һәмин фел'етонда сахта Иран тәгвимләринин һәгиги элмлә һеч бир әлагәси олмадығы, онларын дини чәфәнкийят яйдыглары көстәрилир, мүәййән күнләрдә айры-айры һадисәләрин—һәм дә чох күлүнч, мә'насыз һадисәләрин—баш верәчәйини габагчадан тә'йин этмәк „үсулу", гәзавү-гәдәрә инам кәскин тәнгид олунур. Мүәллиф „үләмалар" тәрәфиндән тәртиб олунан тәгвимләрин схоластик маһиййәтини ачыб көстәрмәклә янашы, ери кәлдикчә тәгвим үсулундан истифадә эдәрәк мүасир сияси һадисәләри, көһнә чәмиййәтдә көк салмыш мәнфи адәтләри, авамлығы вә саирәни сатира атәшинә тутурду. Мәсәлән, мәһәррәм айында баш верәчәк һадисәләр белә тәсвир олунурду: „Мәһәррәм—фәләкин өвзаи буна дәлаләт эдир ки, бу айын мүддәтиндә бә'зи ерләрдә гар яғачаг, бә'зи ердә яғандан сонра енә әрийәчәк вә әрийәндән сонра енә гар яғачаг...

Енә һәмин айын мүддәтиндә Русияда дума мәчлиси гурулачаг вә гуруландан сонра истәйәчәк дағылсын, ахырда я дағылачаг, я дағылмаячаг. Әкәр дағылмаса Сүрмәли маһалында Икдир вилайәтинин мүсәлманлары фүрсәт тапыб бир-бири илә дүшмәнчилик эдиб думая адсыз телеграфлар көндәрәчәк вә әкәр дума дағылса шамахылылар фәхр эдәчәкләр ки: „биз дағытдыг"...

Енә бу айын мүддәтиндә... „Тәрчүман" рузнамәси язачаг ки, „Мәммәдәли шаһ али бир вүчуддур"[2].

М. С. Ордубадинин фел'етонлары ичәрисиндә дини көрүшләри, тәвәккүлү яймагла мәшғул олан чаһил вә фырылдагчы руһаниләрин, шейхләрин, сейидләрин, моллаларын тәнгиди хүсуси ер тутур. Онун „Дәрд", „Мүрәккәб", „Кефсизә нәзирә", „Бу аләм", „Молланын", „Рамазанла вида", „Чәфәнкийят", „Чох лазымдыр", „Өлүм" вә с. онларла фел'етон вә сатирик шеирләриндә дин нүмайәндәләри чәмиййәтин түфейли, зиянкар, артыг бир үзвү кими ифша эдилирләр. Ордубади дә о заман фәал бир молланәсрәддинчи кими, авам чамаат арасында һәлә дә нүфузуну итирмәмиш бу инсан сифәтли һәшәратларла мүбаризә апармағы вачиб билирди; чүнки бу паразитләр, әдибин өзүнүн дедийи кими, һәр чүр енилийин әлейһинә идиләр, енилик тәрәфдарларындан яраса ишыгдан горхан кими горхур, онун гаршысында титрәйир, онлары кафир э'лан эдир, гәтлинә фитва верирдиләр. „Дәрд" адлы фел'етонда Ордубади енилийә дүшмән кәсилән, тәзәләр һаггында ағзы көпүкләнә-көпүкләнә данышан молла Мөвсүм кими руһаниләри өз дили илә белә ифша эдир: „Бу тәзәләр бир күн олар ки, бәлайи-нагаһана раст кәләрләр... Ай чамаат, шәриәт әлдән кетди. Гоймайын, ичиниздә олан тәзәләри өлдүрүн, һәр нә күнаһы олса мән гәбул эдирәм; күнаһы йохдур, савабы вар; гоймайын, өлдүрүн, боғдурун, боғун, чырын, йыртын, һәр нә күнаһы вар мәним бойнума"[3].

Молла мөвсүмләрин „тәзәләр" гаршысында дәһшәтә кәлмәси сәбәбсиз дейилди. Онлар баша дүшүрдүләр ки, анчаг бу „тәзәләр"—элмә, мәдәниййәтә йийәләнмәйә башлаян габагчыл зиялылар руһаниләрин фырылдагларынын үстүнү ачыр, онлары халг арасында нүфуздан вә э'тибардан салырлар.

М. С. Ордубади өзү дә белә „тәзәләрдән" бири иди. Бир чох башга „тәзәләр" кими, ону да тә'гиб вә тәһгир эдир, һәтта өлүмлә һә-

[1] Фел'етонун әввәли, журналын 1906-чы ил 6-чы нөмрәсиндә имзасыз, ма'бәди исә һәмин ил 9-чу нөмрәдә „Һәрдәмхәял" имзасы илә чап эдилмишдир.

[2] „Молла Нәсрәддин", 1907-чи ил, № 6.

[3] „Молла Нәсрәддин", 1910 чи ил, № 17.

дәләйирдиләр. Руһаниләр тәрәфиндән байкот олунмасы, тә'гиб вә тәһдидләрин күндән-күнә күчләнмәси нәтичәсиндә һәтта әдиб өз доғма шәһәри Ордубады тәрк эдиб, Чулфая көчмәйә мәчбур олмушду. Лакин бүтүн бу чәтинликләр М. С. Ордубадини руһдан салмыр, о, „Молла Нәсрәддин" сәһифәләриндә бир-биринин ардынча өз фел'етонларыны чап этдирирди.

Ордубади руһаниләри чәмиййәтин ән алчаг вә артыг бир тәбәгәси һесаб этдийи үчүн, бу „чибкәсәнләрин" һәятда яшамасыны да артыг һесаб эдир, онларын төрәтдикләри чинайәтләрә, үрәйи даш кими мөһкәм оланларын белә, таб кәтирә билмәйәчәйини язырды. „Кефсизә нәзирә"[1] ады илә чап олунан сатирик шеирдә дейилир:

Даш олса үрәк таб эләмәз бу иши һаша,
Эй молланы ағбаш ярадан халиги-екта.
Чиб кәсмәк үчүнмү бу гәдәр чаны яратдын?
Билмәм нә сәбәб олду ки, молланы яратдын!?[2]

М. С. Ордубадинин фел'етонларында руһаниләр бир чох хүсусиййәтләри вә хасиййәтләрилә тәсвир олунурлар. Мүәллиф руһаниләрин тәнгидинә һәср этдийи мөвзулары билаваситә һәятдан сечдийи үчүн, бурада тәкрар, екнәсәклик башга фел'етонларында олдуғу гәдәр нәзәрә чарпмыр. Әксинә, онларын мүхтәлиф чәһәтләри мүхтәлиф үсулларла тәнгид атәшинә тутулур. Һийләкәрлик, риякарлыг, әхлагсызлыг, истисмарчы синифләрә хидмәт, зәһмәткешләрә дүшмән мүнасибәт, Ордубадинин фел'етонларында дин нүмайәндәләринин әсас сифәтләри кими ифша олунур. „Чәфәнкийят" адлы фел'етонда моллаларын халгы соймаг үчүн ишләтдикләри фырылдаглар тәнгид олунур: „Енә татар моллаларына көрә бизим моллаларымыз хошбәхтдирләр. Мәсәлән, көтүрәк Лаһыч гәсәбәсинин моллаларыны. Бурада бир молла Муғум вар ки, бир кәндлийә бир кағыз языр алты шаһы алыр, сонра кәндли апарыр кағызы доландырыр, һеч кәс охуя билмир, кәтирир, енә һәмин молла Муғум енә алты шаһы алыр вә охуюр. Аллаһ бәрәкәт версин элмә. Молла Муғум элм охумуш олмасайды, бу пуллары һарадан газана биләрди?"[3]

М. С. Ордубади кичик бир шәһәр олан Ордубадда яшамасына бахмаяраг, Бакы, Тифлис кими шәһәрләрдә баш верән һадисәләри чох диггәтлә изләйир, ери кәлдикчә бунлара мүнасибәтини билдирирди. Одур ки, онун бир чох фел'етонлары о заман Загафгазияда баш верән мүәййән һадисәләрлә бағлыдыр. „Мүрәккәб" адлы фел'етонунда әдиб Бакы газысы тәрәфиндән гуранын Азәрбайчан дилинә тәрчүмә олунмасына өз э'тиразыны билдирмишди. Бакы милйонери Һачы Зейналабдын Тағыевин пулу вә көстәришилә гуранын Азәрбайчан дилинә тәрчүмә олунмасы, бир чох габагчыл Азәрбайчан зиялыларынын нифрәтинә сәбәб олмушду. Ч. Мәммәдгулузадә дә „Зина" адлы фел'етонла чыхыш эдәрәк, гуранын чап олунмасына чидди э'тираз этмиш, онун әхлагсызлыг яйдығыны көстәрмишди.[4] Ордубади дә гуранын тәрчүмә олунмасынын мүртәче бир маһиййәт дашыдығыны көстәрмиш, тәрчүмәни „этмәсәйдиләр даһа да яхшы оларды"—демишди. Фел'етонда гуранын тәрчүмә олунмасы кәскин бир истеһза илә лаға гоюлмагла янашы, „мурдар", „кафир", „һарам" кими мәфһумлар, башга

[1] „Молла Нәсрәддин" журналынын 1911-чи ил 17-чи нөмрәсиндә „Кефсиз" имзасы илә чап олунан шеир нәзәрдә тутулур.

[2] „Молла Нәсрәддин", 1911-чи ил, № 20.

[3] „Молла Нәсрәддин", 1907-чи ил, № 14.

[4] „Молла Нәсрәддин", 1911-чи ил, № 25.

халглара яд мүнасибəт бəслəмəк əһвали-руһиййəси дə тəнгид эдилмишдир:

„Үлəмамыздан рича эдирəм ки, бу нөгтəйə диггəт эдиб. бəндейиһəгирин бу мəсəлəсинə чаваб илтифат буюрсунлар. Мəсəлəн, нечə ки, мə'лумдур, бу ахыр вахтлар чəнабан газыларымыз башлайыблар гураны түрк (Азəрбайчан—*К. Т.*) дилинə тəрчүмə этмəйə. Һəлə тəрчүмə этмəйи онлара күзəшт олсун, һəрчəнди ки, этмəсəйдилəр даһа яхшы олар, амма сөзүмүз чап барəсиндəдир.

Дүня вə алəм буна шаһиддир ки, һəмин газы чəнаблары һəлə тəрчүмəйə иктифа элəмəйиб башлайыблар тəрчүмə этдиклəри гураны рус ə күрчү мəтбəəлəриндə чап элəмəйə. Мə'лум шейдир ки, мəтбəəнин мүрəккəби нəчс мəһздир. Һəр бир кəсин ки, мəтбəəйə йолу дүшүр өз көзү илə көрүр ки, рус вə күрчү əмəлəлəри өз əллəрилə мүрəккəби көтүрүб сүртүблəр машынын дəстəлəринə вə бу минвал илə айлар вə иллəр узуну гуранын сəһифəлəрини чап элəмəйə мəшғул олублар. Бундан əлавə, һəмин мүрəккəби əчнəбилəр нə билим нə яғлардан, нə билим нə зəһрмардан гайырыблар ки, һəлə үфүнəтиндəн адамын башы чатлайыр.

Һалбуки мүрəккəб барəсиндə Ағайи-Ширази өз китабынын 25-чи сəһифəсиндə белə буюрур: „Бəмүрəккəби-нəчс əмдəн гуран невишдəн һəрам əст“, йə'ни нəчс мүрəккəб илə гураны язмаг һарамдыр. Даһы бундан ашкар мəтлəб олмаз. Үлəмайи-кəламдан бу мəсəлəйə чаваб көзлəйирəм“.[1]

М. С. Ордубадинин “Молла Нəсрəддин“дə чап этдирдийи фел'етонларда ислами көрүшлəр вə патриархал һəята бағлы олан мүртəче адəт вə ән'əнəлəрин тəнгиди дə хүсуси ер тутур. Əдиб мəһəррəмликдə баш ярмаг, „гара тоюг юмуртасына бир нечə сөз языб, кисəйə төкүб, мəсчиддə тирдəн асмаг“ йолу илə мүхтəлиф хəстəликлəрə, дəрдлəрə мүаличə этмəк кими адəтлəри артыг XX əсрдə дə давам этдирмəйин халгын инкишафына бөйүк бир маниə олдуғуну дəрк эдир вə ери кəлдикчə белə адəт-ән'əнəлəрə атəш ачырды. Һəр чүр адəт вə ән'əнəни „мүгəддəс“ саян, ону тохунулмаз һесаб эдəн буржуа миллəтчилəринə гаршы олараг, Ордубади чəсарəтлə „Өлүм“, „Молла Нəсрəддин“ин мөһтəрəм язычысы „Гыздырмалыя“[2] кими фел'етонлары илə чыхыш эдир, өз молланəсрəддинчи язычы достлары илə бирликдə буржуа миллəтчилəринин янлыш вə зəрəрли „нəзəриййəлəрини“ ифша эдирди.

Сталин йолдаш „Марксизм вə милли мəсəлə“ аллы мəшһур əсəриндə Австрия сосял-демократларынын миллəтчилик көрүшлəрини мəһз онларын көһнə мүртəче адəтлəри яшатмаг фикриндə олмаларында көрмүш вə язмышдыр: „...Австрия сосял-демократларынын милли мəрамнамəси „халгларын милли хүсусиййəтлəрини сахламаг вə инкишаф этдирмəк“ гайғысына галмағы тəлəб эдир. Бир тəсəввүр эдин: Загафгазия мүсəлманларынын мəһəррəмликдə баш ярыб, зəнчир вурмаг кими „милли хүсусиййəтлəрини“ „сахламаг“ лазыммыш!“[3]

[1] „Молла Нəсрəддин“, 1909-чу ил, № 38.

[2] М. С. Ордубадинин һəмин фел'етону əсасында журналын 1906-чы ил, 15-чи нөмрəсиндə шəкил чəкилмишдир. Һəмин шəкилдə гоча гарынын бир əли илə ушағын голундан тутуб, о бири əли илə исə очаға үзəрлик төкмəси тəсвир олунур. Шəклин алтында фел'етондан мисал кəтирилмиш вə бу сөзлəр язылмышдыр: Үзəрликсəн, һавасан, Һəзар дəрдə давасан

[3] И. Сталин—Əсəрлəри, 2-чи чилд, сəһ. 364—365.

М. С. Ордубадинин „Өлүм“ фел'етону тə'зийəдарлығын ифшасына һəср эдилдийи үчүн əһəмиййəтлидир. Гурбан байрамыны „йыртычы байрам“ адландыран əдиб көстəрир ки, дин хадимлəринин дүзəлтдиклəри башга бир дини оюнбазлыг олан тə'зийəдарлыг исə мəрсийəханларын вə мүфтəхор тə'зийə мүбаширлəринин чиблəрини долдурмаг үчүн бир аситəдир. Мəһəррəмлик күнлəриндə „кəндлилəр əкин ишлəрини ярымчыг гоюрлар“, авам күтлə һəм молла исмайылларын, молла кəримлəрин гарныны дойдурмаг үчүн вардан-йохдан чыхыр, һəм дə боғазларындан ган кəлинчəйə гəдəр синə вурур, өлүнчəйə гəдəр башларыны чапырлар.

Ордубади мəһəррəмлик күнлəриндə баш верəн вəһшиликлəри тəсвир этмəклə, охучуларыны фырылдагчы моллалара, шəбиһкəрданлара инанмамаға чағырыр, тə'зийəдарлығын зəһмəткешлəр үчүн фəлакəт кəтирдийини сүбут этмəк истəйирди. О, көстəрирди ки, мəһəррəмлик күнү синə вуран, баш чапан вə бу йол илə өзүнү зəиф салан, өлдүрəн зəһмəткешлəр өз əллəри илə истисмарчыларын дəйирманына су төкүр, онларын истəклəринин һəята кечмəсинə көмəк эдирлəр. Бу фикир фел'етонун ашағыдакы парчасында чох айдын шəкилдə ифадə эдилмишдир: „Вагиəн доғру əрз эдирəм вə о чəнаблары ки, өлдүрмəк ниййəтлəри вар, һеч тəшвишə дүшмəсинлəр. Онларын тəклифи чох асандыр. Чүнки биз өзүмүз дə онлара көмəкчийик. Биз өзүмүз дə өзүмүзү өлдүрмəк истəйирик. Одур ки, бизи өлдүрмəк истəйəнлəр һəр һалда архайын вə үмидвар олмалыдырлар. Нə Əрдəбилдə Мəсһəрүддөвлə пуч олмағымыза чалышсын, нə Мəшһəддə Əбдүлһəмид маариф ишлəринə мане олсун, нə һачы молла Баба Бакыда гыз охудан аталары давая тутсун, нə Теһранда Əлилиддөвлə Иранын əзми-һəлалынын нəгшəсини чəксин, нə молла исмайыллар, молла мəһəммəдлəр, молла кəримлəр вə бунлара охшаян моллалар халгын ганыны сорсунлар. Анчаг бир азча сəбр лазым, биз өз əлимизлə өзүмүзү өлдүрəчəйик, анчаг бир азча сəбр лазым“[1].

М. С. Ордубади буржуа зиялыларыны да халгын əн гəддар дүшмəнлəри кими ифша этмишдир. Əдиб „Гейрəт“, „Тəбриз мəрəзханəсиндə“, „Бир философун замани-вəфатында оғлуна этдийи нəсиһəт вə сөһбəт“ кими фел'етонларында гейрəтдəн дəм вуруб, өзлəрини халгын досту кими гəлəмə верəн, əслиндə исə риякар, мəслəксиз, истисмарчы. синифлəр гаршысында „бəли-бəли“ дейəн буржуа зиялыларынын ич үзүнү ачыр вə көстəрир ки, онлар халгы мүдафиə этмир, əксинə, онун истисмар олунмасы, даима əсарəтдə яшамасы үчүн имкан ярадыр, өз фəалиййəтлəрилə истисмарчыларын ишинə көмəк эдирлəр. Онлар өлүм аяғында белə өз чиркин вə алчаг сифəтлəрини кизлəдə билмир, өвладларыны да өз йоллары илə кетмəйə чағырырлар. Ордубадинин тəсвир вə ифша этдийи буржуа философунда да бу сифəтлəр вардыр. О, оғлуна да өзү кими мəслəксиз, ялтаг олмағы төвсийə эдир, чəмиййəтин ики синфə: һаким вə мəһкум синифлəрə бөлүнмəсини əбəди бир ганун кими гəлəмə верир. Əдибин ифша этдийи буржуа зиялысы оғлуна белə нəсиһəт эдир:

„... Əзизим, мəбадə мəндəн сонра дүшмəнлəримиз сəни яман дил илə алдадыб, сəнə гоюб кетдийим бикарчылыг кими не'мəти əлдəн чыхаралар. Мəндəн сонра дүшмəнлəримиз сəни элмə тəрғиб эдəчəклəр. Маарифли чочуғум, олмуя гəбул эдəсəн. Вəсиййəтимин ичиндə зикр эдирəм: инсан бир мəлəкдир, я бир гитəдир. Падшаһы ики көздүр. Көз исə бир лə'мəйи-нурдур. Бунларын чүмлəсинин дүшмəни һаман о сəнə дедийим элмдир...

[1] „Молла Нəсрəддин“, 1911-чи ил, № 43.

Мәбадә онларын (дөвләтлиләрин—*К. Т.*) сөзләринин әксинчә рәфтар эдәсән. Һәркаһ бир ишләри оларса, чүмләдән әввәл сән чанфишанлыг элә, сәнә нә гәдәр яман десәләр, шүкр элә, онлар сизә вәкилдир. Бир мәчлисдә дөвләтли көрәндә аяға дурмагда һеч кәсә мачал вермә, белә ки, Сә'ди буюруб: „Бәниадәм ә'зайи-екдикәрәнд", йә'ни, мин фәгир йығылыб бир дөвләтлинин сандығыны долдурсун. Милләтин фәхри бунлар иләдир. Көзүмүн ишығы, дүнянын доланышығы бунлар иләдир. Дүня бунлардан өтрү хәлг эдилибдир...

Дөвләтли һәр нә сөйләсә бил ки, онда бир мәсләһәт вардыр. Онлар сизә вәкилдир. Мәвачибинизи ики айлар илә сахласалар, динибданышмайын, вәкилдирләр, әзиз оғлум. Худавәнди-aләм һәр бәндәсини бир гүввәдә хәлг этмәйиб, инсан олан лазымдыр исти күнләр габағында ахшама кими ач ишләйиб һейванат кими габыг гойсун, нәинки дөшүндән бир грахмал асыб чәтирин алтында зәнанәләр кими долансын. Онлар сизә вәкилдирләр, гоюн нечә кефләридир, элә этсинләр... Оғлум, дөвләтлиләрин һөрмәтини сәнә вачиб әдиб хәтми-кәлам эдирәм."[1]

Өз фәалиййәтләрилә буржуа-мүлкәдар гурулушуну даһа да мөһкәмләндирмәйә чалышан мүртәче буржуа зиялыларынын әсас характерик сифәтләриндән бири дә онларын горхаг, чәсарәтсиз, үмумән мәрдлик, вәтәнпәрвәрлик кими һиссләрдән мәһрум олмаларыдыр. Ленин буржуа зиялыларынын бу сифәтләрини изаһ эдәркән көстәрир ки, буржуа зиялыларынын „...мадди мәнафеи онлары мүтләгиййәтлә, буржуазия илә бағлайыр, онлары ардычыл олмамаға, сазишләрә кәлмәйә"[2] доғру апарыр. Бу хүсусиййәтләр Азәрбайчанда XIX әсрин сону, XX әсрин әвәлләриндә етишмәйә башлаян буржуа-мүлкәдар зиялыларында да өзүнү айдын шәкилдә көстәрмәйә башлайырды. Истәр Авропа өлкәләриндә тәһсил алмыш, истәрсә дә Шәргин дини мәркәзләриндә охумуш вә вәтәнләринә гайытдыгдан сонра анчаг буржуазияя хидмәт эдән буржуа зиялыларынын мәнафеи, ерли буржуазиянын мәнафеи илә уйғун кәлирди. Онлар ингилаби, демократик фикирләрлә мүбаризә апарыркән һаким синиф олан буржуазиядан истифадә эдир, она архаланыр вә онун мадди көмәклийи илә өз әдәбиййатларыны, мәтбуатларыны ярадырдылар. Одур ки, мөвчуд үсул-идарәни мәһв этмәк, буржуазияны һакимиййәтдән говмаг, халгын демократик тәләбләри йолунда чалышмаг, она көмәк көстәрмәк буржуа зиялыларынын мәнафеинә уйғун дейил, әксинә зидд иди. Лакин онлар халг ичәрисиндә тамамилә нүфуздан дүшмәмәк үчүн өзләрини халгын досту кими көстәрирдиләр. Зәһмәткеш күтләләр онларын гаршысында конкрет тәләбләр гояркән онлар артыг өз әсл сималарыны кизләдә билмир, икиүзлүлүйә, ялтаглыға, риякарлыға башлайыр, мүхтәлиф бәһанәләрлә яхаларыны хилас этмәйә чалышырдылар. Буржуа зиялыларынын бу психолокиясыны Ордубади „Гейрәт" адлы фел'етонда чох инчә бир кинайә илә ифша этмишдир.

„—Мәшәди Һейдәр, кәл кедәк уездни началникә шикайәт эдәк.
—Гой мән бир автаба көтүрүм кәлим.
—Кәрбәлайи Гасымәли, буюр сән кәл кедәк.
—Ай фланкәс, папрос гутум галыб һамамда, кедиб көтүрүм кәлим.
—Ай мирзә Шафталы аға. буюр сән кәл кедәк,
—Бу саат верим уста Зүлфүгар дишими чәксин, кәлим.
—Ай мирзә Һәсән аға, бары сиз буюрун кедәк.
—Нөкәр бизим оғланы көтүрүб базара, верим дәлләк башыны вурсун, кәлим ..."[3]

[1] „Молла Нәсрәддин", 1906-чы ил, № 16.
[2] В. И. Ленин—Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 349.
[3] „Молла Нәсрәддин", 1906-чы ил, № 16. Ч. Мәммәдгулузадәнин Әсәрләринин 3-чү чилдинә (Азәрнәшр, 1947) язылмыш мүгәддимәдә бу фел'етон янлыш олараг һәмин китабын мүәллифинә аид эдилмишдир.

„Тәбриз мәрәзханәсиндә" адлы башга бир сатирик ше'риндә исә әдиб, буржуа зиялыларынын бир чох характерик кейфиййәтләрини үмумиләшдирмәйә чалышмышдыр. Күндә бир чилдә кириб, каһ молла, каһ тачир, каһ бәй-хан олан, мәшрутә э'ланыны эшитчәк молла либасыны союнуб әйнинә пенчәк, жилет кейән мәсләксиз, чаһил бир „мәшрутәчини" әдиб өз дилилә сатира атәшинә тутур:

„Әла эй вадийи мәсләкдә сәркәрдан олан көнлүм,
Өзүнә бирчә мәсләк тапмайыб һейран олан көнлүм.
Бүтүн өмрүндә бир дин үзрә бир күн дурмаян сабит,
Ағач тәк һәр тәрәфдән дәйсә ел ләрзан олан көнлүм.
Һаны о күнләрин ким, шал салыб ләббадә кеймишдин?
Кириб мәсчидә кәһ ифтан, кәһ хизан олан көнлүм.
Көрән тәк мүлки-Иран үзрә бир э'лани-мәшрутә
Төкүб молла либасын лат-лүт, үрян олан көнлүм.
Кейиб пиджак, жилет, тахдын боғаза шанлы бир фиклу,
Тәшәххүслә кәһи тачир, кәһи бәй-хан олан көнлүм.
Бу аз өмрүндә Тәбриз ичрә дүшдүн әлли мин рәнкә,
Савадсыз, элмсиз бир саһиби-үрфан олан көнлүм.
Һара кетдин говулдун, һарда галдын зәрд олундун сән
Мәризханә үмури әлдә сон үнван олан көнлүм.
Үлуми-тиббидән бибәһрә, һәр бир фәнндән ари,
Һавайи-нәфслән нахошлара дәрман олан көнлүм.
Салыб дамына биһөрмәт гылан бичарә нисваны,
Мәризханә залы бир мәчмәи-нисван олан көнлүм.
Мәәттәл галмаян һеч бир вәчһлә дүня үмурунда,
Һәясызлыгла һәр бир мүшкүлү асан олан көнлүм.
Гырыб нахошлары тә'сис эдән бир чох мәзарыстан,
Тәбабәт аләминдә шөһрәйи-Иран олан көнлүм."[1]

„Молла Нәсрәддин" журналынын Азәрбайчан дилинин сафлығы уғрунда апардығы мүбаризәдә М. С. Ордубади дә өз фел'етонлары илә иштирак эдирди. О, „идеалы" „адял" охуян, Азәрбайчан дилини „бировнәг", „бимә'на" дил адландыран, үмуми бир „мүсәлман дили" яратмаға чалышан зиялылары, панисламистләри сатира атәшинә тутурду. Халгы Иран вә әрәб мәдәниййәтинә пәрәстиш руһунда тәрбийә этмәйә чалышан шейхүл-исламлар әдибин сатира һәдәфи иди.[2]

М. С. Ордубади, һәлә XIX әсрин ахырларындан э'тибарән Мәммәд Тағы Сидги кими рус мәдәниййәтини яян габагчыл зиялыларла яхынлығы нәтичәсиндә рус әдәбийяты илә таныш олмуш вә бу әдәбийятын мүтәрәгги маһиййәтини, онун реализмини гиймәтләндирмәйә башламышды. „Молла Нәсрәддин" журналында чап этдирдийи „Толстой" адлы мәгалә буна яхшы мисалдыр. Бөйүк рус реалистинин анадан олмасынын 80 иллийи юбилейинин кечирилмәсиндән руһланан Ордубади, ону дүня әдәбийятынын ән бөйүк сималарындан бири кими гиймәтләндирәрәк язырды: „Рус әдибләриндән аләмә мәшһур олан граф Толстоюн бу явугларда 80 яшы тамам олур (августун 28-дә).

Демәк олар ки, бәлкә ер үзүндә индийәдәк һеч бир кәс язычылыгда граф Толстой кими һөрмәт вә шөһрәт газанмайыб."[3].

Бундан сонра мәгаләдә юбилей мүнасибәтилә Азәрбайчанда апарылан һазырлыг ишләриндән данышылыр, әдиби тәбрик этмәк үчүн Ясная Поляная кедәчәк Азәрбайчан нүмайәндәләринин ады чәкилир, Шамахыда Һәсәнбәй Мәликовун адыны дашыян 6 шө'бәли мәктәбдә Толстой адына ени шө'бә ачылачағы вә әсәрләринин тәрчүмә эдилиб чап олуначағы көстәрилир. Мәгаләнин сонунда бөйүк язычыя һәлә лайигилә гиймәт верилмәдийи, әсәрләринин кениш халг күтләси арасында лазыми дәрәчәдә яйылмадығы гейд олунмушдур.

[1] „Молла Нәсрәддин". 1914-чү ил, № 23
[2] „Азарламаг". „Молла Нәсрәддин", 1907-чи ил, № 22.
[3] „Молла Нәсрәддин", 1908-чи ил, № 11.

М. С. Ордубадини мәшғул эдән мәсәләләрдән бири дә гадынларын азадлығы мәсәләси иди. О, һәлә 1905-ҹи илин әввәлләриндә Шәрг гадынларынын һүгугсуз вәзиййәти һаггында айрыҹа бир әсәр язмаға башламыш вә бурада гадынларын азадлығы мәсәләсини ирәли сүрмүшдүр. „Молла Нәсрәддин“ журналы „тәсәттүри-нисван“ тәрәфдарлары илә гәт'и вә ардыҹыл мүбаризәйә башладығы заман, М. С. Ордубади дә өз гәләм йолдашлары илә бирликдә гадын азадлығыны мүдафиә эдән әсәрләр языр вә журналда чап этдирирди.

„Дәрд“ фел'етонунда[1] әдиб, Түркийә вә Иранда гадынлары көләликдә галмаға мәһкум эдән, онларын һәр ҹүр э'тиразларыны, „чувалдан башларыны чыхармаларыны“ амансыз бир шәкилдә боған иртиҹачы руһаниләри тәнгид эдирсә, „Көзәл“ адлы шеирдә[2] дә көһнә мүсәлман зөвгүнү, гадына феодал-патриархал мүнасибәти кәскин сатира атәшинә тутур. О, көстәрир ки, Шәргдә гадына ҹансыз бир әшя кими бахырлар; о анҹаг башгасы үчүн яшайыр, башгасынын истәкләринә әмәл эдир; о там һүгугсуз, табе вә мүти бир вәзиййәтдәдир.

М. С. Ордубади 1905—1911-ҹи илләр Иран ингилабынын иштиракчыларындан бири олмушдур. О, бүтүн ярадыҹылығы бою бу ингилаби һәрәкатын кедиши илә марагланмыш вә ону өз әсәрләриндә экс этдирмишдир. „Молла Нәсрәддин“ журналында чап этдирдийи әсәрләр ичәрисиндә онун, Иран ингилабына, Иранын сияси-игтисади вәзиййәтинә һәср этдийи фел'етонлар хүсуси ер тутур. Ордубади өзү Иран ингилабы дөврүндә, Иранла һәмсәрһәд олан Ҹулфада яшамыш, тез-тез Ирана кетмиш, ингилабчыларла әлагә сахламыш вә өз көрдүкләрини языб журналын редаксиясына көндәрмишдир.

Иран ингилабы дүшмәнләринин тәнгидинә Ордубади өз сатирасында чох кениш ер вермишдир. „Һаман адам“[3] фел'етонунда әдиб, мәшрутәни боған Мәммәдәли шаһы баҹарыгсыз вә әхлагсыз бир дөвләт башчысы кими ифша эдир. Мәммәдәли шаһ өз дили илә көрдүйү ийрәнҹ ишләри сайыр вә язычы бу үсулла ону рүсвай эдир. Әдиб көстәрир ки, Мәммәдәли шаһ кими ҹаһил, әхлагсыз вә иртиҹачы адамлар дөвләти идарә эдә билмәз; халгын талеини белә ганичәнләрә тапшырмаг олмаз.

„Азәрбайҹан падшаһлары“[4] фел'етонунда Ҹәнуби Азәрбайҹанда кәндлиләрин ағыр вә дөзүлмәз вәзиййәти тәсвир олунур. Әдиб көстәрир ки, ялныз Нәмин вилайәтиндә 119 хан вардыр.

Бу ханлар кәндлиләрлә истәдикләри кими рәфтар эдир, торпагларыны әлиндән алыр, онлары зорла өз саһәләриндә ишләдирләр. Ҹәнуби Азәрбайҹанда фәһләләрин дә вәзиййәти беләдир. Онлар да ерли мә'мур вә наибләр тәрәфиндән һәр аддымда гарәт олунур, дөйүлүр, ҹибләриндәки сон гәпикләри зорла әлләриндән алыныр. Ордубади „Бағ“ адлы фел'етонда фәһләләрин бу ағыр вәзиййәтини көстәрмәйә чалышмышдыр. Фәһләләри мүхтәлиф бәһанәләрлә ҹәримә эдән, палтарларыны һәррача гоюб сатан, „зорла вә сәбәбсиз дәрисини соян“ наиблә язычы арасында белә бир сөһбәт давам эдир:

„Суал: Нә гәдәр мәваҹиб алырсыныз?

Ҹаваб: Һәр нә гәдәр ки, тәзкирә хәрҹи версән биринә бир манат бизим мәваҹибимиздир.

Суал: Бу нә олан ишди?

---

1 „Молла Нәсрәддин“, 1910-ҹу ил, № 17.
2 „Молла Нәсрәддин“, 1910-ҹу ил, № 24
3 „Молла Нәсрәддин“, 1908-ҹи ил, № 26.
4 „Молла Нәсрәддин“, 1907-ҹи ил, № 11.

Ҹаваб: Валлаһ һеч өзүм дә билмирәм. Анҹаг ону билирәм ки, консул бизә мәваҹиб вермәз.

Суал: Сизин мәваҹибиниз дөвләтдән нә гәдәрдир?

Ҹаваб: Айда йүз манат.

Суал: Бәлкә сиз һеч тәзкирә хәрҹи верә билмәдиниз, онда нә ейәҹәксиниз ки, өлмәйәсиниз?

Ҹаваб: Валлаһ, сөзүн доғрусу, онда һансы иранлыя раст кәлсәм тутуб зорнан вә сәбәбсиз дәрисини соячағам.

Суал: Бу Иранын мәшрутиййәти неҹә олду?

Ҹаваб: Пәһ, рәһмәтлийин оғлу. Әлә мәшрутиййәт Мирзә Рза ханлары, Мирзә Әләскәр ханлары вә гейри консуллары баша верди...“[1]

Бу, Иран фәһләсини соян, она диван тутан мә'мурлардан биринин ҹавабыдыр.

М. С. Ордубади Ирана даир язылары „Бабайи-Әмир“ вә „Тути“ кими сатирик журналларда да давам этдирмишдир. 1915—1916-ҹы илләрдә „Молла Нәсрәддин“ журналы нәшр эдилмирди. 1916-ҹы илдә журналын ҹәми 1 нөмрәси чыхмышды ки, бу да сензур тәрәфиндән гадаған олунмушду. Ордубади исә бу заман Русияда сүркүндә иди. Әдиб бу илләрдә сатирик әсәрләрини „Тути“ вә „Бабайи-Әмир“ кими сатирик журналларда чап этдирирди. Бурада чап олунан әсәрләр өз мөвзу вә мәфкурә истигамәти э'тибарилә „Молла Нәсрәддин“дә чап олунан фел'етон вә сатирик шеирләрә яхындыр. Руһаниләрин ифшасы („Рамазанла вида“, „Бу аләм“, „Молланын“ вә с.), буржуа милләтчиләрини тәнгид („Дил бирлийи“ вә с.), гадын азадлығы, Иран мәсәләләри вә с. бу журналларда чап олунан әсәрләрин дә әсас мөвзу даирәсини тәшкил эдир.

Ҹ. Мәммәдгулузадә кими, Ордубади дә Иранын биринҹи дүнья мүһарибәсиндә алман-түрк блокуна мейл көстәрмәсинин әлейһинә иди. Әкәр Ҹ. Мәммәдгулузадә „Гейрәт“[2] фел'етонунда Ираны биринҹи империалист мүһарибәсинин „дүдүк чаланы“ адландырыр, онун мүһарибә ишләринә гарышмасыны тәнгид эдирдисә, М. С. Ордубади дә „Иран да гарышды“[3], „Олмаян ердә“[4] кими сатираларында Иранын Вилһелм Алманиясы тәрәфиндә мүһарибәйә кирмәсини ифша эдирди:

Ахырда ҹаһан һәрбинә Иран да гарышды,
Дурду юхудан ахыр о виран да гарышды.

1915-ҹи илин ноябрында Иранын баш назири Мустофил-Мәмалик Инкилтәрә вә чар Русиясынын Алмания әлейһинә мүһарибә башламаг тәклифини рәдд этди. Иранда Алмания тәрәфдарларынын чохалдығыны вә Алман тә'сиринин гүввәтләндийини көрән Инкилтәрә вә чар Русиясы буна Иранда өз ордуларынын сайыны чохалтмагла ҹаваб вердиләр. Әһмәд шаһ Мустофил-Мәмаликин кабинәсини бурахмаға мәҹбур олду. Бурахылмыш кабинәнин үзвләринин бир һиссәси Алмания консулу вә Түркийә атташесинин мүшайиәтилә Теһраны тәрк эдәрәк, Гум шәһәриндә ерләшди вә орада „Мүвәггәти милли һөкумәт“ адланан ени бир һөкумәт тәшкил этди. Иран милләтчиләринин вә Иран буржуазиясынын мәнафеини мүдафиә эдән бу ени һакимиййәт Инкилтәрәйә вә чар Русиясына гаршы мүбаризәдә Алмания империалистләринә истинад эдирди.

---

1 „Молла Нәсрәддин“, 1908-ҹи ил, № 4.
2 „Молла Нәсрәддин“, 1917-ҹи ил, № 2.
3 „Бабайи-Әмир“, 1915-ҹи ил, № 31.
4 „Бабайи-Әмир“, 1916-ҹы ил, № 11.

М. С. Ордубадинин „Олмаян ердә“ адлы сатирасы да Ирандакы бу һадисәләрә һәср эдилмишдир. Шаир Иранын Алмания империалистләри чәбһәсинә кечмәсини, мүһарибәйә гошулмасыны вә Иран халгынын гырғына верилмәсини тәнгид эдәрәк языр:

Чаһан давасы битмәз һәркиз Иран олмаян ердә.
Нә япсын йүз нәфәр Вилһелм бир хан олмаян ердә.

Бу һәрбдә иштирак этсәйди әввәл әһли-Ирандан,
Бу гәдр әскәр олмазды тәләф ордуйи-алмандан...
Бир аз чәксәйди алман салдаты тирйәки-кашандан
Биләрди кечмәз иш тирйәки-кашан олмаян ердә.

Галыбдыр битәрәф бу һәрб үчүн Теһранда кабинә,
Олубдур мәсхәрә бу сон заман Иранда кабинә,
Бүтүн милләт кечиб бир сәмтә, тәк бир янда кабинә,
Гылыр һәр иш хәлайиг, әмри-фәрман олмаян ердә.

М. С. Ордубадини Азәрбайчан кәндлисинин ағыр вә дөзүлмәз вәзиййәти дә чох дүшүндүрүрдү. Биринчи империалист мүһарибәсиндә Тсаритсиндә (индики Сталинград) сүркүндә олмасына бахмаяраг, о, Азәрбайчандакы яхын достлары илә сых әлагә сахлайыр, онларла мәктублашыр вә зәһмәткешләрин һәят вә мәишәти һаггында мә'лумат әлдә эдирди. „А киши зәманә илә нечә йола кедирсән?“ сатирасында шаир Азәрбайчан кәндлисинин һәят вә мәишәтинин реал тәсвирини вермишдир:

Буғда гуртарды кәнддән, эвдә чөрәк нишаны йох,
Һейф, баһадыр аланмырам, Күлпәринин туманы йох,
Мадяна чул тапылмайыр, боз годугун паланы йох,
Белә кечирсән шөһрәтин эйлийәчәк завал о сөз.

Бу мисралар Азәрбайчан кәндлисинин мүбаризә вә э'тиразларыны көстәрмирсә дә, һәр һалда әдибин зәһмәткеш синифләрә бәсләдийи мәһәббәти, онун һуманизмини айдынлашдырмаг вә мүәййән этмәк үчүн чох әһәмиййәтлидир. Сатирадан сензура дөрд мисра чыхартмышдыр ки, бурада да Ордубадинин кәндлиләрин ағыр һәяты һаггында даһа айдын вә ачыг фикирләр сөйләдийини эһтимал этмәк олар.

Гейд эдилмәлидир ки, Ордубадинин, һаггында данышдығымыз фел'етон вә сатирик шеирләри бәдии тәсвир васитәләри э'тибарилә екнәсәкдир. Сабир дүшмәнләрини, мәнфи типләри ифша этмәк үчүн мүхтәлиф бәдии тәсвир үсулларындан истифадә этдийи һалда, Ордубадидә белә мүхтәлиф прийомлар аздыр. О, адәтән типи өз дили илә ифша этмәк йолу илә кедир ки, бу да чох заман дүшмәни бүтүн чылпаглығы вә характерик сифәтләрилә мейдана чыхармаға имкан вермир.

М. С. Ордубадинин „Молла Нәсрәддин“ журналында чап этдирдийи фел'етон вә сатирик шеирләринин бә'зи гүсурларына бахмаяраг, бунлар онун реалист бир сәнәткар олараг етишдийини, дөврүн бир чох мәсәләләрини демократик чәбһәдән ишыгландырдығыны вә нәһайәт, XX әсрин әввәлләриндә молланәсрәддинчиләрлә милләтчи буржуа мүһәррирләри арасында кедән мүбаризәдә биринчиләрин чәбһәсиндә дурдуғуну айдын сүбут этмәкдәдир.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

В. Г. ЗАВРИЕВ и А. А. МАДАТ-ЗАДЕ

О НЕКОТОРЫХ ОШИБОЧНЫХ ВЗГЛЯДАХ В ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ВОПРОСАХ ГЕОГРАФИИ

В № 2 журнала „Вопросы философии“ за 1950 г. была опубликована статья А. М. Смирнова „Об основах географической науки“, а в № 3 журнала „Известия Всесоюзного Географического Общества“ за 1951 г., в порядке обсуждения, его же статья „Об ошибочных взглядах в теоретических вопросах географии“ [8, 9].

В указанных статьях А. М. Смирнов критикует основные положения двух теоретических „школ“—академика Л. С. Берга и академика А. А. Григорьева, а также сторонников „школы“ Л. С. Берга, в частности С. В. Калесника и К. К. Маркова, опубликовавших в 1950 г. в № № 1 и 5 „Известий ВГО“ теоретические статьи [4, 6].

Рассматривая статьи А. М. Смирнова, а также некоторые материалы открывшейся вокруг них полемики, прежде всего необходимо проанализировать основные „ошибочные“ положения, якобы присущие современной советской географии, против которых и выступает А. М. Смирнов.

„Ошибочные“ положения, как это отмечается А. М. Смирновым, в основном, сводятся к следующему:

1. Задача географии заключается в изучении ландшафтов, совокупность которых составляет всю географическую оболочку (среду) Земли.

2. Ландшафты являются природными комплексами, предметы и явления которых закономерно и генетически связаны между собой.

3. Преобразование природы в СССР заключается в преобразовании этих ландшафтов.

4. Преобразование ландшафтов осуществляется путем воздействия на их отдельные составляющие звенья (на главный, основной из них, специально выбранный в зависимости от поставленных целей преобразования), т. к. с изменением этих отдельных звеньев изменяется и весь ландшафт в целом, а, следовательно, и вся совокупность ландшафтов, подлежащих преобразованию.

Выступая против ландшафтоведения и понятия „ландшафт“, А. М. Смирнов утверждает, что „теоретическая основа ландшафтного учения целиком ошибочна“, так как „рельеф, воды, климат, почвы, растительность и животный мир суть различные стороны единой целостной природы“, а „сочетаемость различных сторон природы наблю-

дается на каждом квадратном метре земной поверхности. Но именно поэтому та или иная сочетаемость этих сторон (элементов) природы не может быть основным признаком, характеризующим реальные географические образования, как, например, океаны, материки, горные системы, равнины, зоны и бассейны рек" [9].

А. М. Смирнов выступает даже против очевидного взаимодействия факторов, утверждая, что в природе явления и предметы представляют собой чисто случайные сочетания. Это поистине „метафизическое" открытие.

А. М. Смирнов подчеркивает, что географическая среда расчленяется не на ландшафты, а на „действительные географические образования, каждое из которых является вполне закономерным единством развития разнородных, разнотипных территорий".

Однако „в пределах каждого из этих образований различные элементы природы—рельеф, воды, климат, почвенный и растительный покровы и животный мир—сочетаются между собой в полном соответствии с закономерностями развития этих целостных, но внутренне разнородных образований".

Посмотрим теперь, что же в настоящее время понимается у нас под ландшафтом? С. В. Калесник, например, так определяет ландшафт: „это характерный участок земной поверхности, качественно отличный от других участков, обладающий естественными границами и представляющий целостную и взаимно обусловленную, т. е. закономерную совокупность предметов и явлений", причем „Каждый ландшафт относится к географической оболочке как часть к целому" [5].

Таким образом, в противовес утверждениям А. М. Смирнова, советские географы не понимают под ландшафтом простого, механического сочетания природных элементов.

Что же понимает А. М. Смирнов под „географическими образованиями"?

Под „географическими образованиями", реально существующими на Земле, А. М. Смирнов понимает совершенно несопоставимые вещи, которые он пытается объединить под этим понятием.

Так, он считает таким образованием и материк, и части материка—горную систему, равнину, бассейн реки и, в то же время, зоны, обусловленные наклоном земной оси к плоскости своей орбиты, которые сплошь и рядом объединяют (пересекают) все перечисленные истинные географические образования.

Борясь с ландшафтоведением и ландшафтом, А. М. Смирнов, по существу, ничего взамен не предлагает. Отрицая ландшафт, он говорит, что ландшафты выделяются по той или иной сочетаемости различных сторон природы, а сочетаемость не может быть „основным признаком, характеризующим реальные географические образования", которым якобы не является выдуманный, нереальный ландшафт.

Однако сам А. М. Смирнов, расшифровывая понятие—„действительное географическое образование", отмечает, что „В пределах каждого из этих образований" опять-таки „сочетаются между собой различные элементы природы" [9].

Значит, по сочетаемости, если это касается ландшафта, нельзя выделять и характеризовать географические образования, а если это касается, к примеру, горной системы, равнины, наконец—зоны, предлагаемых А. М. Смирновым, то можно.

С другой стороны, общеизвестно, что ландшафты—вполне реальные географические образования, они составляют поверхность материков, горных систем, равнин и бассейнов рек.

Пытаясь „закрыть" ландшафт, сбросить его с географических счетов, А. М. Смирнов отождествляет ландшафт с пейзажем и предлагает называть ландшафтоведение пейзажеведением.

С этим также никак нельзя согласиться, ибо пейзаж—понятие совершенно другое и его нельзя в какой-то мере отождествлять с ландшафтом. Пейзаж отображает или часть ландшафта, например, вид дюны, или состояние ландшафта, например, лес зимой, или же вид нескольких ландшафтов. Пейзаж—изображение внешней стороны ландшафта или ландшафтов, а не раскрытие его внутренних связей и генетической структуры.

Таким образом, совершенно очевидна несостоятельность отождествления ландшафта и пейзажа, ландшафтоведения и пейзажеведения (которого, кстати, вообще в географии не существует).

Основная задача географии заключается в изучении географической оболочки в целом, а также ее отдельных составных частей—материков, океанов и морей, которые, в свою очередь, распадаются на более мелкие единицы. Вследствие наклона земной оси земной шар прежде всего разделяется на несколько широтных зон, наличие которых не отрицается и А. М. Смирновым, а материки распадаются на более мелкие физико-географические образования, а именно:

1. Физико-географические области;
2. Физико-географические районы.

Так, например, в условиях физико-географической области Большого Кавказа в Закавказье выделяется район южных склонов, защищенный Главным Кавказским хребтом от проникновения холодных воздушных масс с севера и северо-востока. Поэтому физико-географические условия здесь кардинально отличаются от условий северо-восточных склонов юго-восточного окончания Главного Кавказского хребта, т. е. района, открытого для проникновения холодных воздушных масс и, кроме того, отличающегося от южных склонов более мягкими формами поверхности, сложенного иными породами и т. п.

3. Внутри районов в горных условиях выделяются пояса (высотные „зоны"), причем они часто охватывают целые географические области (например, Б. Кавказ, Крым, Урал и т. д.). Кроме того, и в горных и в равнинных условиях выделяются подрайоны.

4. Наиболее мелкой единицей является ландшафт, определения которого приведены выше.

Выделяются и более мелкие единицы, например, урочища и т. д.

Все эти реальные, существующие на Земле географические образования выделяются по принципу общности развития, например, область Б. Кавказа—по общности геологической истории и развития, район южных склонов Б. Кавказа, как и с.-в. склон Б. Кавказа и другие—по принципу взаимосвязанности и взаимообусловленности явлений и предметов, которые могут быть разнородными. Далее, выделение производится по сходству типических, повторяющихся на всем протяжении данного физико-географического района (или другой единицы) совокупностей предметов и явлений природы, какой в отдельных конкретных случаях может являться смена высотных поясов (вертикальная зональность) и т. д.

А. М. Смирнов близок к истине, указывая на разнородность, как признак географической классификации. Так, например, в любых типах рельефа, выделяемых на геоморфологических картах и являющихся, по существу, районами, выделяются разнородные образования: равнины и долины разного характера в равнинных районах, горы и долины в горных и т. п. Однако этот признак не является полностью

обусловливающим то или иное разделение (районирование) территорий. Сверх всего, он недостаточно четко сформулирован А. М. Смирновым.

Конечно, классифицировать нужно и можно, исходя из принципа однородности (общности развития и т. д.) и разнородности, но не в том понимании „разнородности", как это предлагает А. М. Смирнов. Кстати, последний вовсе не является пионером в этом отношении, так как Э. Мартонн, еще в 1938г. „объединил" в одну физико-географическую единицу всю Центральную Европу по признаку наличия в ней „резких контрастов рельефа и климата" [7].

Какие же единицы для разделения (районирования) „действительных географических образований" (океанов, материков, горных систем, зон, равнин) предлагает А. М. Смирнов?

А. М. Смирнов предлагает разделять (районировать) „географические образования" на бассейны рек или по бассейнам рек и их группировкам, от бассейнов крупных рек, какой, скажем, у нас в Европейской части СССР является Волга, до мельчайших бассейнов, вплоть до бассейна маленького ручейка. А. М. Смирнов утверждает, что в своей повседневной практике человеческое общество, в основном, встречается именно и прежде всего с бассейнами рек. Он пишет, что в настоящее время бассейны рек являются основными объектами преобразования природы, а в физико-географическом отношении представляют собой якобы необходимое для подобных физико-географических единиц „единство водоразделов, склонов и долин".

Эта новая таксонометрическая единица—от крупного, иногда охватывающего весь материк бассейна реки до бассейна самого мелкого ручейка—совершенно не пригодна и не может быть принята в физической географии при районировании территорий. Заметим, что районирование чрезвычайно важно в целях правильного планирования нашего социалистического хозяйства и преобразования природы, для чего, в первую очередь, и необходимы комплексные физико-географические характеристики отдельных областей и районов.

Нововведение, предлагаемое А. М. Смирновым, непригодно, прежде всего, потому, что бассейны любой крупной реки (Ян-Цзи-Цзян, Оби с Иртышем, Волги, Миссисипи с Миссури, Нила и др.) зачастую пересекают по нескольку зон. Кроме того, в бассейнах каждой реки, естественно, различаются отдельные части—верхнее, среднее и нижнее течение, правобережье и левобережье (особенно если реки текут в меридиональном направлении; ярчайшим примером этого является Волга). Каждая из этих частей представляет собой весьма своеобразное и вполне „закономерное единство развития"...

Затем, бассейн маленького ручейка, выхваченного в верховьях реки, будет весьма резко отличаться от бассейна такого же по величине маленького ручейка в среднем или нижнем течении реки.

Таким образом, принимая „бассейны рек" А. М. Смирнова, на которые якобы разделяются все географические образования, в качестве физико-географической единицы, наша советская география придет к необходимости характеристики бесчисленного множества бассейнов всякого рода рек, ручейков, суходолов и т. д., что грандиозно, но никому не нужно.

Наконец, А. М. Смирнов пишет, что бассейн реки представляет собой единство водоразделов, склонов и долин. Что же тогда понимает А. М. Смирнов под долиной, если противопоставляет ей склоны, которые являются необходимыми составными элементами собственно долины?

Плохо, когда „новое" преследует цель одной только новизны, а на самом деле вносит путаницу в самые простые понятия, явления и т. д.

Все это происходит потому, что А. М. Смирнов не видит и не хочет признать ландшафт таким географическим образованием, которое характеризуется и отличается присущими только ему (каждому ландшафту) закономерностями развития.

В природе нет ничего „случайного", и поэтому зона тайги, протянувшаяся на сотни километров, точно так же, как и зона лесостепи или степи,—явление не случайное.

Каждая из этих зон характеризуется своеобразными, присущими только каждой из них в отдельности ландшафтами, которые не случайны и представляют собой объективную реальность, а не что-то выдуманное, какой-то мираж.

Странно, что А. М. Смирнов, признающий пейзаж, т. е. вид или часть ландшафта, не видит самого ландшафта.

Кажется, что именно по этому поводу Ф. Энгельс в „Диалектике природы" [3] писал: „Ведь в природе ничто не совершается обособленно. Каждое явление действует на другое и обратно, и в забвении факта этого всестороннего движения и взаимодействия и кроется в большинстве случаев то, что мешает нашим естествоиспытателям видеть ясно даже самые простые вещи".

Действительно, ландшафт представляет собой реальный природный комплекс, предметы и явления которого закономерно и генетически связаны между собой. Суша, значительная часть географической оболочки Земли, проявляется и ощущается нами через ландшафты, посредством ландшафтов. Первое, что бросается нам в глаза при обозрении той или иной местности,—именно ландшафт, а представить себе, что та или иная местность связывается с бассейном какой-то реки, в большинстве случаев, можно только умозрительно.

Переходя к рассмотрению вопроса о преобразовании природы, А. М. Смирнов говорит, что преобразование природы сводится к преобразованию отдельных бассейнов рек. Однако и это утверждение не соответствует истине. Достаточно взглянуть на карту преобразования природы в южной и юго-восточной части европейской территории Советского Союза, чтобы убедиться в том, что сталинградская стройка, например, преследует цели изменения природы территорий, далеко выходящих за пределы собственно волжского бассейна, до р. Урал на востоке и до Кумы и Терека—на юге и юго-западе. Этот план в перспективе включает даже преобразование бассейнов крупных сибирских рек—Оби, Иртыша и др., а не только Волги. Территории, прилегающие к названной и другим стройкам, расположены в нескольких зонах, которые разделяются на более мелкие единицы, но отнюдь не на бассейны разного порядка рек, и включают водоразделы.

Преобразование природы этих крупных территорий как раз и заключается в преобразовании, изменении и создании новых ландшафтов, новой географической среды на этих территориях, путем разумного, научно-обоснованного, смотрящего далеко вперед изменения существовавшей взаимосвязи и взаимообусловленности отдельных составляющих элементов географической среды, в результате изменения одного или нескольких из них.

В данном примере—в безводной прикаспийской степи появится вода в вегетационный период. Появятся и совершенно новые ландшафты—ландшафты полей, занятых сельскохозяйственными культурами, ланд-

шафты государственных лесных полос и полезащитных лесонасаждений и т. д.

Сочетаемость этих новых ландшафтов, конечно, не механическая а взаимовлияющая, диалектическая, будет иной, чем прежде, в корне изменится общий природный облик ряда природных зон.

На прежнем месте на определенное время останутся склоны и водоразделы речных бассейнов, но дело ведь не только в формах рельефа. Вследствие появления воды факторы, формирующие эти склоны и водоразделы, изменятся, особенно почвенный и растительный покровы, следовательно, изменится их характер, а также процессы, протекающие в ландшафте, как части земной географической оболочки.

Таким образом, дело заключается не только в изменении наружного облика, а в изменении факторов, формирующих ландшафт.

Советских географов следует упрекнуть в том, что они еще слишком редко, слишком робко обращают свои взоры в будущее, недостаточно занимаются научно-обоснованным предвидением, что оказало бы значительную помощь великим стройкам коммунизма, переделке природы на громадных территориях СССР в невиданно короткие сроки.

Но для того, чтобы научно предвидеть, нужно хорошо знать прошлое. Без этих необходимых знаний, а в географии без „первобытного ландшафта" трудно, можно даже сказать невозможно, делать прогнозы. При этом не следует забывать, что вмешательство человеческого общества в дела природы только после Великой Октябрьской социалистической революции, в нашей стране, в условиях социалистического общества, стало разумным и организованным, направленным в сторону улучшения географической среды, этого непременного условия существования общества.

До этого, в условиях капиталистического общества, как это наблюдается и посейчас в любой капиталистической стране, вмешательство человека в дела природы было и остается стихийным и далеко не разумным.

Характеризуя отношение капиталистического общества к природе, Ф. Энгельс в „Диалектике природы" [3] писал: „Какое было дело испанским плантаторам на Кубе, выжигавшим леса на склонах гор и получавшим на золе от пожара удобрение, которого хватало на одно поколение очень доходных кофейных деревьев,—какое им было дело до того, что тропические ливни потом смывали беззащитный отныне верхний слой почвы, оставляя после себя лишь обнаженные скалы!

При теперешнем способе производства (т. е. при капиталистическом — *В. З., А. М.*) и в отношении естественных и в отношении общественных последствий человеческих действий принимается в расчет главным образом только первый, наиболее очевидный результат".

В конечном итоге это приводило и приводит к потере сельскохозяйственных территорий, смыву и сносу почв, превращению удобных земель в неудобные, в бедленды, полупустыни и пустыни. Именно этот процесс происходит сейчас на равнинах Соединенных Штатов Америки, еще совсем недавно цветущих сельскохозяйственных районах этой страны.

Вот почему советских географов интересует вопрос о прошлом ландшафтов, так как, зная прошлое состояние их и учитывая неразумное воздействие на них капиталистического общества, можно предложить наиболее рациональные средства для улучшения этих ландшафтов, для превращения засушливых степей в лесостепные, устойчивые от суховеев сельскохозяйственные районы, для облесения безлесных пространств, закрепления песков и т. д.

Некоторые из этих мероприятий в отдельных районах и случаях могут привести и к возврату к „старым, древним" ландшафтам, если так можно выразиться.

Этого бояться не следует, ведь будет совсем неплохо, если на ныне безлесных, но когда-то покрытых лесом пространствах вновь появятся леса.

Но, конечно, неправ В. Л. Котельников, если он считает, что задача преобразования природы заключается только в восстановлении ее былого богатства.

Преобразование природы заключается и в создании новых ландшафтов, новой географической среды. Советская география и советские географы принимают все более активное участие в переделке природы, в претворении в жизнь сталинских планов борьбы с засухами и суховеями, безводьем, передвижением песков и др., памятуя известное определение И. В. Сталиным значения географической среды в развитии общества. Они прилагают все усилия к переделке ее таким образом, чтобы она впредь не тормозила, а ускоряла бы движение нашего социалистического общества к коммунистическому.

Непонятно, почему А. М. Смирнов не хочет согласиться с тем, что работы К. И. Арсеньева, В. В. Докучаева (кстати, В. В. Докучаева А. М. Смирнов признает), Д. Н. Анучина, П. А. Костычева, В. Р. Вильямса, А. А. Борзова и других выдающихся русских и советских ученых посвящены вопросам разделения географической среды, зонам и ландшафтам, характеру взаимосвязи между предметами и явлениями в географической оболочке (и в ландшафте).

В. В. Докучаев известен как автор прекрасной работы „О зонах природы". Крупнейший русский географ, создатель русской географической школы Д. Н. Анучин целый ряд работ посвятил наиболее важным теоретическим вопросам географии, причем его взгляды совпадают с воззрениями В. В. Докучаева.

Д. Н. Анучин показал приоритет М. В. Ломоносова в разработке многих основных географических вопросов и проблем, он вывел древние истоки самобытной русской географии, разоблачил ложные утверждения иностранных историков географии об отсталости русской географии.

Д. Н. Анучин дал определение „географии" как науки, исторически сложившейся в виде двух больших отделов—общей географии (землеведения) и частной географии (страноведения). В своей „Географии" Д. Н. Анучин говорит о ландшафтах, отмечая, что надлежащее понимание форм поверхности, ландшафтов любой страны может быть получено только путем исследования ее прошлого и изучения тех процессов, которые вызывали последовательное преобразование.

Эти работы, равно как и ряд других, положены в основу нашего русского и советского ландшафтоведения, основоположники и последователи которого всегда (за небольшим исключением и, в основном, по отдельным частным вопросам) отрицательно относились к геттнерианству, к теориям немецкого географа А. Геттнера.

В. В. Докучаевым был открыт и четко сформулирован закон географической зональности, развитый в дальнейшем его единомышленниками, последователями и учениками.

Буржуазные географы (особенно современная так называемая „американская школа"), стоящие на идеалистических, антинаучных позициях, отвергающие непрерывное развитие ландшафта и придающие значение лишь внешним силам, не могут правильно оценить и даже разглядеть внутренние факторы развития, равно как и взаимодействие

внешних и внутренних сил. Они трактуют географию как хорологическую науку, отрывая пространство от времени и материи, в основу физической географии ставят не изучение закономерностей развития географической оболочки (среды), а занимаются чисто эмпирическим описанием территорий и придают природным, в том числе географическим, факторам решающее значение в развитии человеческого общества, объясняя ими общественное и хозяйственное устройство и развитие различных стран, государств и районов. Таковы, например, взгляды Э. Симпл, Э. Гентингтона и др.

В этом советскую и даже русскую географию упрекнуть никак нельзя.

Наша русская и, тем более, советская географическая школа развивалась и развивается самостоятельным путем. Русская и советская географическая школа всегда была передовой школой и у нее учились и учатся многие поколения зарубежных географов.

Географические исследования русских ученых всегда отличались значительным размахом, открытия русских географов обогатили мировую географию не только познанием значительных территорий, но и передовыми теориями.

Спустя 50 лет после Ломоносова А. Гумбольдт в своем „Космосе" и „Пролюменах" лишь повторил основные положения М. В. Ломоносова в отношении вечного движения и изменения природы, а также зональности природных явлений.

Наиболее серьезные, заслуживающие внимания современные географические работы принадлежат тем зарубежным географам, которые в той или иной степени базируются на достижениях русской и советской географической школы. К таким работам можно отнести труды Д. Деманжона и Э. Мартонна во Франции, хотя рассуждения их на экономические и политические темы не выходят за рамки обычных буржуазных представлений, П. Жоржа („Франция". М., 1951), делающего в этом отношении определенный шаг вперед, Жозуе де Кастро в Бразилии, написавшего „Географию голода" и др.

Современная география стран народной демократии, Китайской народной республики развивается на основе передовой советской географической школы.

Поистине переломным в дальнейшем развитии географической науки явился 1938 г. — год выхода в свет гениального произведения И. В. Сталина — „История ВКП(б)", в котором была дана исчерпывающая характеристика роли и значения географической среды в развитии общества.

По инициативе товарища И. В. Сталина были разработаны и начали претворяться в жизнь планы великих строек коммунизма на Волге, в Туркмении, на юге Украины и севере Крыма, в результате которых на громадных пространствах будет преобразована сама природа, географическая среда.

Следуя в теории и на практике гениальному учению корифея советской науки И. В. Сталина, советские географы рассматривают географическую среду и ландшафт — ее часть как вечно изменяющееся образование, как непрерывную борьбу, в которой старое, отживающее заменяется нарождающимся в нем новым.

Советские географы ставят своей задачей разумное воздействие на географическую среду таким образом, чтобы устранить или, по крайней мере, ослабить в ряде случаев вредное ее влияние на народное хозяйство нашего социалистического государства.

Влияние человека в условиях социалистического общества становится, таким образом, одним из решающих факторов, разумно воздействующим на географическую среду и преобразующим ее.

О заслугах и ошибках Л. С. Берга нужно сказать, что если практически Берг дал советской географии много полезного, то теоретические высказывания его зачастую были ошибочны. За это он подвергался и подвергается в настоящее время справедливой критике. Основная ошибка Л. С. Берга, с нашей точки зрения, заключается в том, что он действительно стоял на неправильных позициях, особенно когда писал о географии как науке, занимающейся вопросами „чем и как заполнено пространство на земле". Это неверная формулировка, за которую А. М. Смирнов и относит Л. С. Берга к последователям и сторонникам А. Геттнера.

Нужно помнить, что, несмотря на эти неправильные формулировки, поддержку геттнерианских взглядов Е. Чижова и другие ошибки, Л. С. Берг дал много ценнейших работ, построенных на основе исторического метода анализа (происхождение лёсса, изменение географической зональности в послеледниковое время, изменение климата в историческое время и т. д. и т. п.).

В отношении неправильных теорий и закона А. А. Григорьева, от которых он сам, кстати сказать, отказался, необходимо отметить, что понятия „географический процесс", впервые выдвинутого А. А. Григорьевым, советской географии, как это справедливо отмечает С. В. Калесник, отбрасывать не следует, так как более подходящего термина, характеризующего закономерную смену строения, развития географической оболочки в целом, а также отдельных ее частей, трудно подыскать.

Ведь „Движение... понимаемое как форма бытия материи, как внутренне присущий материи аттрибут, обнимает собою все происходящие во вселенной изменения и процессы, начиная от простого перемещения и кончая мышлением" [3].

Отказываться от термина „географический процесс" (в географической оболочке — географический процесс), повторяем, советским географам не следует. Беда в том, что А. А. Григорьев неправильно понимал его и рассматривал его оторванно от природы — материи, как воздействующий на нее извне фактор.

Под географическим процессом или процессами, свойственными географической оболочке (среде) Земли, следует понимать закономерную смену строения, развития географической оболочки в целом, равно как и отдельных ее частей.

При этом обязательно нужно учитывать воздействие, влияние на географическую среду человеческого общества, стихийного при капитализме и разумного, планового при социализме и коммунизме.

Таким образом, можно заключить, что объектом исследования физической географии, конечно, является географическая оболочка земного шара в целом и изучение ее отдельных частей — материков, океанов и морей и зон, законов ее развития, а также изучение ландшафтов и группировок ландшафтов, т. е. физическая география должна развиваться по направлениям и общего землеведения и ландшафтоведения.

Ландшафт, являющийся частью географической оболочки, представляет собой реально существующую действительность, мимо которой нельзя пройти и без которой нельзя развивать нашу советскую географию.

Физическая география обязана учитывать влияние человеческого общества на природу, воздействие социалистического общества на географическую среду, которое в наших советских условиях становится все более и более решающим. „Мы не можем ждать милостей от природы, взять их у нее—наша задача"—говорил И. В. Мичурин.

Физическая география должна по-настоящему практически включиться в дело дальнейшего развития народного хозяйства нашего Советского Союза. Назрел вопрос организации физико-географических станций, научно-обоснованного прогнозирования в отношении развития физико-географической среды, ибо в этом „заключается одна из главнейших практических ценностей науки" [10].

Очень важным, требующим незамедлительного разрешения вопросом является физико-географическое районирование территорий, установление общих таксономических единиц, методики и методологии этого районирования. В частности, необходима разработка способов проведения границ между отдельными физико-географическими объектами от больших до малых, т. е. разделение крупных объектов на дальнейшие более мелкие физико-географические единицы, например области, районы, подрайоны.

Основная задача советской физической географии заключается в наибольшем приближении ее к нуждам и запросам народного хозяйства, в выявлении максимальных возможностей использования существующих географических условий (среды) и их преобразования в интересах строительства коммунизма, дальнейшего развития науки и культуры нашей Родины.

Советская география должна и впредь создавать крупные монографии и другие географические произведения, созвучные нашей замечательной Сталинской эпохе.

ЛИТЕРАТУРА

1. И. В. Сталин—История ВКП(б). Краткий курс. Госполитиздат, 1950.
2. И. В. Сталин—Экономические проблемы социализма в СССР. Госполитиздат, 1952.
3. Ф. Энгельс—Диалектика природы. Огиз—Госполитиздат, 1941.
4. С. В. Калесник—Значение трудов И. В. Сталина для географии. „Изв. ВГО" № 1, 1950.
5. С. В. Калесник—О некоторых теоретических вопросах физической географии (Краткий отчет о заседании Отделения физической географии), „Изв. ВГО" № 3, 1951.
6. К. К. Марков—Ошибки академика А. А. Григорьева. „Изв. ВГО" № 5, 1950.
7. Э. Мартонн—Центральная Европа. Учпедгиз, М., 1938.
8. А. М. Смирнов—Об основах географической науки. „Вопросы философии" № 2, 1950.
9. А. М. Смирнов—Об ошибочных взглядах в теоретических вопросах географии. „Изв. ВГО" № 3, 1951.
10. И. С. Щукин—Некоторые мысли о сущности и методике комплексного физико-географического районирования. „Вопросы географии", С. Б. 3. Гос. изд. географ. литературы, Москва, 1947.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: ***Алиев М. М.*** (редактор), ***Волобуев В. Р., Газиев Г. Н., Гусейнов И. А., Караев А. И., Кашкай М.-А., Мамедалиев Ю. Г., Нагиев М. Ф.*** (зам. редактора), ***Топчибашев М. А., Усейнов М. А., Халилов З. И., Ширалиев М. Ш., Эфендизаде А. А.***

Подписано к печати 21/I 1953 г. ФГ 01031. Бумага 70×108 1/16=3 5/8.
Печ. лист. 9,93. Уч.-изд. лист. 10,3. Заказ № 336. Тираж 530.

Управление по делам полиграфической промышленности, издательств и книжной торговли при Совете Министров Азербайджанской ССР.
Типография „Красный Восток". Баку, ул. Ази Асланова, 80.

8 руб.